В. МИКОВ • Н. ДЖАМБАЗОВ

ДЕВЕТАШКАТА ПЕЩЕРА

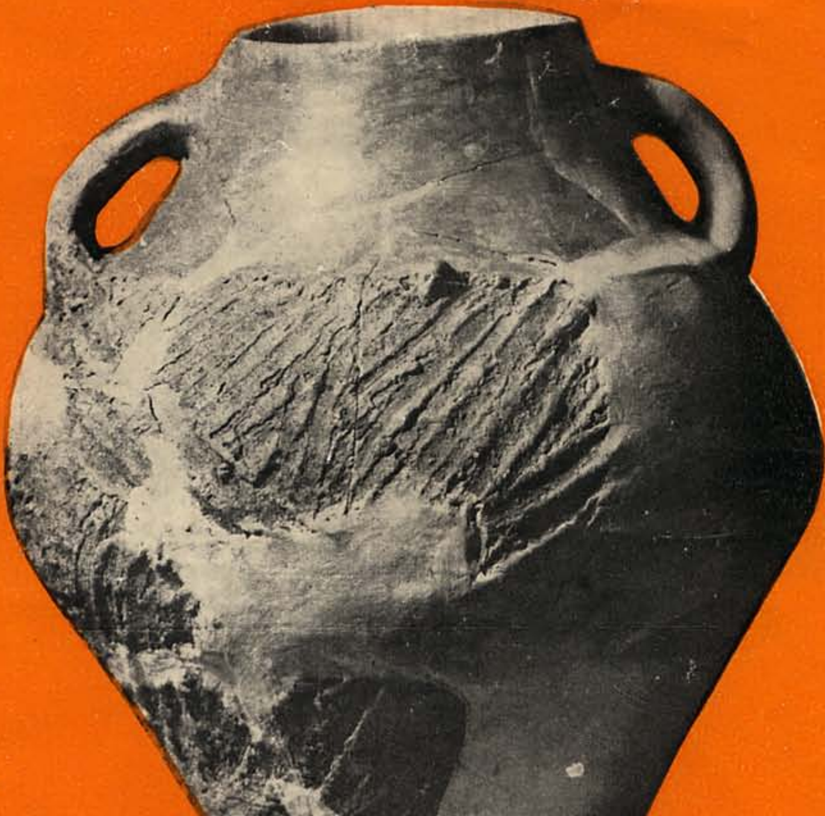

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

V. MIKOV et N. DJAMBAZOV

LA GROTTE DE DEVETAKI

SOFIA * 1960
ÉDITION DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

В. МИКОВ и Н. ДЖАМБАЗОВ

ДЕВЕТАШКАТА ПЕЩЕРА

СОФИЯ * 1960
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ

ОПИСАНИЕ НА ПЕЩЕРАТА[1]

Деветашката пещера се намира на десния бряг на р. Осъм.[2] Тя отстои на 3 км източно от гара Дойренци и на около 1,5 км северозападно от с. Деветаки, Ловешко. Известна е на местното население под името Маарата или Окната заради седемте различни по големина отвори (прозорци) на тавана, през които дневната светлина свободно прониква и осветлява централната зала и част от двата клона на пещерата.

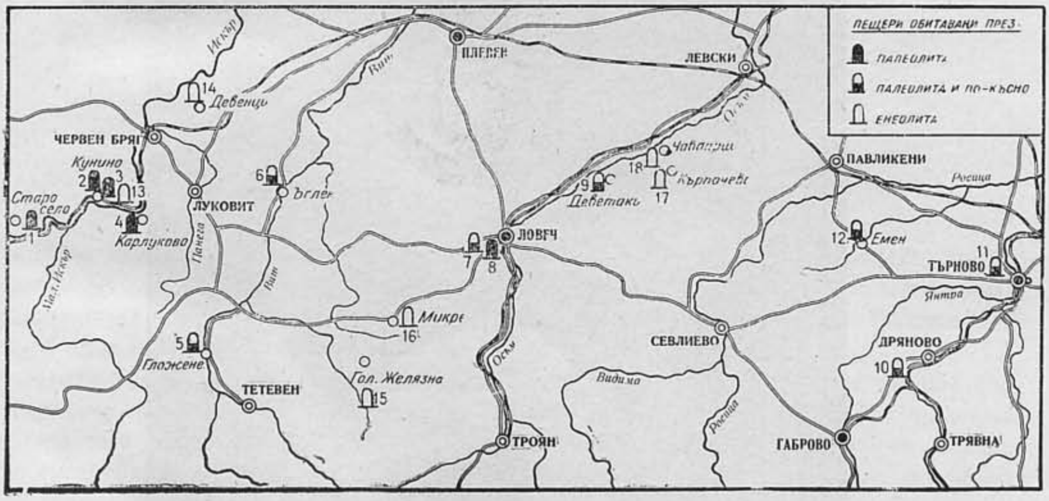
ПЕЩЕРИ ОБИТАВАНИ ПРЕЗ
ПАЛЕОЛИТА
ПАЛЕОЛИТА И ПО-КЪСНО
ЕНЕОЛИТА
Искър
14
Девенци
ПЛЕВЕН
Вит
ЛЕВСКИ
Осъм
ЧЕРВЕН БРЯГ
Кунино
2
3
13
Старо село
1
4
Карлуково
ЛУКОВИТ
6
Ъглен
Панега
Мал. Искър
Вит
Чавдарци
18
9
Деветаки
Кърпачево
17
ПАВЛИКЕНИ
Росица
ЛОВЕЧ
7
8
12
Емен
11
ТЪРНОВО
Янтра
Микре
16
5
Гложене
СЕВЛИЕВО
ДРЯНОВО
10
Гол. Желязна
15
ТЕТЕВЕН
Осъм
Видима
Росица
ТРОЯН
ГАБРОВО
ТРЯВНА

Обр. 1. Карта на пещерите между р. Искър и р. Янтра

1 — Пещ до Старо село; *2* и *3* — Самуилица I и II до Кунино; *4* — Темната дупка до Карлуково; *5* — Моровица при Гложене; *6* — пещерата Очилата при Ъглен; *7* и *8* — Ловешките пещери; *9* — Деветашката пещера; *10* — Бачо Киро до Дряновския манастир; *11* — Малката пещера при Търново: *12* — Еменската пещера; *13* — Провъртенката при Кунино; *14* — Хайдушката пещера при Девенци; *15* — Топля при Г. Желязна; *16* — Голямата пещера при Микре; *17* — Лъженската пещера при Чавдарци; *18* — Футьовската пещера при Кърпачево

---

[1] Разделите Описание на пещерата, Проучвания и разкопки, Стратиграфия на културните пластове, Палеолит, както и костеният материал са разработени от Н. Джамбазов, а останалите раздели — от В. Миков.

[2] П. Петров. Деветашката пещера. Ловеч и Ловчанско, I, 1929, стр. 23—39.

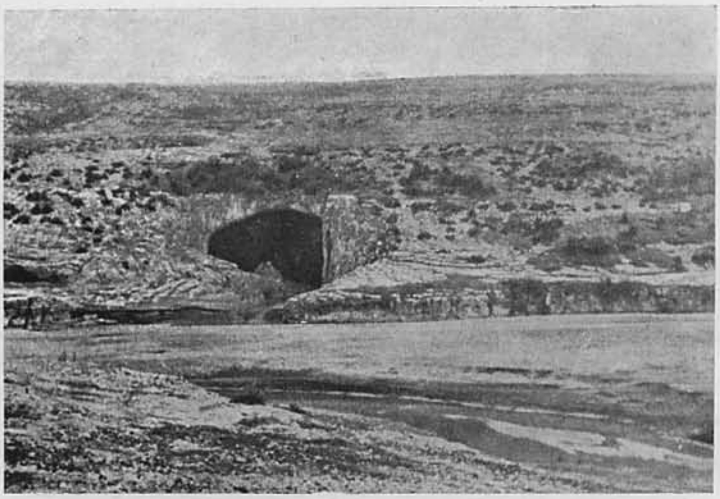

Обр. 2. Деветашката пещера

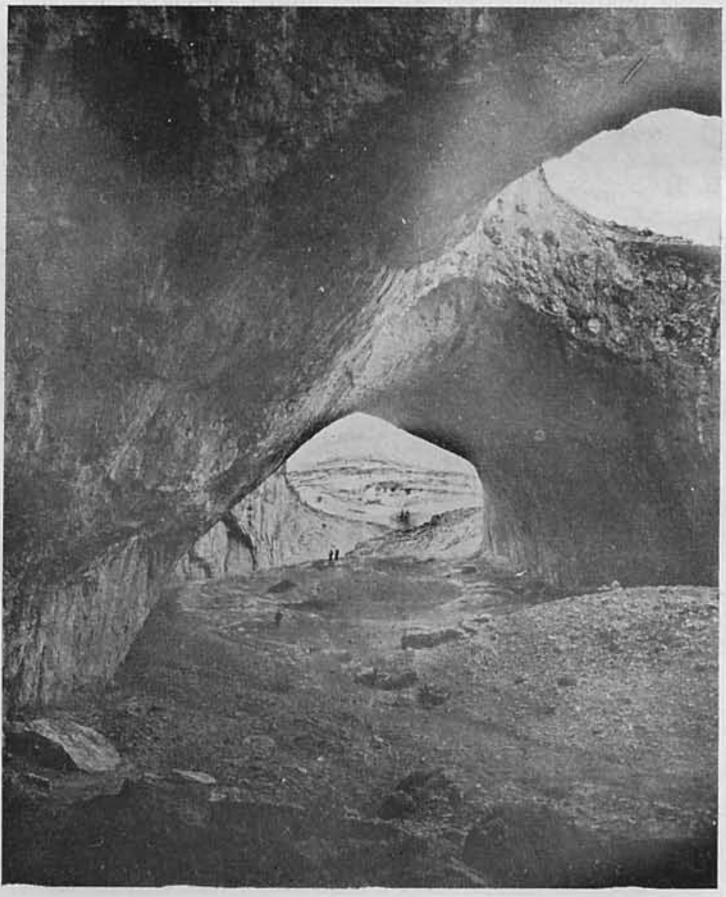

Обр. 3. Входът на Деветашката пещера, гледан отвътре навън

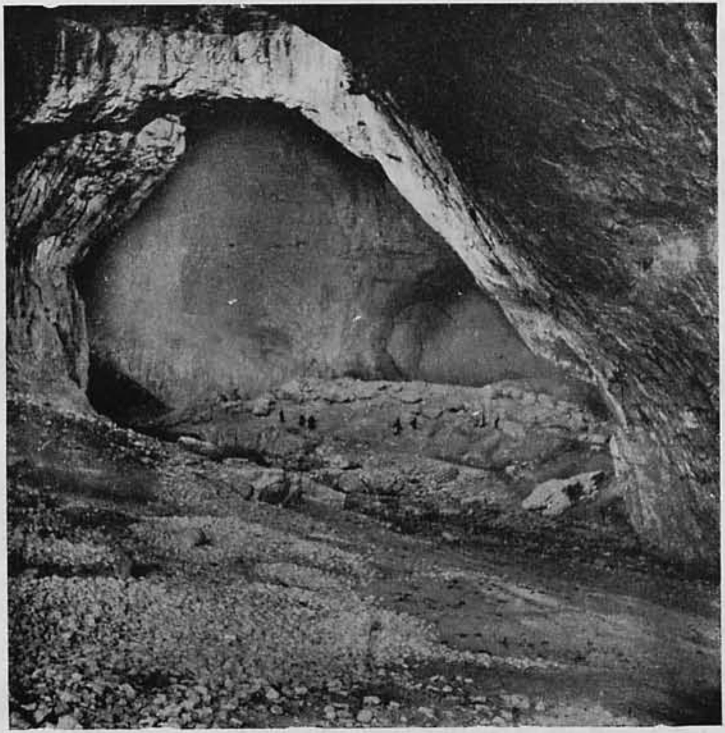

Обр. 4. Централната зала с двата клона на пещерата

Пещерата има овално сводест отвор, висок 30 м и широк 35 м, който отдалеч трудно се забелязва между гънките на скалния масив (обр. 2 и обр. 3). Около 40 м навътре входът се разширява, като образува просторна зала с площ около 2400 кв. м. Височината ѝ достига 60 м, а на места — 100 м (обр. 4).

От централната зала, на около 200 м от входа, се отделят два клона. Левият клон е дълъг повече от 2 км. През него протича малка подземна рекичка, която преминава през централната зала и се влива в р. Осъм (обр. 5). Входът на този клон има сводеста форма с височина 20 м и ширина 42 м. На дясната му страна, на разстояние повече от 35 м, са натрупани скални блокове, които затрудняват проникването в галерията.

Десният клон е сух и топъл. Неговият вход има почти правоъгълна форма с леко закръглени горни ъгли, а при основата е закръглен U-видно. Отворът му има височина 2,5 м и ширина 5,70 м. Навътре се разширява и образува правоъгълна зала, дълга 50 м и широка 10—15 м (обр. 5). Височината на тавана варира от 5 до 15 м. Подът в залата се издига слабо нагоре и завършва чрез една малка галерия в кръгло помещение, известно под името Олтаря. Подът на централната зала, както и двата клона, е неравен и постепенно се издига, като на места образува прагове.

Геологическите и геоморфологическите условия на околния терен към края на средния и началото на късния палеолит са намерили, макар и в незначителна степен, отражение и в пещерата.

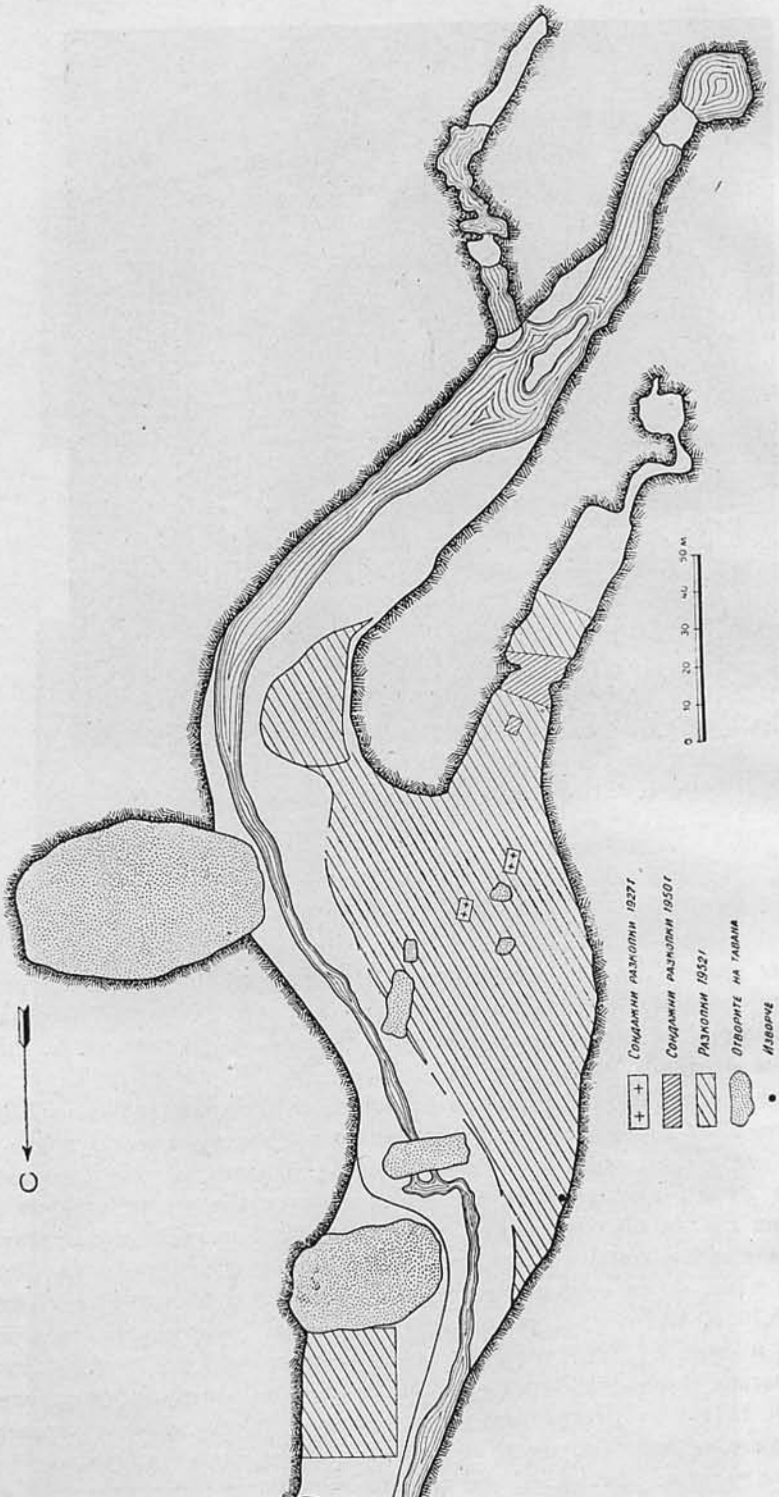
С
Сондажни разкопки 1927 г.
Сондажни разкопки 1950 г.
Разкопки 1952 г.
Отворите на тавана
Изворче
0
10
20
30
40
50 м

Обр. 5. План на Деветашката пещера

Скалните блокове и едрозърнестият пясък, разпръснати в основата на пещерата, показват, че тя не е могла да бъде обитавана по-рано от средния палеолит.

Механическият състав на пещерните наслаги има много общи черти със състава на наслагите по терасите на р. Осъм и неговите притоци. Релефът около пещерата съставлява типично екстраглациален комплекс от четвъртични тераси: риска, рис-вюрмски полигенни тераси, вюрмска, ницка, енеолитна, поймена и съвременна заливна тераса на р. Осъм.

През рискотo заледяване пещерата останала извън зоната на ледниците. В началото на рис-вюрмския междуледников период започва изсичането на вюрмската тераса. В нея са отложени дребни чакъли (деб. 2—6 см).

Изглежда, че в началото на вюрма пещерата е била наводнявана, без обаче водите на р. Осъм да достигат праговете на централната зала. През вюрма, който съответствува на късния палеолит, р. Осъм продължава да врязва леглото си. Паралелно с това е отложена и ситно песъчливата глина в десния клон. Във водния клон тези песъчливи отложения са примесени с дребен варовит чакъл, паднал от тавана. Намерените дребни заоблени флинтови чакъли (1—2 см) в лявата половина около предверието на сухия клон са по-скоро дело на човешка дейност, отколкото на речен нанос. Много от материалите в централната зала са измити и отнесени извън пещерата от рекичката и дъждовните води, проникнали през „окната“.

В края на вюрма и началото на алувиума природната обстановка се променя, а с това и условията в пещерата се доста влошават. Обилните валежи и водите на р. Осъм подновяват корозионната си дейност. Пещерата е била силно навлажнена. Вследствие на мразовитите зими през втората отстъпателна фаза на бореалния период се засилва каменопадът и физическото изветряване на кредните варовици, в която е образувана пещерата. Оттогава са и ръбестите чакъли, разпръснати около входовете на двата клона.

През този период, както изглежда, за дълго време пещерата не е била обитавана от човека. Свидетелство за това са стерилните прослойки, примесени с дребен чакъл, разкрити в пласта, който разделя палеолита от неолита около входа на двата клона.

През неолита по нашите земи настъпва затопляне, което предизвикало създаването на ливадна растителност по ниските тераси, а по-високите — пустинно-степна растителност. Човекът отново се заселва в пещерата.

В края на неолита и началото на енеолита климатът се захлажда отново, което захлаждане продължава и през бронзовата епоха. В черноземните почви се развива буйна растителност.

В края на бронзовата епоха настъпва слабо затопляне. Водите на р. Осъм подновяват корозионната си дейност, като в съвременната тераса са всечени по-малки тераски. През следващите исторически епохи условията на живот в пещерата са благоприятни.

Деветашката пещера е разположена сред типичен лесостепен ландшафт. С изсичането на горите и създаването на по-широки обработваеми площи водата на подземната рекичка в пещерата значително намалява, но тече по същото корито, през което е текла през кватернера. Част от водата се просмуква през скалния масив и извира непосредствено до р. Осъм западно от пещерата.

Студеното въздушно течение, което прониква през окната и входа, е принудило първите обитатели да се заселят около входовете на двата клона и част от централната зала на пещерата.

ПРОУЧВАНИЯ И РАЗКОПКИ

Едва през 1921 г. Г. И. Кацаров обърнал внимание на културните останки в пещерата. През есента на 1927 г. В. Миков по инициативата на Гено Иванов, учител по история в гимназията в Ловеч, и с помощта на ученици направил два малки сондажа срещу големия страничен отвор недалеч от входа на десния клон (обр. 5.) Двата сондажа заемат по 12 кв. м площ при дълбочина 2,60 м. Материалите от разкопките — късове от глинени съдове с различна украса, оръдия за производство от камък и кост, човешки скелет, — както и събраните по повърхността единични късове от съдове показаха, че Деветашката пещера е била обитавана не само през енеолита, но и през бронзовата и желязната епоха.[1]

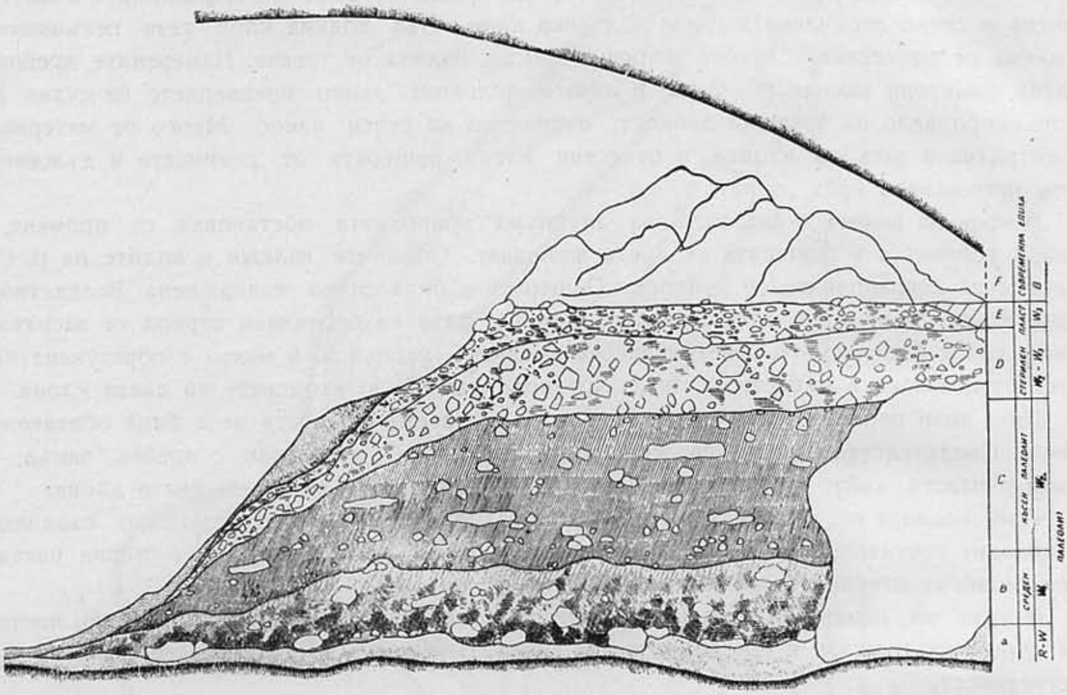

Обр. 6. Профил на пластовете в левия клон на пещерата

Няколко години по-късно Михаил х. Неделчев, бивш учител в Ловешката гимназия, е копал на различни места в пещерата, за да събира материали за Ловешката музейна сбирка.[2] Между находките от енеолита и бронзовата епоха, които той е намерил, има късове от съдове от неолитната епоха.

Така културните останки, открити при първите сондажни разкопки и събрани по повърхността на насипа, показват, че пещерата при Деветаки е била обитавана от времето на неолита до края на желязната епоха.

Разнообразните материали и изтъкнатите по-горе предимства на пещерата, както и дебелината на културните пластове и обширната площ, която заемат, засилиха още повече убеждението, че засега само в Деветашката пещера може да се очакват културни останки от мезолита и палеолита.

---

[1] В. Миков. ИАИ, V, стр. 311 и сл.; В. Миков. Ловчанско в предисторическо време. Ловеч и Ловчанско, I, 1929, стр. 58.

[2] Непубликувани материали в Окръжния музей в Ловеч.

През 1950 г. направихме два сондажни изкопа в пещерата.[1] Спряхме се на последната площадка, на около 200 м навътре от входа на пещерата в самото начало на десния клон (обр. 5). Тук пластовете, поне външно изглеждаха по-добре запазени. Предпочетохме това място, защото по-лесно можеше да се изхвърля пръстта. Първият сондажен изкоп обхващаше площ от 74 кв. м (обр. 5 *В*), а вторият, по-малък изкоп, разположен по-долу и северно около 12 м от първия сондаж — площ от 12 кв. м (обр. 5 *А*). До привършване на разкопките работихме едновременно на двете места. Работата продължи от 13 до 26 ноември. В горния по-голям изкоп (*В*) достигнахме до 1,90 м дълбочина, а в долния (*А*) — до 2,90 м. Като се има пред вид, че по-малкият изкоп лежи на 6,10 м по-долу от нивото на големия изкоп, между двата изкопа остава неразкопан културен пласт, дебел 4,20 м (обр. 6). Това обаче не означава, че в тази част на пещерата културният пласт достига 8,90 м дебелина. Подът на пещерата тук, както се установи по-късно, е много наклонен и наситен с незначителни културни останки.

С тези сондажни разкопки не се реши главният въпрос — обитавана ли е пещерата през ранния неолит, мезолита и палеолита. Налагаше се разкопките да продължат, като обхванат по възможност по-голямата част от пещерата.

През пролетта на 1952 г. разкопките продължиха под ръководството на Н. Джамбазов. Този път те имаха повече характер на спасителни разкопки, отколкото на редовни, тъй като в пещерата бяха започнати изкопни работи за строеж.

През първите седмици на май бяха разчистени големите каменни блокове, които лежаха в началото на левия клон (обр. 5 и 7).

Разкопаването на културните пластове започна едва на 2 юни. Разкопана беше площ повече от 300 кв. м на дълбочина 2,70 м в началото на водния клон и малка част от централната зала непосредствено до рекичката. На различни дълбочини в този изкоп се откриха културни останки от палеолита и енеолита.

От 18 август до 20 септември разкопките продължиха, но вече в предверието на сухия клон и централната зала. Разкопаването се извършваше средно с по 10—12 работници, а това значително улесняваше наблюденията и прибирането на материалите. Беше разкопано пространство от около 1200 кв. м.

През втората половина на септември в сухия клон се откриха оскъдни материали от енеолита. В дъното на галерията някои находки лежаха върху скалния под на пещерата.

От 20 септември до 15 октомври работата продължи. Разкопа се малка част от централната зала и един сектор над изворчето. В непосредствена близост до него се откриха основи на постройка от римската епоха (обр. 5). На това място пластовете се оказаха по-еднообразни. Намериха се цели съдове и късове от съдове, железни оръдия и оръжия и други битови предмети.

След 15 октомври разкопаването продължи във входа на пещерата. При изравняването и разширяването на площадката се разкопа пространство от 500 кв. м и се стигна до дълбочина 1—1,10 м (обр. 3 и обр. 5). Откриха се разнообразни находки от енеолита.

През декември се работи в предверието на сухия клон и отчасти в края на централната зала. При нивелирането на площадката са разкрити основи на шест пещи, около които са намерени късове от съдове и други предмети от неолита.

И така в продължение на повече от шест месеца в пещерата е разкопано пространство от около 2100 кв. м. Останаха незасегнати само незначителни площи в началото на входа на пещерата под първия отвор на тавана, при дясната гънка на скалата в предверието на сухия клон (обр. 5) и малък сектор непосредствено до дясната стена в предверието на водния клон.

При изравняване на площадките на някои места се стигна до скалата, на други — до плайстоценовите наслаги или пък се разчистиха пластовете само от последните епохи.

---

[1] Разкопките са ръководени от В. Миков и Н. Джамбазов.

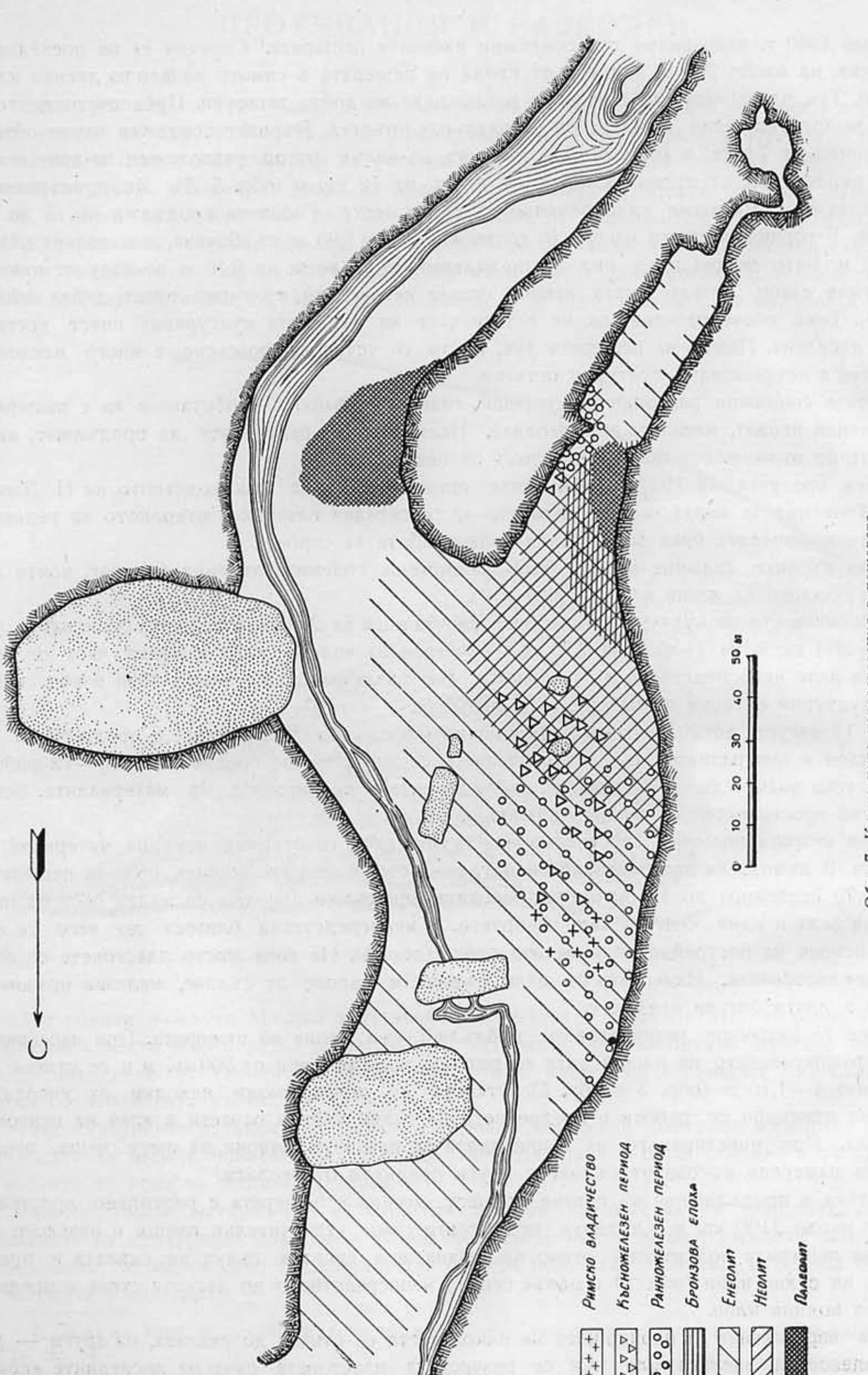
Римско владичество
Късножелезен период
Раннежелезен период
Бронзова епоха
Енеолит
Неолит
Палеолит
0
10
20
30
40
50 м

Обр. 7. Културните напластявания в пещерата

Културните останки в пещерата не са окончателно изчерпани. Под новосъздаденото равнище остават, особено в централната зала, пластове с материали от палеолита, неолита и по-малко от енеолита.

Проведените по този начин разкопки позволиха да се открие палеолит, да се установят почти всички праисторически култури, да се събере голямо количество материали и направят ценни стратиграфски наблюдения.

СТРАТИГРАФИЯ НА КУЛТУРНИТЕ ПЛАСТОВЕ

За да уясним характера на културата, трябва най-напред да се спрем на стратиграфията на пластовете, разкрити в изкопите. Те ще ни помогнат да направим по-точна синхронизация на профилите на културните наслаги.

ПРОФИЛ В СОНДАЖНИТЕ ИЗКОПИ ПРЕЗ 1950 г.

През 1950 г. се разкриха алувиални напластявания. В изкоп *А* попаднахме на незначителна част от наслаги, образувани през плайстоцена. Те имат дебелина 0,80 м и се състоят от жълтеникава глина, примесена с по-дребни чакъли. Непосредствено над тях следва слой, дебел 0,20 м, от глина, съдържаща по-едър пясък. В него не се откриха културни останки, а само два груби кремъчни отломъци. В културния пласт, дебел 2,10 м, се разкриха следи от пещи, оръдия за производство от камък, кремък и кост и късове от глинени съдове, които съответствуват на неолита и енеолита.

В горния, по-голям изкоп намерихме повече находки (обр. 5 *В*). Из черната и твърде влажна пръст се откриха следи от огнища, пещи, подова мазилка, оръдия от камък и желязо, късове от глинени съдове и кости от животни. Материалите, главно глинени фрагменти, от този изкоп принадлежат на три периода — от основния пласт с дебелина 0,50 м — на късния период на бронзовата епоха, от втория пласт, дебел 0,60 м — на халщадската епоха и от последния пласт, дебел 0,70 м — на латенската епоха.

ПРОФИЛ НА ПЛАСТОВЕТЕ ОТ РАЗКОПКИТЕ ПРЕЗ 1952 г.

Профилите на пластовете, установени при спасителните разкопки, се очертаха сравнително по-добре. На някои места бяха разграничени не само пластовете, но и отделните им слоеве на значително пространство. Проследено бе и тяхното разпространение в почти цялата пещера.

ПРОФИЛ В ЛЕВИЯ КЛОН (ОБР. 6)

1. Пласт от жълтеникава глина, дебел 0,17—0,20 м. Съдържа ръбест дребен варовит чакъл, а на места едри скални блокове (повече от куб. м), паднали от тавана. Горният слой е песъчлив. Рядко се срещат културни останки от средния палеолит.

2. Пласт от кафява глина, богат на хумусни вещества, дебел 0,47—0,50 м, с незначително количество варовит чакъл и въглени от дървета. Културни останки от средния палеолит.

3. Пласт от глинесто-песъчлив нанос, дебел 0,50—1,10 м, примесен с ръбест варовит чакъл. Покрай дясната стена на клона чакълестата маса е силно калцинирана. В горния слой културните останки значително намаляват. Късен палеолит.

4. Бореален нанос, дебел 0,50—0,55 м, състоящ се от тъмнокафява глина, примесена с пясък. Преобладават ръбести чакъли. Културни останки липсват.

5. Тънък пласт от льосовидна глина с дребен чакъл. Дебелина от 0,25 до 0,30 м. В началото на склона този пласт е разрушен от разширяването на енеолитното находище.

6. Субатлантически пласт от скални блокове и сталактитна кора, дебел 0,30 м. Скалните блокове са по-големи от кубически метър.

На места, особено край рекичката, глинестите наслаги са измити и отнесени и на повърхността са запазени различни по големина каменни късове, паднали от тавана.

ПРОФИЛИ В ПРЕДВЕРИЕТО НА СУХИЯ КЛОН И ЧАСТ ОТ ЦЕНТРАЛНАТА ЗАЛА

1. Пласт от червеникава глина, дебел 0,80—1,20 м, примесен с варовит чакъл. Върху скалната основа лежат едри блокове. Културни останки липсват (обр. 8 *A*).

. Песъ2члива глина без чакъл, дебела 0,10 м (обр. 8 *B*).

3. Прослойка от песъчлива глина със ситен чакъл. Тъмнокафяв цвят. Дебелина 0,09 м (обр. 8 *B*).

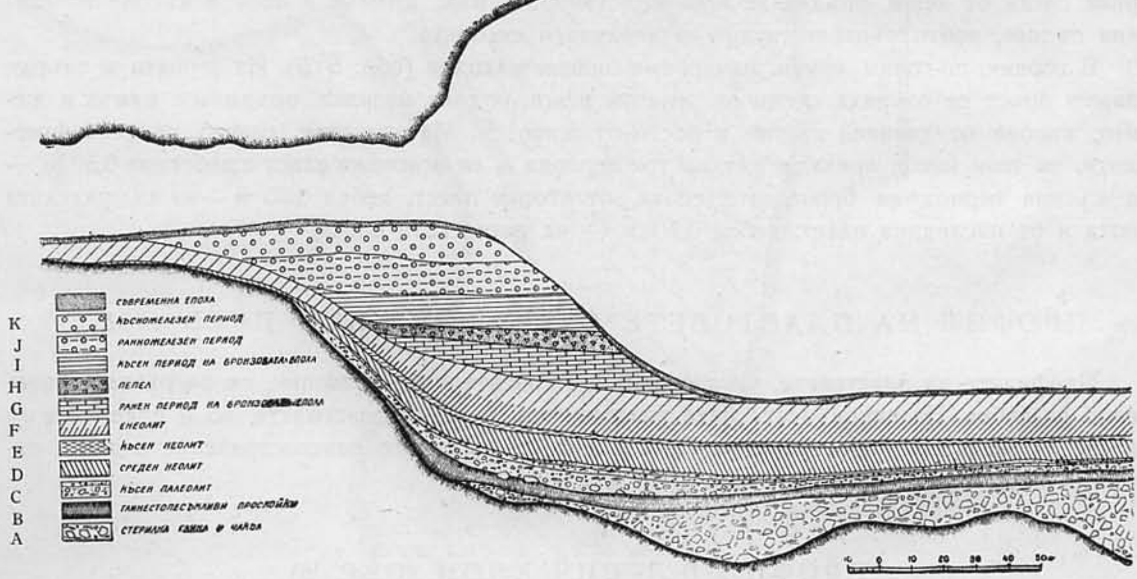
K
J
I
H
G
F
E
D
C
B
A
СЪВРЕМЕННА ЕПОХА
КЪСНОЖЕЛЕЗЕН ПЕРИОД
РАННОЖЕЛЕЗЕН ПЕРИОД
КЪСЕН ПЕРИОД НА БРОНЗОВАТА ЕПОХА
ПЕПЕЛ
РАНЕН ПЕРИОД НА БРОНЗОВАТА ЕПОХА
ЕНЕОЛИТ
КЪСЕН НЕОЛИТ
СРЕДЕН НЕОЛИТ
КЪСЕН ПАЛЕОЛИТ
ГЛИНЕСТОПЕСЪЧЛИВИ ПРОСЛОЙКИ
СТЕРИЛНА ГЛИНА И ЧАКЪЛ
0
10
20
30
40
50м

Обр. 8. Профил на пластовете в предверието на входа на десния клон
A — Стерилна глина и чакъл ; *B* — глинесто-песъчливи прослойки ; *C* — късен палеолит ; *D* — среден неолит ; *E* — късен неолит ; *F* — енеолит ; *G* — ранен период на бронзовата епоха ; *H* — пепел ; *I* — късен период на бронзовата епоха ; *J* — ранножелезен период ; *K* — къснножелезен период ; *L* — съвременна епоха

4. Слой от тъмнокафява песъчлива глина, примесена със ситен чакъл, дебел 0,23—0,32 м. Рязко отделена в основата си с жълта ивица, дебела 0,03 м (обр. 8 *B*).

5. Слой от сива песъчлива, стерилна глина, дебел 0,25—0,28 м (обр. 8 *B*).

6. Кафяв глинесто-песъчлив пласт, дебел 0,88—1 м. В долната си част е вторично обагрен в керемидено. Съдържа варовити ръбести камъни и по-едри блокове. Културни останки от късния палеолит (обр. 8 *C*).

7. Слой от жълтеникава глина и чакъл, дебел 0,15—0,20 м. Ситно разчупени кости. Без културни останки (обр. 8 *D*).

8. Тънка прослойка от светложълта глина, със ситен чакъл. Без културни останки (обр. 8 *D*).

9. Пласт от сиво-кафява глина, примесена с варовит чакъл, дебел 0,70—0,80 м. Културни останки от средния неолит (обр. 8 *E*).

10. Тъмнокафяв пласт, прошарен с карбонатни жилки, дебел 0,20—0,25 м. Пластът съдържа дребни чакъли и обилно количество въглени. Културни останки и следи от подова мазилка от късния неолит (обр. 8 *F*).

11. Пласт с кестенявокафяв цвят, дебел 0,30 м. На места калцинирана маса, из която се срещат заоблени чакъли, донесени от човека (обр. 8 *G*).

12. Пласт със сиво-черен цвят, богат на хумусни вещества, дебел 1,60—1,70 м. Изобилстват културни останки от енеолита (обр. 8 *H*).

13. Глинест пласт с кафяв цвят, дебел 0,50 м. Към стената глината е по-тъмна. Културни останки от бронзовата епоха (обр. 8 *I*).

14. Пласт от пепел, примесена с глина, дебел 0,30—0,40 м. В дъното на предверието глината е пропита с обилно количество хумусни вещества, които предават и по-тъмен цвят на този пласт. Без културни останки (обр. 8 *I*).

15. Пепелявоглинест пласт, примесен с едър чакъл, със следи от въглени, дебел 0,50—0,70 м. Културни останки от бронзовата епоха предимно от дясната половина на входа (обр. 8 *J*).

16. Пласт от светлокафява глина, дебел 0,50—0,60 м. Културни останки от ранножелязния период (обр. 8 *K*).

17. Светлосива глина, изпъстрена с варовит чакъл, дебела 0,50—1 м. Около предверието на десния клон се разкри подова мазилка, многократно измазвана, дебела 0,12—0,20 м. Културни останки от късножелязния период (обр. 8 *L*).

ПРОФИЛ НА ПЛАСТОВЕТЕ НА 15 МЕТРА ОТ ВХОДА НА СУХИЯ КЛОН

1. Тъмнокафява глина, на места по-червена, която лежи върху скалния под, дебела 0,25—0,30 м. Културни останки от енеолита.

2. Глинест пласт със сиво-черен цвят, изпъстрен с бели карбонатни петна, дебел 0,36—0,40 м. Енеолитна керамика, разпръсната почти по цялото протежение на този клон.

3. Пласт от тъмнокафява глина, примесена с ръбест варовит чакъл, дебел 0,12—0,15 м. Подова мазилка и късове от сива тракийска керамика.

4. Съвременен слой от тор, дебел средно 0,20 м.

ПРОФИЛ НА ПЛАСТОВЕТЕ НАД ИЗВОРЧЕТО

1. Глинесто-песъчлив пласт със сив цвят, разкопан на дълбочина до 2 м. Съдове и късове от съдове от сива тракийска керамика.

2. Пласт от тъмнокафява глина, примесена с варовити камъни, дебел 0,60 м. Късове от съдове и цели съдове от епохата на римското владичество.

ПРОФИЛ НА ПЛАСТОВЕТЕ НА 25 МЕТРА ОТ ВХОДА НА ПЕЩЕРАТА

1. Слой от светлосива глина, дебел 0,10—0,15 м, със случайно попаднали късове от съдове от късния неолит.

2. Първи жилищен хоризонт, дебел 0,20 м. Овъглена пшеница, късове от съдове, овъглена мрежа и оръдия от камък от енеолита.

3. Сиво-кафяв пласт, който съдържа ръбест варовит чакъл, дебел 0,40—0,45 м. Културни останки от енеолита.

4. Суббореален нанос от песъчлива глина, примесена с варовит чакъл и по-едри каменни блокове, паднали от тавана, дебел 0,30 м. Разкри се вторият жилищен хоризонт с опожарено жилище и пещ, разположени близо до стената. Изобилен керамичен материал, оръдия за производство, животински кости и други битови предмети.

Поради общия наклон и неравен под на пещерата и нееднаквия обсег на разпространението на отделните културни пластове дебелината им достига на места 5,5 м, а другаде — едва до 0,30 м. Само в предверието на десния клон бяха разкрити последователно напластени културни останки от всички епохи. Културните пластове от едни епохи заемат почти цялото пространство (от енеолита и латенската епоха), други са ограничени към входа на сухия клон (от късния палеолит и бронзовата епоха), а трети — в ограничени сектори (от средния палеолит и старожелязната епоха). При изравняването на площадките на едни места бяха засегнати всички културни пластове (обр. 9), на други — по 2—3 последователни епохи, а на места пластовете, особено от палеолита и неолита, останаха непокътнати.

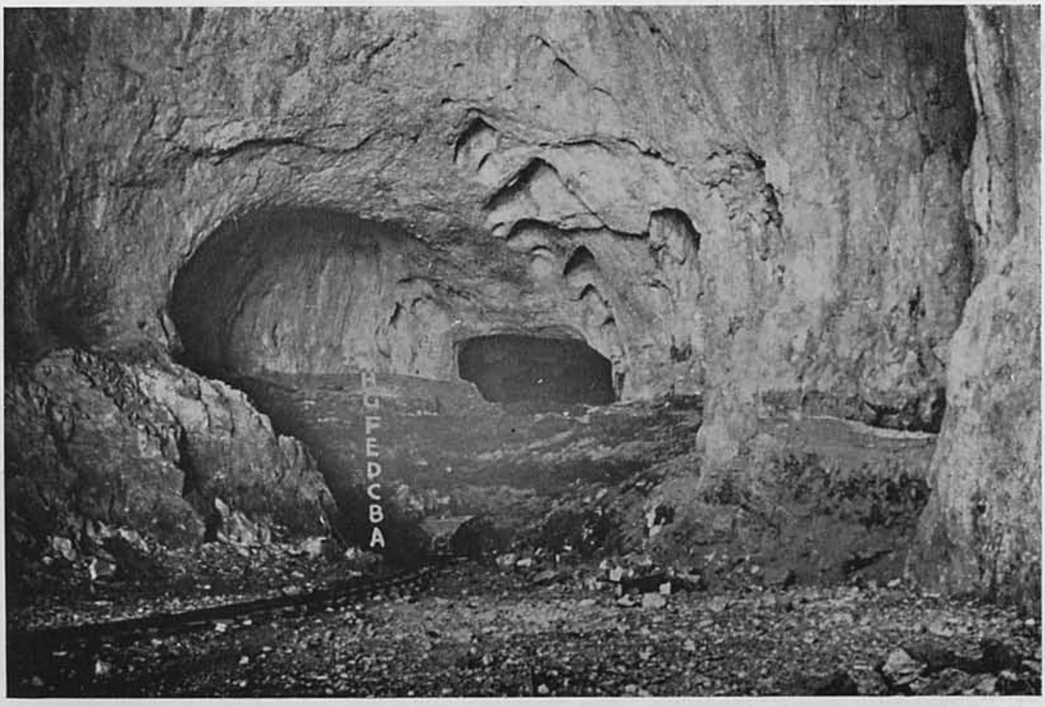

Обр. 9. Профил на пластовете при входа на десния клон на пещерата

A — стерилен глинест пласт и чакъл; *B* — глинесто-песъчливи прослойки; *C* — късен палеолит; *D* — неолит; *E* — енеолит; *F* — бронзова епоха; *G* и *H* — желязна епоха

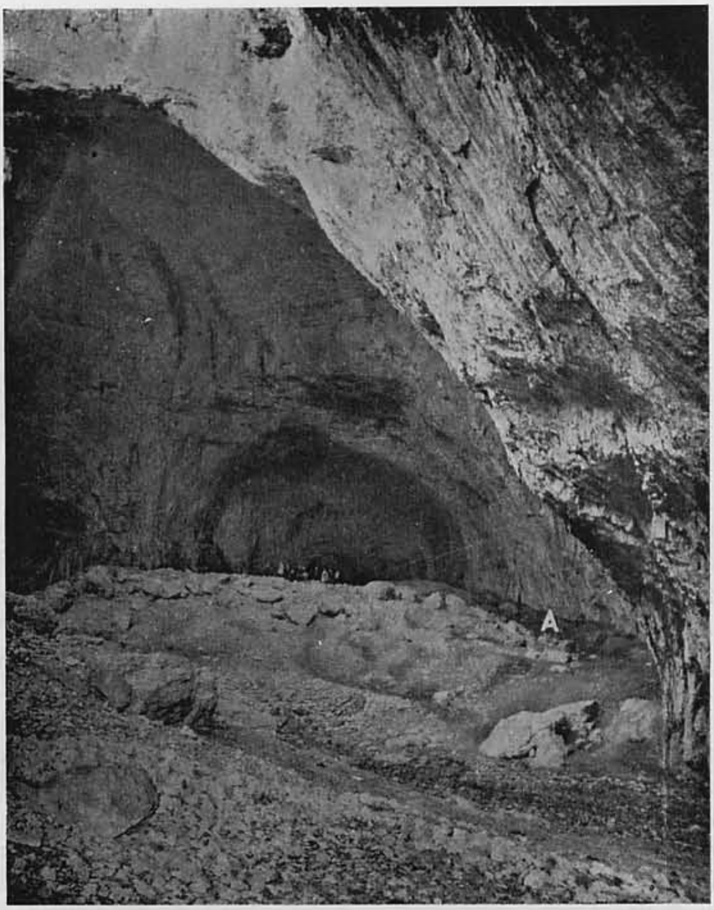

Обр. 10. Изглед на централната зала с десния клон на пещерата

Културните напластявания в Деветашката пещера по характера и стратиграфията си принадлежат на плайстоцена и холоцена. Най-ранните културни останки са открити в късноплайстоценовите наслаги.

Многобройните и разнообразни материали, разкрити в пещерата през 1927, 1950 и особено през 1952 г., ни дадоха възможност да проучим бита и културата на първобитните племена, които са населявали долината на р. Осъм, и до голяма степен да установим по-пълна периодизация на праисторическата култура в Северна България.

Тези материали — оръдия за производство, керамика, накити и други битови предмети — принадлежат на следните епохи:

1. Палеолит
   - а) среден палеолит
   - б) късен палеолит
2. Неолит
   - а) среден неолит
   - б) късен неолит
3. Енеолит
4. Бронзова епоха
   - а) ранен период
   - б) късен период
5. Желязна епоха
   - а) ранножелязен период
   - б) късножелязен период
6. Епоха на римското владичество

ПАЛЕОЛИТ

На различна дълбочина в плайстоценовите наслаги на двата клона на пещерата се намериха около 120 оръдия за производство, голямо количество отломки от кремък и животински кости.

Културните останки произхождат от три последователни пласта — два от левия клон (обр. 6 *В С*) и един от преддверието на десния клон (обр. 8 *С*). Находките от трите пласта, главно кремъчни оръдия и кости от разни животни, са доста разнообразни. По състава на кремъка, техника и форма кремъчните оръдия от трите пласта се различават. Тази разлика, стратиграфското положение на пещерните наслаги, както и наличието на костени оръдия в горните плайстоценови пластове ни дават достатъчно основание да датираме културните останки от долния пласт на левия клон към средния палеолит (мустерска епоха), а тези от горния (среден) пласт на същия клон и материалите от преддверието на десния клон — към късния палеолит.

СРЕДЕН ПАЛЕОЛИТ

Оръдията от долния пласт, сравнени с останалия кремъчен материал и животински кости, са малко на брой, но са по-диференцирани (обр. 6 *В*). От този пласт произхождат няколко типа стъргалки, ножове, ножовидни и други остриета, направени от кремък с восъчен цвят. Някои остриета са правени от кремък с черен цвят. Намериха се кремъчни конкреции, от които са били изработвани оръдия. За направата на оръдия и оръжия са използувани изгладени флинтови чакъли (3—4 см в диаметър), събирани в коритото на р. Осъм. Флинтовият чакъл и разнообразните отломки, приблизително 800 на брой, показват, че обработката на оръдията е ставала на самото място. Доказателство за това са каменните чукалки от андезит, с помощта на които са разцепвани по-големи кремъчни късове или кремъчни конкреции.

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК

Нуклеуси. От различни места в културния пласт произхождат около 10 нуклеуса с дисковидна форма и диаметър от 4 до 10 см (обр. 12). Едни от тях имат правилни очертания, други, от дисковидния тип, със запазена обвивка на кремъчната конкреция са малко разширени, а трети са твърде груби и приличат на кремъчните ядра, от които се различават по размери. На двете странични плоскости на дисковидните нуклеуси се виждат радиално отцепени широки триъгълни пластинки, различни по големина, от които са изработвани мустерски тип оръдия.

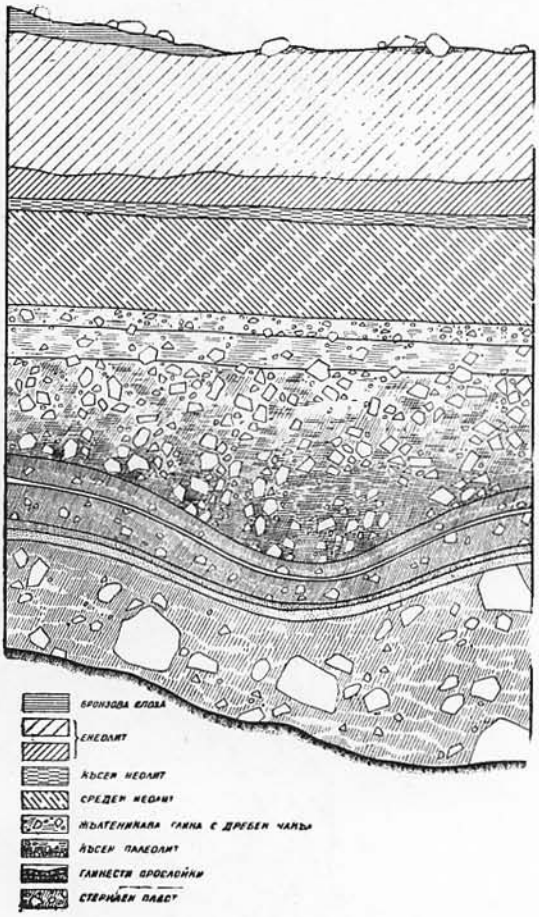

Обр. 11. Профил на пластовете при скалната гънка на десния клон

Подобни нуклеуси са познати от пещерата Самуилица II,[1] от мустерските пластове на Кримските пещери[2] и другаде.

Стъргалки. Измежду оръдията найчесто се срещат стъргалките. Различаваме 1) полусферични и 2) удължени стъргалки.

Полусферичните стъргалки са правени от удебелени кремъчни отломки със сравнително правилни очертания. Обикновено ширината им е по-голяма от дължината. Ретуширан е единият, дъговидно извит ръб, а противоположният е прав, грубо очукан и пригоден за улавяне при работа. Някои от този тип стъргалки имат изхабено, почти право острие, вероятно от продължителна употреба. Срещат се и стъргалки с грапава повърхност в горния край, както и доста стеснени стъргалки, пригодени за прикрепване към дръжка. Ще разгледаме по-характерни образци стъргалки.

На обр. 13 *a* и на обр. 15 *h* е представена типична полусферична стъргалка от твърд кремък с восъчен цвят. Освен едрия ретуш върху дъговидно изпъкналия ръб на острието е нанесен от едната страна ситен ретуш. Тъпият край, със запазена силикатна кора, е грубо очукан и пригоден за улавяне при работа. Коремната страна е почти равна. Шир. 8,3 см, дълж. 5,5 см и деб. в горния край 2,2 см.

Подобни са стъргалките, представени на обр. 13 *b, c*. Те имат правилна форма и приблизително еднакви размери както стъргалката на обр. 13 *a*. И те са направени от удебелени отломки. Човекът е подбирал по-едри кремъчни отломъци. Имат почти право острие, зъбовидно ретуширано на двете плоскости. Светловосъчен цвят. Върху тъпия край е запазена силикатната кора. Размери: b) шир. 6,2 см, дълж. 4,3 см, деб. 0,8 см и c) шир. 6,2 см, дълж. 4,6 см и деб. 0,8 см.

---

[1] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[2] А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье и её место в палеолите. МИА СССР, 71, стр. 90.

Някои от кремъчните пластинки са били използувани за стъргалки. Те имат заострен, силно нащърбен връх. Такава е стъргалката на обр. 13 *d*, направена от удебелен и по-широк отломък с восъчен цвят. Коремната й страна е равна. Шир. 6,5 см, дълж. 5,5 см и деб. 1,6 см.

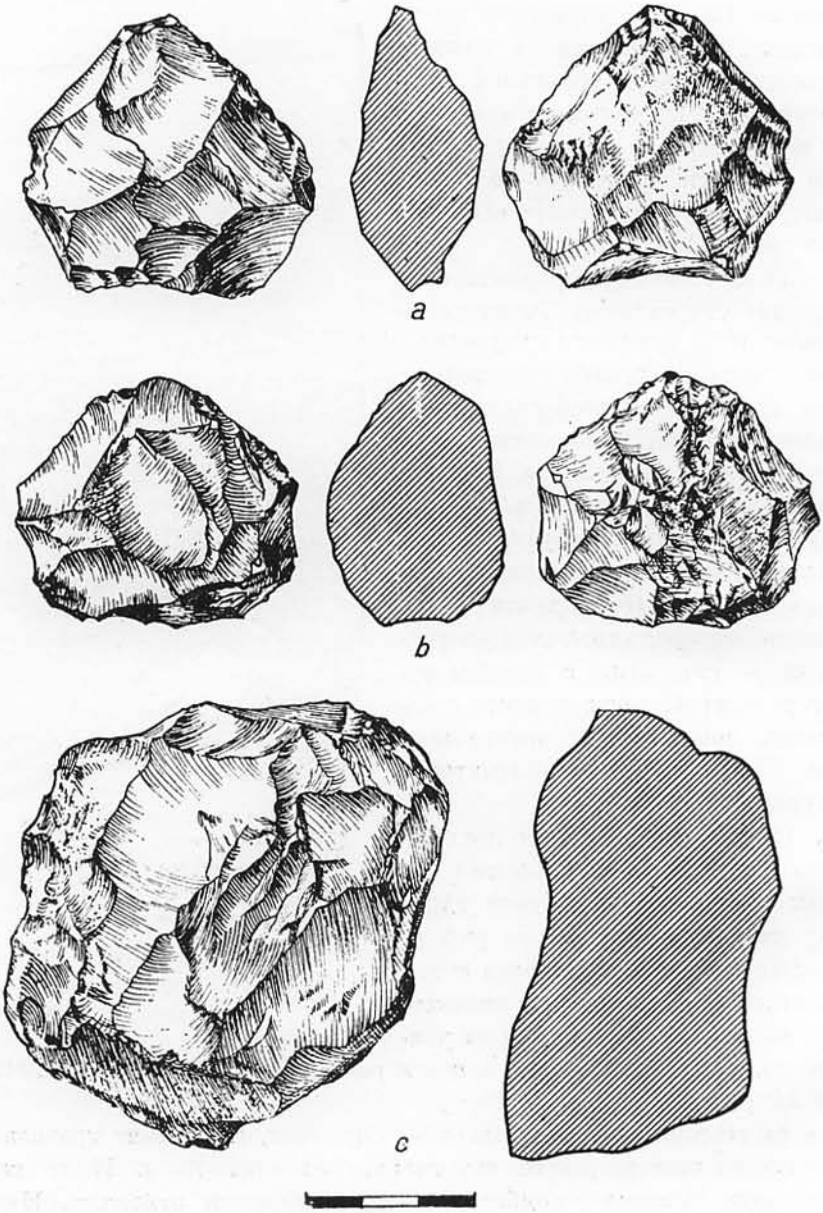

Обр. 12. Дисковидни нуклеуси, Мустерска епоха

Другите кремъчни стъргалки от този тип са със стеснен горен край, пригоден за прикрепване към дръжка (обр. 13 *e,f*). Имат восъчен цвят. Острието е почти право, а на места дълбоко нащърбено от употреба. Шир. 6,8 см, дълж. 5,3 см и деб. 2,2 см.

Разновидност представляват стъргалките, направени от сравнително по-тънки кремъчни отломки, с почти успоредни ръбове и леко дъговидно изпъкнало или право острие. Кремъкът, от който са правени, е по-твърд и с полупрозрачен восъчен цвят. Те се отличават от посочените по-горе типове по това, че острието е перпендикулярно на посоката на отцепената от нуклеуса пластинка. Използувани са предимно за изрязване на дървени предмети. По-характерни образци от този вид стъргалки са дадени на обр. 14 *c, d, h*. Техните размери се движат съответно: дълж. 5—7 см, шир. 3—4 см и деб. 1—1,5 см.

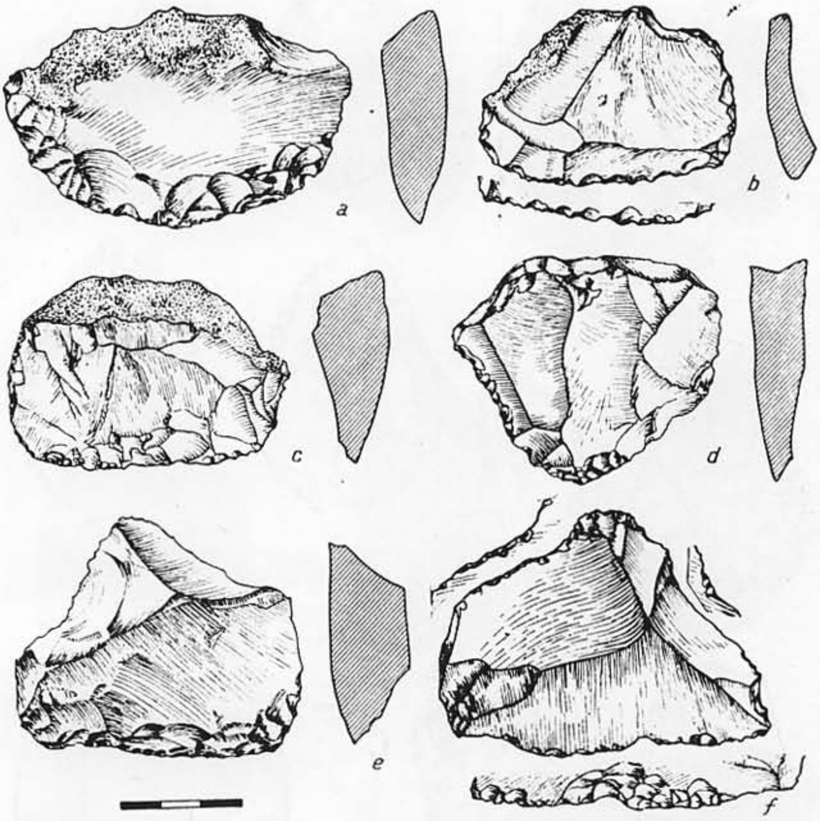

Обр. 13. Кремъчни стъргалки. Мустерска епоха

Тук трябва да причислим няколко отломъка с неправилна геометрична форма, използувани както стъргалките на обр. 14. Горният край е стеснен, а страничните им ръбове са нащърбени. Направени са от сравнително по-тънки пластинки с восъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения. Една от тях има размери: шир. 7,7 см, дълж. 9 см, деб. 1,9 см. Другите пластинки, ако се съди по тяхната големина, са почти два пъти по-малки.

Особен интерес представляват двустранно обработените оръдия. Намериха се само няколко къса от тях. От тези оръдия на обр. 14 *a* и обр. 15 *b* е представен един малък юмручен клин. Направен от флинтов кремъчен къс, грубо очукан от двете страни. Има заострен връх. Основата му е леко заоблена. Светловосъчен цвят. Дълж. 4,8 см, шир. 3,2 см, деб. 1,7 см.

От същия пласт произхожда една дисковидна стъргалка с бифациален ретуш. Диаметър около 4 см. Сивопепеляв до светловосъчен цвят. Горният ѝ край е стеснен. Върху страничния ръб се виждат леки нащърбвания от употреба. Дебелина 1,3 см, мерена в средата (обр. 14 *b* и обр. 15 *a*).

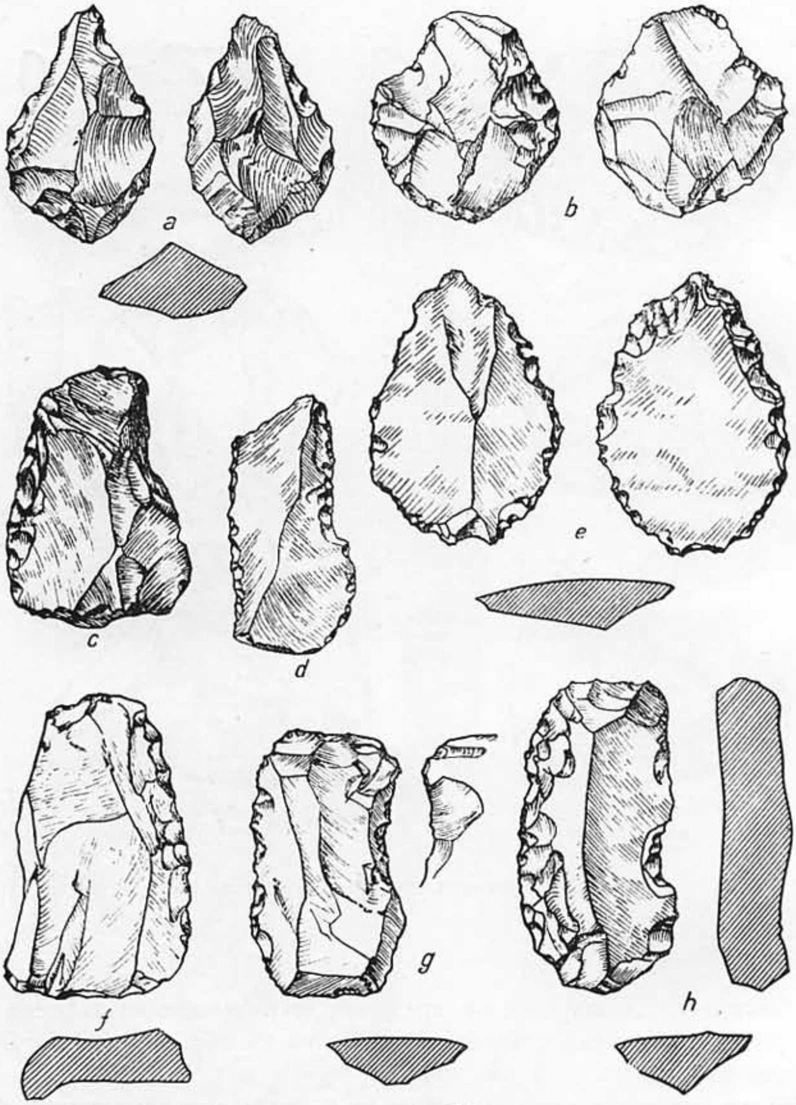

Обр. 14. Кремъчни оръдия. Мустерска епоха

Малкият юмручен клин и дисковидната стъргалка имат най-близки аналогии с подобни оръдия от пещерите Бачо Киро[1] и Самуилица II,[2] от пещерите по Черноморското крайбрежие на Кавказ,[3] мустерските находища в Турция[4] и другаде.

---

[1] D. Garrod. Цит. съч., стр. 71 и сл., табл. XXV, 55.

[2] Н. Джамбазов. Разкопки в пещерата Самуилица II. Сп. Археология, 1—2, 1959, стр. 50, обр. 31 а.

[3] А. А. Формозов. Цит. съч., обр. 41—44.

[4] В. П. Любин. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества. СА, XXVII, 1957, стр. 71 и сл.

Три закръглени остриета с едър ретуш по страничния ръб са използувани по същия начин както дисковидните стъргалки. Коремната им страна е равна. Максимален диаметър 6 см, минимален диаметър 4 см (обр. 14 *e*).

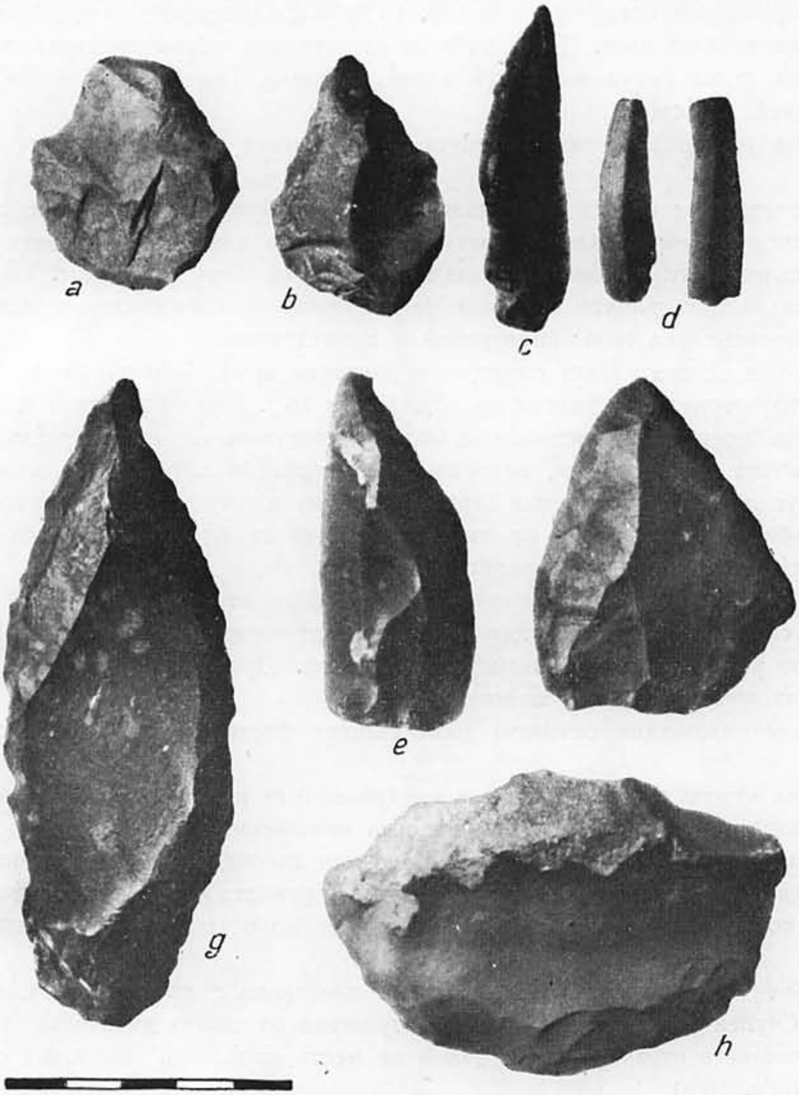

Обр. 15. Кремъчни оръдия. Мустерска епоха

Повечето от остриетата, както се вижда от драските върху тях, са използувани за всекидневна работа. Известен брой представляват комбинирани оръдия — нож със стъргалка.

В горния слой на долния културен пласт се откриха четири неправилни кремъчни пластинки с ретуш върху двата надлъжни ръба. Една от тях откъм коремната страна е леко нащърбена. Дълж. 5,4 см, шир. 2,5 см, деб. 0,5 см (обр. 14 *d*).

Остриета. Втора група оръдия са остриетата с триъгълна форма, характерни за мустерската епоха. На разни места в културния пласт се откриха 13 цели и повече от

20 счупени остриета във форма на равнобедрен триъгълник с триъгълно сечение на пластинката. Двата бедрени ръба са едностранно ретуширани особено към върха. Горната страна на пластинката е равна, като на места страничният ръб е леко нащърбен от употреба.

Кремъчното острие, представено на обр. 15 *f* и 16 *e*, е направено от сравнително тънка пластинка със сивопепеляв цвят. Двата ръба са ретуширани откъм лицевата страна. Гръбната страна е равна, с лек ретуш в дясната долна половина. Триъгълно сечение. Дълж. 6,2 см, шир. 4,8 см, деб. 0,2 см.

Най-близки паралели на тези остриета са остриетата от долните пластове на пещерата Бачо Киро.

Към остриетата се отнася кремъчният връх с отчупена основа на обр. 16 *d*. Той има триъгълно сечение. Ретуширани са двата бедрени ръба и част от лицевата страна на пластинката. Восъчен цвят. Гръбната страна е почти равна. Шир. 6,5 см, вис. 4,6 см, деб. 1,5 см.

В групата на триъгълните остриета се включват ножовидните остриета. По форма и техника различаваме два типа: симетрични и асиметрични.

Първият тип остриета имат симетрично заострен връх. Типично за мустерската епоха е ножовидното острие, представено на обр. 15 *g* и 16 *f*. Има листовидна форма. Направено е от удебелена кремъчна пластинка с полупрозрачен черен цвят. Върхът е заострен, а противоположният край стеснен, вероятно е пригоден за прикрепване към дръжка. Има запазен булбус и конкавна коремна страна. Пълният и широк ретуш, нанесен върху двата надлъжни ръба, обхваща и част от лицевата страна на пластинката. Триъгълно сечение. Дълж. 11,5 см, шир. 4 см, деб. средно 1 см.

Удълженото ножовидно острие на обр. 15 *c* и 16 *b* е от полупрозрачен черен кремък, изпъстрен със ситни, бледи капковидни включения. Страничните ръбове са без ретуш, но леко нащърбени от употреба. Има трапецовидно сечение. Драските върху коремната плоскост са косо разположени под ъгъл, по-малък от 40°.

Останалите ножовидни остриета имат същата форма и техника. Те са силно фрагментирани.

Върхът на втория тип остриета е асиметричен и се намира на дясната и в редки случаи в лявата страна на пластинката. Остриетата са направени от по-удължени, но твърде удебелени пластинки с восъчен цвят. Имат право или дъговидно изпъкнало острие, заострено чрез ретуш на лицевата страна на пластинката. Коремната им страна е равна. По външния си вид тези ножовидни остриета се приближават до остриетата от Самуилица II и Бачо Киро.

1. Кремъчен нож, направен от удебелена пластинка с восъчен цвят, изпъстрен с матови капки. Счупен връх. Десният ръб е ретуширан по цялата дължина на пластинката, и то само на лицевата страна. Левият ръб е на места нащърбен. Дълж. 4,1 см, шир. 2,5 см, деб. 0,6 см (обр. 16 *a*).

2. На обр. 15 *e* и 16 *c* е представен кремъчен нож с ретуш, нанесен по десния дъговидно изпъкнал ръб. Има восъчен цвят. Коремната страна е равна. Дълж. 6,2 см, шир. 2,9 см, деб. 1,3 см.

Аналогични кремъчни оръдия са познати от мустерските пластове на пещерите в съседните страни.[1]

Едностранните и двустранно обработените стъргалки, дисковидните нуклеуси, симетричните и асиметричните триъгълни остриета, както и съставът на бозайната фауна[2] ни дават основание да датираме културните останки от долния палеолитен пласт към късния период на мустерската епоха.

---

[1] П. П. Ефименко. Цит. съч., стр. 190.

[2] По сведения на проф. И. Г. Пидопличко (Киев) въз основа на късномустерски показатели (261—357) за седем проби, комуто изказвам сърдечна благодарност.

КЪСЕН ПАЛЕОЛИТ

Културните останки от късния палеолит в сравнение с тези от средния палеолит са в по-ограничено количество. Те произхождат от незначителна площ от средния пласт в левия и десния клон на пещерата. Повечето от находките имат много общи черти с находките от средния палеолит, поради което трудно може да се прокара рязка граница между тях. Затова пък в левия клон механическият състав на двата лежащи един над друг пластове е различен. Освен това за разграничаване на двата културни периода един от друг важен хронологически белег е цветът на кремъка. В средния пласт по-рядко се

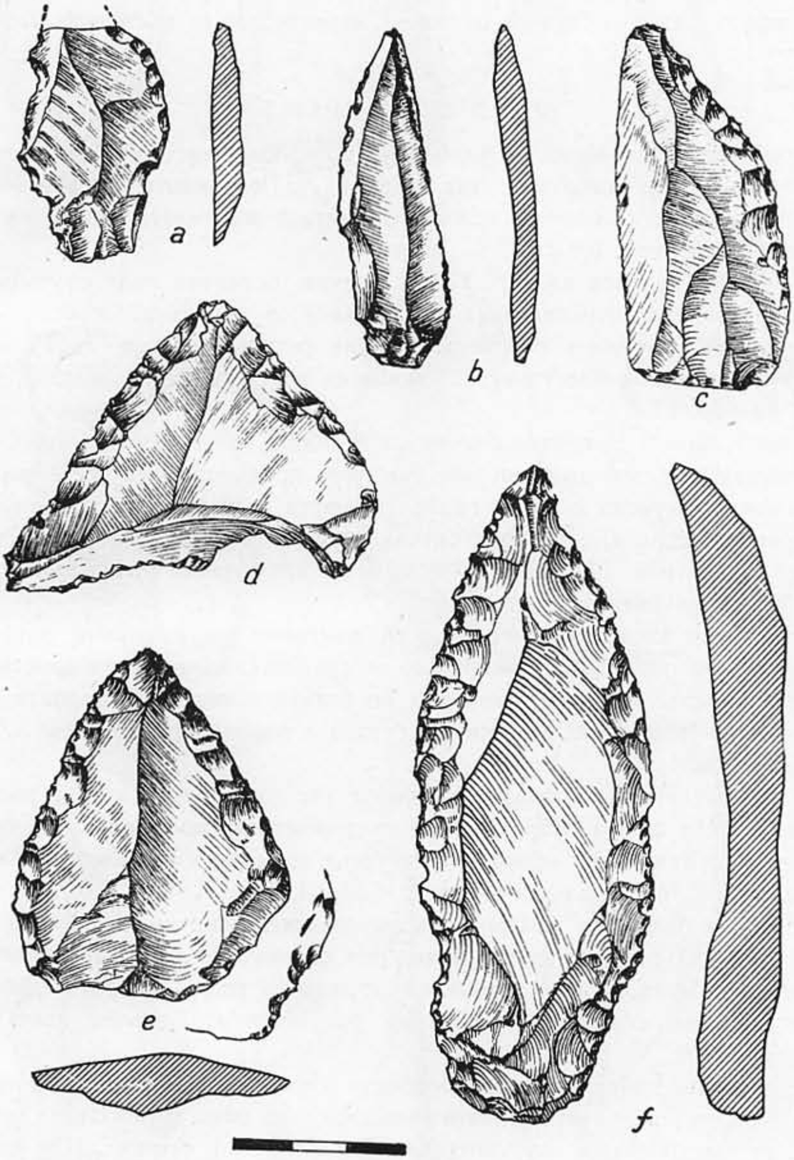

Обр. 16. Кремъчни оръдия. Мустерска епоха

срещат оръдия, правени от кремък с черен или с восъчен цвят (обр. 6 *C*). Кремъчните отломки и готовите оръдия са от кремък с пъстър цвят, който до голяма степен се дължи на матовите капковидни включения в него.

Вместо оръдия от удължени пластинки, каквито са познати от къснопалеолитните находища в Европа, оръдията от Деветашката пещера имат архаичен вид. Подобно явление с локални особености се наблюдава и в други къснопалеолитни пещерни находища у нас. Намерени бяха също разни остриета от кост, характерни за късния палеолит (селетска култура).

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК

Някои от оръдията, направени от удебелени кремъчни пластинки, имат притъпен гръб за поставяне на палеца при работа с тях (обр. 17 *c*). Посоченото острие е дълбоко нащърбено, особено в горната половина откъм гръбната и коремната страна на пластинката. Дълж. 6 см, шир. 4 см, деб. 0,9 см.

С изключение на оръдията на обр. 17 *a, b* всички останали имат случайна форма, получена при първоначалното отцепване на пластинката от нуклеуса. Особено добре са ретуширани удължените кремъчни остриета. Едрият ретуш, нанесен върху двете страни, обхваща цялата обиколка на пластинката. Такива са повечето от остриетата, две от които са представени на обр. 17 *e, f*.

Между резците, чиито странични ръбове са дълбоко нащърбени при използуването им за рязане или заглаждане на дървени или костени предмети, заслужава внимание една удебелена кремъчна пластинка с равен гръб. На места върху левия страничен ръб, особено откъм коремната страна, е нанесен ситен ретуш по цялата дължина. Дълж. 10,4 см, шир. 4,2 см, деб. 1 см (обр. 17 *g*). Много повече са кремъчните резци със странично нащърбени ръбове, използувани за същата цел.

Непосредствено до входа на левия клон са намерени две кремъчни остриета. Едното от тях, представено на обр. 17 *b*, е направено от сравнително по-тънка пластинка с трапецовидно сечение, ретушът на която преминава по цялата обиколка. В горната страна ръбът е доста нащърбен от употреба. Коремната страна е равна. Восъчен цвят. Дълж. 4,5 см, шир. 3 см, деб. 1,4 см.

Интересни са листовидните оръдия. Някои от тях от продължителна употреба са добили почти елипсовидна форма. Направени са от сравнително по-тънки кремъчни пластинки, ретуширани почти по цялата им обиколка. Ретушът преминава от двете страни на ръба. Восъчен цвят. Дълж. 5—6 см, шир. 3—4 см, деб. 1—1,5 см.

В горния слой на пласта се намериха части от кремъчни ножове. Долен край на нож е даден на обр. 17 *d*. Върху гръбната страна при основата е запазена силикатната кора. Триъгълно сечение. Двата, почти успоредни странични ръба са ретуширани. На места, особено в лявата страна, е дълбоко нащърбен от употреба. Восъчен цвят. Дълж. 6 см, шир. 4,5 см, деб. 1,5 см.

Макар и рядко, срещат се кремъчни остриета свределовидно ретуширани. В това отношение особено характерна е кремъчната пластинка на обр. 17 *a*. Върху страничните ѝ ръбове се виждат нащърбявания от употреба. Трапецовидно сечение. Има равна коремна страна. Дълж. 5 см, шир. 3,1 см, деб. 0,8 см.

От 0,85 м дълбочина произхожда бяла каменна чукалка (обр. 19 *q*). Тя е била използувана за отцепване на пластинки от кремъчните конкреции или по-малки части от тях. Максимален диаметър 6 см.

Културните останки, намерени в преддверието на десния клон на пещерата, произхождат от горния пласт (обр. 8 *c*). Плайстоценовите наслаги, които лежат под и над този пласт, са стерилни. Кремъчни оръдия и отломки липсват в най-горния слой, който лежи непосредствено под пласта с находки от неолита.

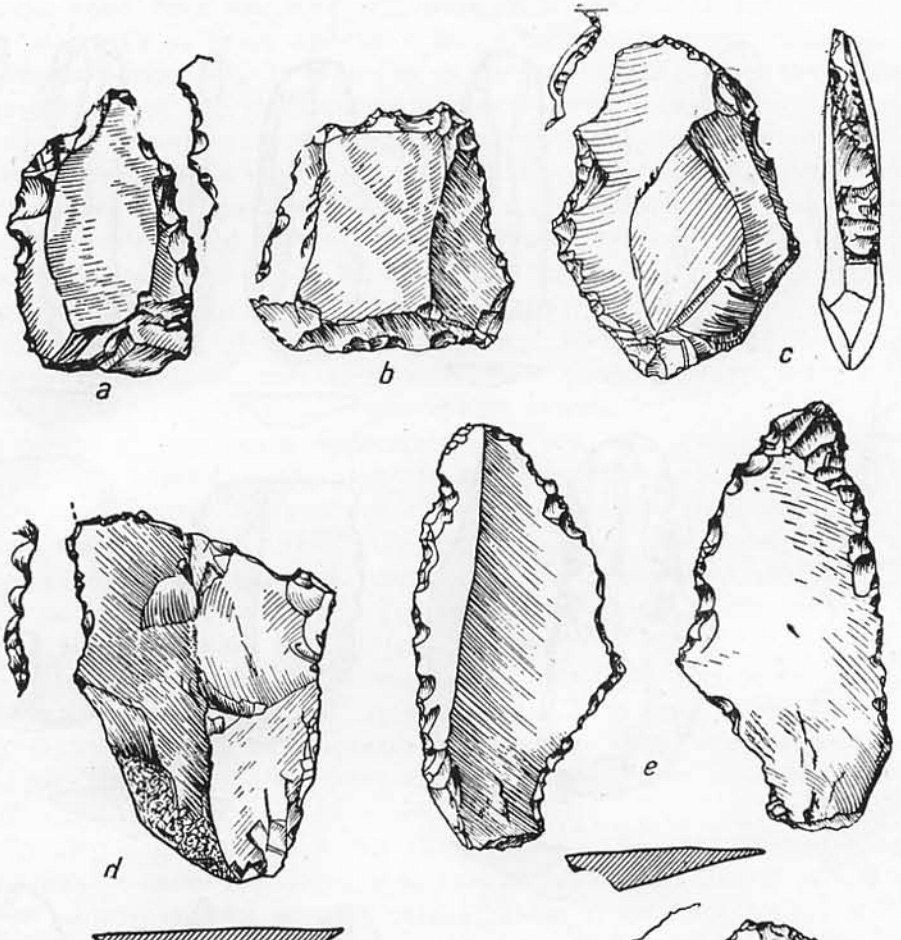

Обр. 17. Кремъчни оръдия. Късен палеолит

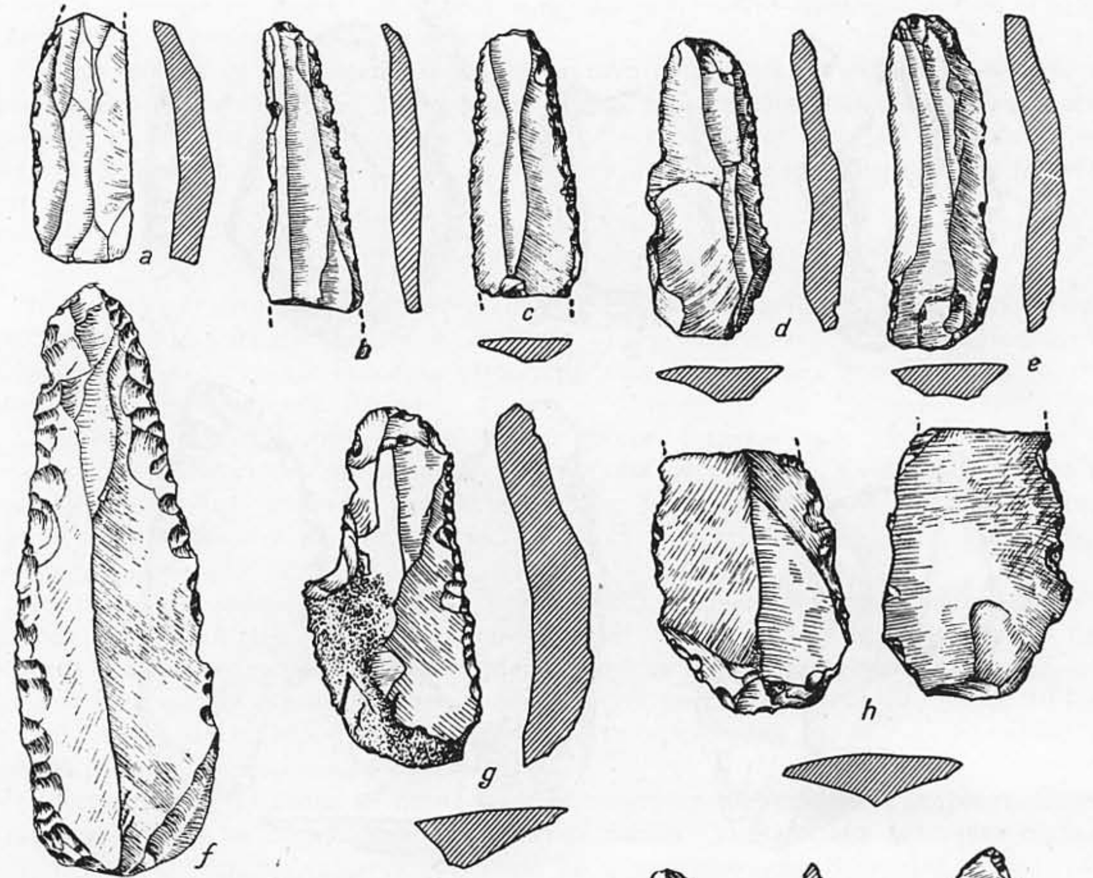
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j

Обр. 18. Кремъчни оръдия от преддверието на десния клон. Късен палеолит
a—e — горен слой, *f—j* — долен слой.

В горния пласт бяха намерени ограничен брой оръдия от кремък. Открити бяха 20 удължени пластинки от твърд кремък с полупрозрачен, восъчен, зеленикав, тъмнокафяв и червеникав цвят (обр. 15 *d*). Те са по-твърди, без ретуш или са леко ретуширани на места, за да бъдат удобни за работа. Драските върху страничните им ръбове показват, че те са служели за ножове и ножовидни остриета. Сравнително по-малко са ретушираните пластинки. Те имат трапецовидно или триъгълно сечение. Пластинките с трапецовидно сечение произхождат от горния, а с триъгълно сечение и запазена кора от долния слой на пласта.

По-характерни образци от тези оръдия са представени на обр. 18 *a—e*. Пет тънки пластинки са направени от по-твърд кремък. За работа обикновено е използуван десният ръб на пластинката. Срещат се, макар и малко, пластинки с притъпен гръб, които наподобяват типа Шателперон. Дълж. 5—6,5 см, шир. 1—2,5 см, деб. 0,05—0,8 см.

Измежду удължените кремъчни ножове има и такива с ретуш, а на места с дълбоки нащърбявания. Ще се спрем на по-характерните видове.

Едно острие от този тип е представено на обр. 18 *f*, открито в чакълестия слой на 0,80 м дълбочина, мерена от повърхността на горния хоризонт на постплайстоценовите наслаги. Триъгълно сечение. Ретуширани са двата надлъжни ръба, особено към върха на пластинката. Светлосив цвят. Дълж. 11,6 см, шир. 3,8 см, деб. 1 см.

Пластинка от кремък с восъчен цвят (обр. 18 *j*). Страничните плоскости са нащърбени повече откъм коремната ѝ страна. Триъгълно сечение. Драските по коремната страна са разположени косо. Дълж. 11,5 см, шир. 3,4 см и деб. 1,1 см.

Нож от кремък с восъчночервеникав цвят (обр. 18 *i*). Горната му повърхност откъм лицевата страна е с грапава кора. Десният ръб е ситно ретуширан по цялата дължина. Левият срещуположен ръб на пластинката е притъпен и пригоден за улавяне при работа. Драските, разположени косо от двете ѝ страни, показват, че тя действително е служила за нож. Дълж. 9,3 см, шир. 3,4 см и деб. 1,5 см.

На обр. 18 *g* е представена кремъчна пластинка със светловосъчен цвят. В горната предна половина е силно притъпена, а по цялата дължина на десния ръб е слабо ретуширана. Равна, малко конкавна коремна страна. Дълж. 7 см, шир. 3,2 см, деб. 1 см.

Подобна пластинка със счупен връх е представена на обр. 18 *h*. Дълж. 5 см, шир. 3,5 см и деб. 1 см.

Такива пластинки, някои във фрагментирано състояние, твърде често се срещат в двата клона на пещерата.

Подобни находки, които са датирани в края на палеолита, произхождат от горните пластове на пещерата Бачо Киро,[1] Темната дупка,[2] Табашката пещера,[3] Самуилица II до Кунино,[4] Пещ при Старо село,[5] Еменската пещера,[6] Очилата при Ъглен[7] и другаде в Европа.[8]

ОРЪДИЯ ОТ КОСТ

Остриета. На различна дълбочина във втория палеолитен пласт в левия клон и отчасти в десния клон на пещерата бяха открити повече от 30 остриета, направени от кост.

Остриетата имат загладени странични ръбове или заострени върхове. Те са изработени от по-дебели късове от кост. Задният им край е стеснен. Остриетата на обр. 19

---

[1] D. Garrod. Цит. съч., табл. XXVII.

[2] Р. Попов. Темната дупка, обр. 19, 1—12.

[3] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[4] Н. Джамбазов. Нови данни за палеолита в България. ИЧД, стр. 359 и сл.

[5] Н. Джамбазов. Пещерата Пещ при с. Старо село, Врачанско. ИАИ, XXI, стр. 18, обр. 10.

[6] Непубликувани материали в Окръжния музей в Търново.

[7] Н. Джамбазов. Ново палеолитно находище по долината на р. Вит. Сп. Археология. I, 1960, обр. 42.

[8] П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту центральной и юго-восточной Европы. СА, XXVII, стр. 29 и XXIX—XXX, стр. 5 и сл.

имат различна форма и размери. По-старателно е обработено острието, представено на обр. 19 *o*. Направено е от корубеста пластинка с триъгълна форма. Има добре заострени надлъжни ръбове, използувани за рязане, вследствие на което страничните му плоскости

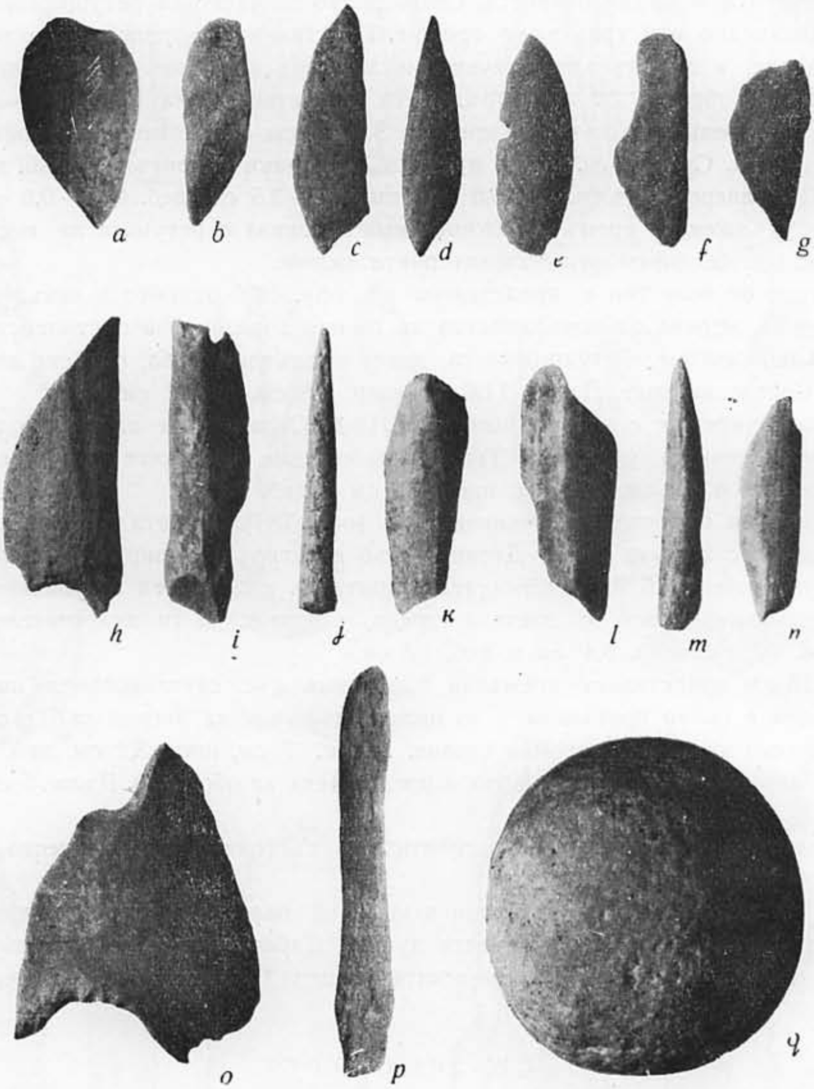

Обр. 19. Оръдия от кост и камък. Късен палеолит

са добре загладени, а на места нащърбени от употреба. Левият горен край е счупен. Основата е конкавно извита, вероятно пригодена за прикрепване към дръжка.

Острието на обр. 19 *c—j* са от тънки пластинки. За някои от тях трудно може да се каже за какво са били използувани. Те са добре загладени, а острият им край от продължителна употреба е излъскан. На места страничните ръбове са нащърбени при работа.

Към друга група спадат остриетата с длетовидно заострен край. Такива са остриетата на обр. 19 *a, b, g, k—l*. Подобни оръдия са познати от пещерата Пещ при Старо село.[1]

Шила и върхове. Трета група оръдия са обикновените шила и игловидно заострени костени върхове. Те имат кръгло или елипсовидно сечение и са добре загладени (обр. 19 *j, m*). Тези оръдия се срещат най-често. Характерни са за къснопалеолитната култура не само в Деветашката пещера, но и в Темната дупка,[2] Бачо Киро,[3] Моровица,[4] Пещ[5] и други находища в Югоизточна Европа.[6]

Срещат се и други костени остриета, които в повечето случаи са атипични, поради което трудно може да се причислят към посочените по-горе групи.

КОСТЕН МАТЕРИАЛ

През 1952 г. в плайстоценовите наслаги на левия клон бяха открити голямо количество разчупени кости и единични зъби. В долния културен пласт на същия клон се намериха разчупени ходилни кости от разни животни. В преддверието на десния клон освен костени оръдия се разкриха и ситно разчупени кости. Измежду тях по-малко са костите от птици, риби и др.

Костният материал произхожда от различни дълбочини на културните пластове. Въз основа на него може да се определи видовият състав на животните, които е ловил тогавашният човек. Определихме следните видове животни:

1. Кон *(Equus caballus var.)*. По-добре са запазени четири проксимални и три дистални краища от ходилни кости, осем предкътници и 11 кътни зъба от горни и долни челюсти. Кости от кон се срещат в почти всички палеолитни пластове на пещерите.
2. Говедо *(Bos sp.)*. Отделни зъби от горни и долни челюсти, астрагалуса, силно фрагментирани части от ходилни и други кости.
3. Елен *(Cervus elaphus)*. 10 предкътни и кътни зъби, фаланги и късове от ходилни кости.
4. Коза *(Capra sp.)*. Фрагментиран рог на коза, няколко зъба и парчета от ходилна кост.
5. Пещерна мечка *(Ursus spelaeus)*. Два кучешки и три кътни зъба и повече от десет фаланги, както и фрагменти от череп на млад индивид.
6. Пещерна хиена *(Hyaena spelaea)*. От долния пласт в левия клон на пещерата произхожда един кучешки зъб, фрагмент от предкътници и няколко фаланги.
7. Риби *(Pisces)*. Повече от десет долни челюсти, някои от които със зъби, хрилни капачета (7 бр.).

* * *

Разкопките показаха, че съдържанието на културните пластове в левия и преддверието на десния клон на пещерата в общи линии може да се синхронизира със съдържанието на пластовете в пещерата Бачо Киро,[7] румънските пещери Бая де Фиер[8] и Охаба Понор,[9]

---

[1] Н. Джамбазов. Пещерата Пещ, обр. 9 *a—g*.

[2] Р. Попов. Темната дупка, обр. 27_1, и сл.

[3] D. Garrod. Цит. съч., табл. XXIII, 30.

[4] Р. Попов. Разкопките в пещерата Моровица, обр. 164.

[5] Н. Джамбазов. Пещерата Пещ, обр. 6 *г*.

[6] Fr. Prošek. Цит. съч., табл. VII—X.

[7] D. Garrod. Цит. съч., стр. 56 и табл. XX.

[8] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratorı. Şantierul archeologic Baia de Fier. Materiale şi cercetări arheologice, III, 1957, обр. 2.

[9] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratori. Şantierul arheologice Ohaba—Ponor 1955. Materiale, III, 1957, обр. 2.

Крапина в Югославия,[1] пещерите в Словакия,[2] в Кримския полуостров,[3] по Черноморското крайбрежие на Кавказ[4] и другаде.

Находките от средния пласт в левия клон, които се отнасят към късния палеолит по форма и техника, до известна степен схождат с находките от Темната дупка, Пещ, Моровица и главно с находките от средните пластове *(D—J)* на пещерата Бачо Киро.

Кремъчните оръдия от преддверието на десния клон не са така типични, но по техниката на отцепване и по стратиграфското си положение трябва да се отнесат към втората половина на късния палеолит. За разлика от оръдията в долния слой на този пласт, които имат селетски облик, от горния слой са направени от тънки пластинки с правилни геометрични очертания. Те са близки на пластинките от Табашката пещера, Темната дупка, Пещ, Очилата и др.

В заключение могат да се направят следните изводи за палеолитната култура в Деветашката пещера:

1. Установено бе, че основният пласт в левия клон на пещерата съдържа находки, които се отнасят към късномустерската култура.
2. Находките от горния културен пласт в левия клон и находките от преддверието на десния клон принадлежат към два последователни етапа на късния палеолит.
3. Животът на човека в пещерата не е протекъл на едно и също място. Това се дължи на незначителната площ за заселване в левия клон и на климатическите промени, които са ставали в нея в края на плайстоцена.
4. Пещерата е била обитавана от сравнително малка група.

---

[1] S. Brodar. Das Paläolithikum in Jugoslawien. Quartär, I, 1938, стр. 145.

[2] J. Skutil. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. 1938, Spisy, 4, стр. 41 и сл.

[3] А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье и её место в палеолите. МИА СССР, 71, стр. 25 и сл.

[4] В. И. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на територии СССР (млекопитающие, палеолит). Труды И-та геолог. наук АН СССР, вып. 64, 1948, стр. 267 и сл.

НЕОЛИТ

Деветашката пещера е първото пещерно находище у нас, в което са разкрити наймного културни останки от неолита.[1] Културният пласт е сравнително тънък. Той е проучен само в преддверието на десния клон на пещерата и отчасти в централната ѝ зала (обр. 7). Заема площ от около 250 кв. м с дебелина 0,80 м. Пластът лежи непосредствено върху стерилен глинесто-песъчлив нанос, който се отнася към бореално време. Състои се от три тънки, последователни, различни по състав прослойки от светлокафява глина, тъмен хумосен слой и най-отгоре кафява глина (обр. 11 *F* и *G*). Находките от този пласт са от средния и късния неолит.

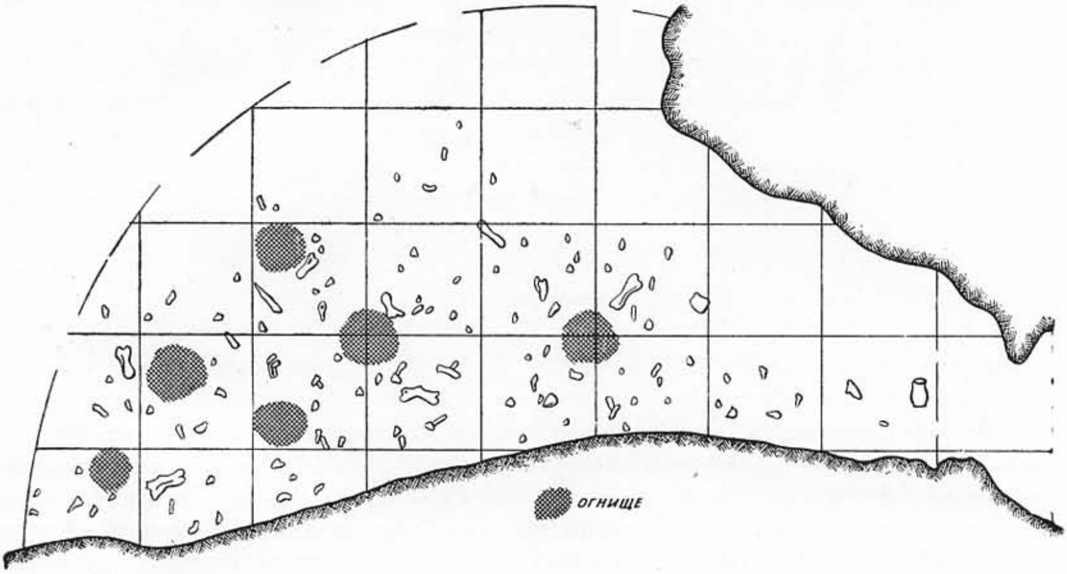

Обр. 20. План на пещи в преддверието на десния клон

---

[1] Незначителни материали от това време са намерени и в Малката пещера до Търново (Р. Попов. Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 г., ИАД, II, 1912, стр. 252) и Имамова дупка до Ягодина, Смолянско (Непубликувани материали в Археологическия музей в Пловдив от сондажните разкопки на П. Детев), но те останаха неизвестни за изследвачите.

СРЕДЕН НЕОЛИТ

Основният или най-ранен неолитен пласт бе разкрит в дъното на централната зала и в преддверието на десния сух клон на пещерата. Има дебелина 0,70—0,80 м. Подобно на културните пластове на селищните могили, той се състои от тъмнокафява глина, примесена с пепел, останки от пещи, оръдия за производство, късове от глинени съдове и кости от животни.

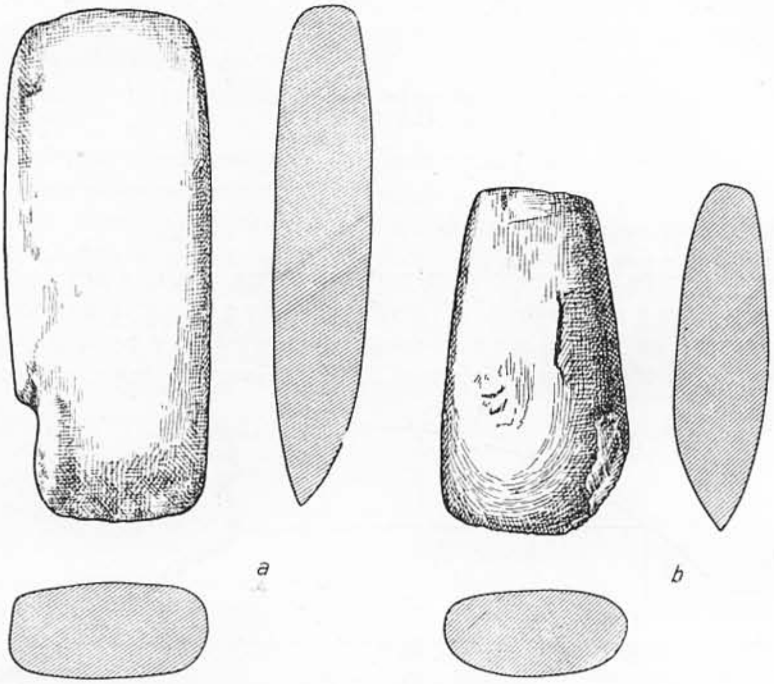

Обр. 21. Каменни брадви. Среден неолит

Пещи. На шест места непосредствено върху глинесто-песъчливия нанос, както и на различни нива в пласта се разкриха основите на пещи (обр. 20). Пещите са изградени от дребни речни валутъци или от варовити камъни и късове от съдове. Отгоре са замазани с тънък слой глина. Подовата настилка на някои от пещите е измазвана по 4—5 пъти и достига дебелина до 0,10—0,12 см. Пещите са много разрушени и трудно може да се определи тяхната форма и размери. Изглежда, че са имали кръгла или елипсовидна форма при диаметър 0,70—0,90 см. Всяко жилище е имало пещ.

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Оръдията за производство, които са изработени от камък, кремък, кост и рог, са малко на брой.

ОРЪДИЯ ОТ КАМЪК

Намерени бяха само две каменни брадви, калъпест тип.

По-малката брадва бе открита на 2 м дълбочина в изкопа *А*. Тя е изработена от андезит, който изобилствува в чакълестата тераса на р. Осъм. Полирана е добре. Има трапезоидна форма с размери: дълж. 8,7 см, шир. 4,9 см, деб. 2,5 см (обр. 21 *b*).

Втората по-голяма брадва има почти същата форма. Изработена е от пясъчник. Острието ѝ от дълга употреба е доста затъпено. Размерите ѝ са: дълж. 12,7 см, шир. 5,3 см, деб. 3,2 см (обр. 21 *a*).

Този стар и рядък тип брадви са характерни за средния неолит в земите на Долния Дунав.[1] Подобни брадви са намерени в много селища у нас — Кремиковци, Курило, Караново,[2] Капитан Димитриево[3] и др.

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК

От различни дълбочини на пласта произхождат няколко кремъчни ядра и остриета — ножове и стъргалки. Една част от остриетата са отцепени от кремъчни ядра с восъчен цвят, които се срещат из карстовия терен на близката околност, а друга част — от ядра с по-светъл цвят, донесени от по-далечни места. Кремъчните остриета имат ситен и равен ретуш, нанесен само на едната, обикновено на лицевата, им страна, по дължината на ръбовете. По този начин са получени здрави зъбци.

Ножове. Бяха намерени три цели ножа и две части от ножове, които по форма и цвят на кремъка, от който са направени, се различават един от друг.

1. Нож от кремък със светъл цвят, слабо стеснен в основата и изострен към върха, с широк ретуш по ръбовете (обр. 22 *a*). Има трапезоидно сечение. Дълж. 11,4 см, шир. 2,7 см, деб. 0,6 см. Ножът е бил употребяван.

2. Нож от местен кремък със светловосъчен цвят, с капковидни включвания. Ситен ретуш минава по цялата обиколка на пластинката. Не личат следи от употреба. Дълж. 10,4 см, шир. 3,5 см, деб. 1,1 см (обр. 22 *b*).

3. Нож от местен кремък с тъмновосъчен цвят и груб ретуш само по единия му ръб. Имал е дръжка от рог или дърво. Употребяван бил продължително време. На места е нащърбен. Дълж. 11,1 см, шир. 2,7 см, деб. 0,8 см (обр. 22 *c*).

4. Две части на ножове — едната от долната, а другата от горната половина на различни ножове. Изработени са от кремък със светъл цвят, донесен отдалеч. Ръбовете на ножовете са внимателно ретуширани (обр. 22 *a*).

Стъргалки. Намерени са две стъргалки, направени от местен кремък.

Кремъкът на едната стъргалка има восъчен цвят. Тя има почти елипсовидна форма и неравномерно ретуширан ръб. Дълж. 5,1 см, шир. 3,4 см, деб. 0,7 см.

Втората стъргалка е направена от кремък със светловосъчен цвят. Има изпъкнало дъговидно острие и стеснен заден край. Дълж. 4,2 см, шир. 4,1 см, деб. 0,6 см (обр. 22 *e*).

Кремъчните остриета, макар и малко на брой, дават достатъчно ясна представа за начина, по който е бил обработван кремъкът, и за формата на оръдията през неолитната епоха. Ретушът и особено формата на първия нож, както и на двата фрагментирани ножа показват, че къснопалеолитната техника за изостряне на кремъчните оръдия (двата ръба на остриетата са ситно ретуширани от едната страна) се била още запазила през неолита в земите на Долния Дунав.

---

[1] G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929, стр. 65.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София; Г. Ил. Георгиев. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. ИЧД, стр. 376 и сл.

[3] П. Детев. Селищната могила при Капитан Димитриево. ГНАМПл, II, 1950, стр. 12.

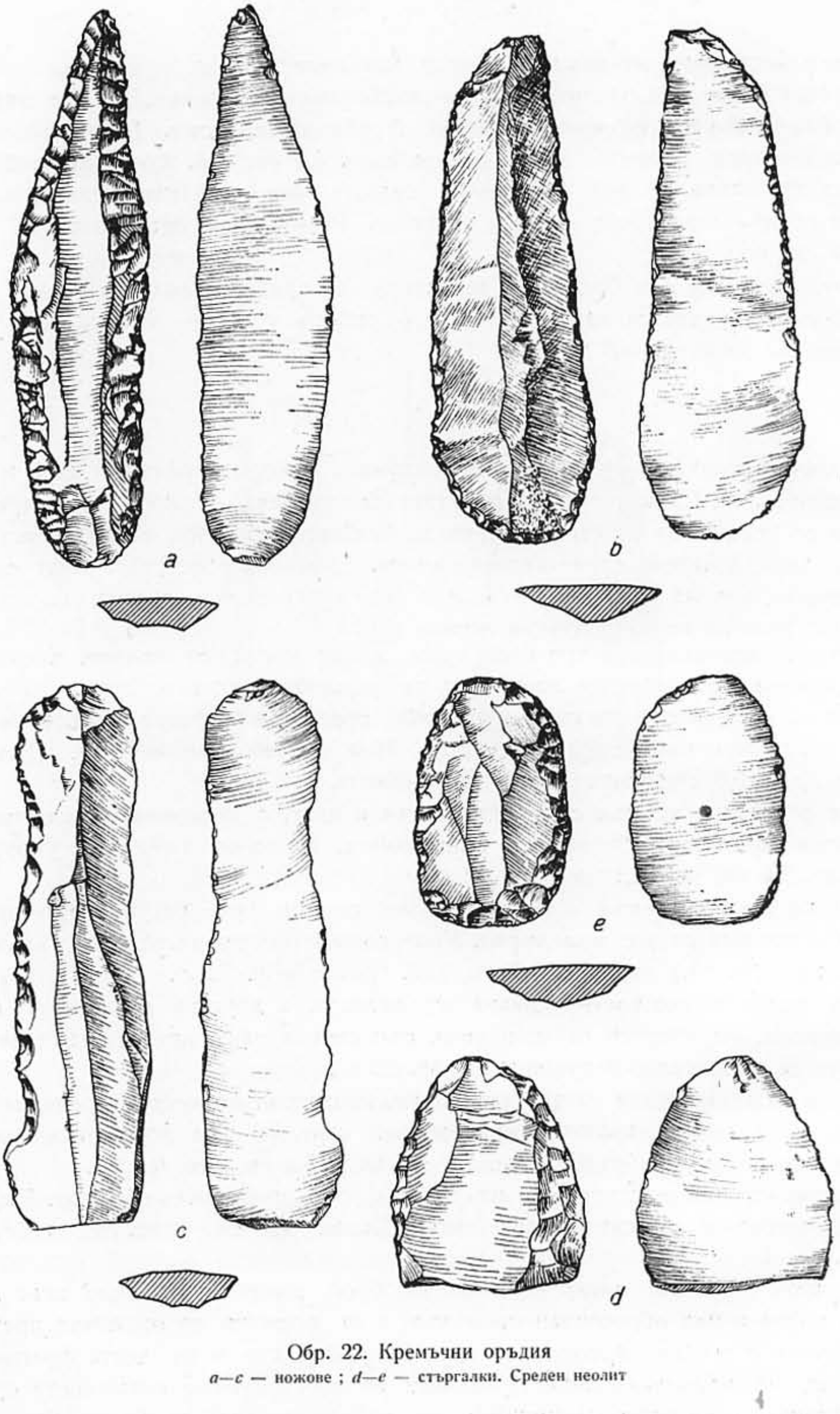

Обр. 22. Кремъчни оръдия
a—c — ножове ; *d—e* — стъргалки. Среден неолит

ОРЪДИЯ ОТ КОСТ

Открити бяха пет шила, едно длето и една гладилка, изработени от кости на различни видове животни.

Шила. Две от шилата са направени от ходилните кости на едри животни. Те са заострени постепенно. Дължина 12,7—15,5 см. Върху по-дългото шило личат ясни следи от употреба (обр. 23 *a, b*).

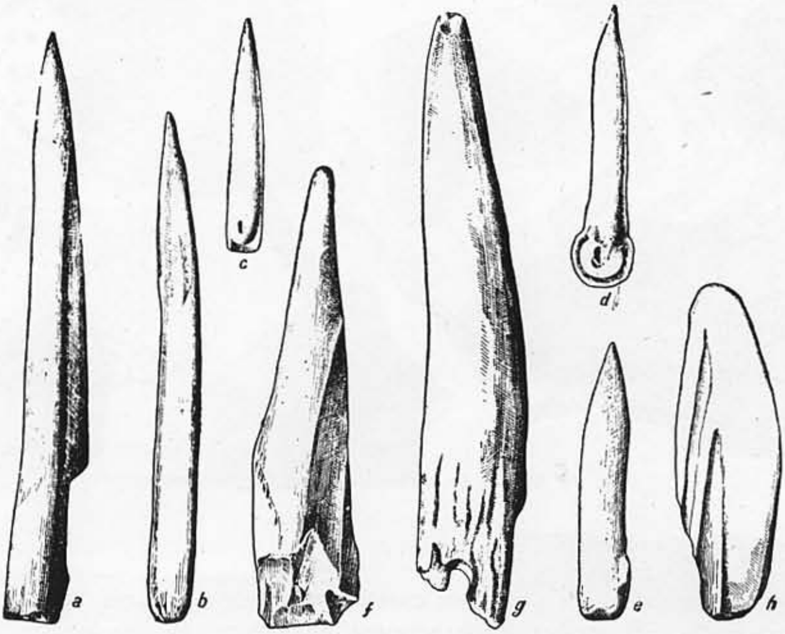

Обр. 23. Костени оръдия. Среден неолит

Другите три шила са косо заострени към върха. Две от тях са открити на 2,30 м дълбочина в изкоп *A*. Дължина 7,2 см и 7,4 см (обр. 23 *c, d, e*).

Длето. Направено от кост на едро животно, с тясно и косо изгладено острие. Острието е излъскано от употреба. Дълж. 12,3 см (обр. 23 *f*).

Гладилка, направена от кост на едро животно, грубо оформена. Дълж. 8,7 см, шир. 2,7 см (обр. 23 *h*).

Оръдия от рог. Намерена бе само една гладилка, направена от еленов рог. Долната й плоскост е равно изгладена, а горната е слабо изпъкнала. На широкия край е пробита малка дупчица. Дълж. 16,5 см (обр. 23 *g*).

КЕРАМИКА

Открито беше малко количество керамичен материал — късове от глинени съдове, един цял съд и един съд с отчупено гърло. Късовете от съдове и двата съда обаче са достатъчни да се определят характерът на керамиката и периодът на културния пласт, в който тя се намира.

Керамиката може да се раздели на три групи: барботинна, гладка и рисувана. Съдовете от трите групи се различават твърде много помежду си по техника, по форма и най-вече по украса. Трябва да се обърне особено внимание на факта, че и трите групи керамика са едновременни и че грубите съдове с барботинна украса не са най-стари, както смятат някои изследвачи[1] и както би могло да се приеме на пръв поглед.

Съдовете от първата група са работени от недобре пречистена глина, примесена с дребни песъчинки и растителни остатъци и по-рядко от глина, примесена само с песъчинки. В повечето случаи те са изпичани сравнително добре. Съдовете с примес от песъчинки и растителни остатъци са дебелостенни, а другите съдове имат по-тънки стени. Вътрешната кафява повърхност на съдовете е грубо заравнена, а външната повърхност е по-грапава и по-светла. Съдовете имат обикновено сферична форма с пресечена долна и горна част. Те имат равно дъно, често ниска шия и широко отворено или слабо разширено устие. Украсата им е обикновена — пъпки, вдлъбнатинки и прекъснати бразди, получени по различен начин (обр. 24). Усвоена била т. нар. барботинна техника — върху предварително грубо заравнената повърхност на съда били залепвани неравномерно ниски, нееднакво големи пъпки. Повърхността на някои така украсени съдове повторно била „заглаждана“ с вода (обр. 25 *h*). Често върху съдове с тънки стени се вижда украса, която се състои от неправилни ниски пъпчици, непосредствено до които има по две широки вдлъбнатинки, получени от прищипването на влажната повърхност на съда с помощта на палеца и показалеца (обр. 24 *c* и 25 *e*). Някои късове от съдове са украсени с отвесни къси бразди, плитко издълбани с тъпо острие във влажната повърхност на съда, а други — с пояси от плитки и тесни нарези, наведени надясно и наляво (обр. 24 *b* и *d*). Върху един голям фрагмент има отделни, слабо вълнисти линии, врязани с нокът (обр. 25 *k*).

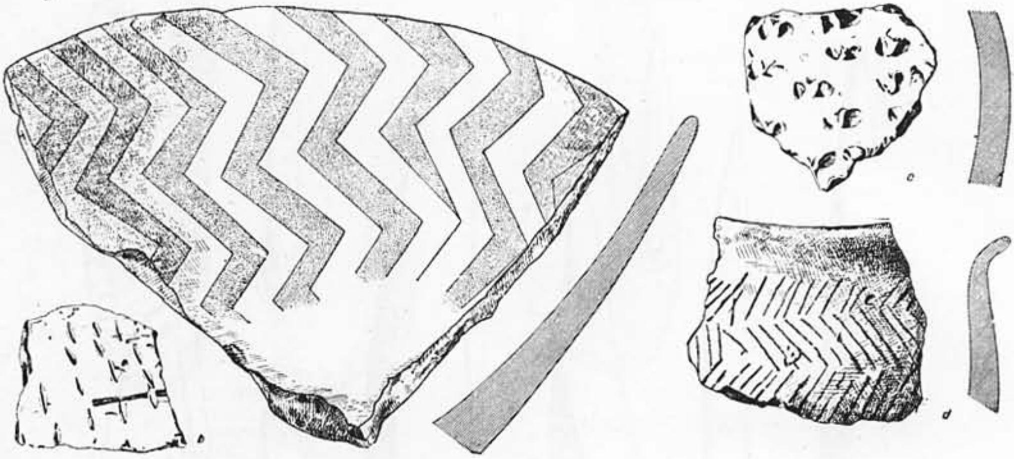

Обр. 24. Късове от глинени съдове. Среден неолит

Втората група съдове са работени предимно от глина, примесена с дребно счукани късчета от съдове. Срещат се и съдове от глина със слаб примес от песъчинки. Стените на съдовете са тънки, отвън и отвътре гладки, покрити с тъмнокафява или червеникава ангоба.[2] Съдовете от глина с примес от песъчинки са изгладени отвън по-небрежно. Те са покрити неравномерно с непречистена ангоба. Вътрешната им повърхност е гладка, тъмно-

---

[1] М. Грбић. Прекласична грнчарија средњег Балкана. Ст. V—VI, 1954—1955, стр. 8.

[2] Съдовете, преди да бъдат изпичани, са били потапяни или покривани с фин разтвор от червена охра Върху добре засъхналата и изгладена ангоба е била нанасяна украсата. Повърхността на много от тези съдове след изпичането повторно е била излъсквана.

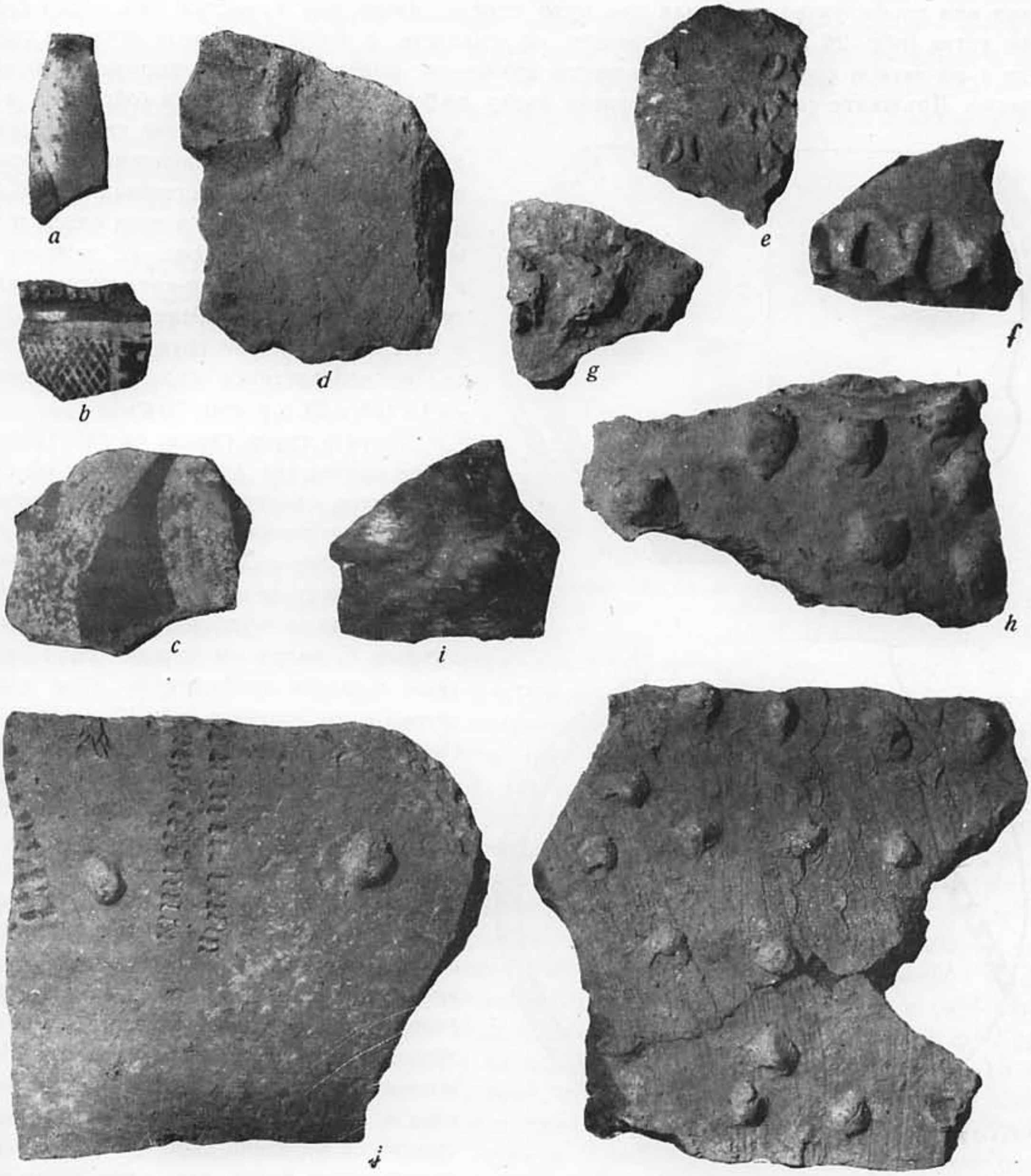
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
к

Обр. 25. Късове от глинени съдове. Среден неолит кафява или червеникава, получена също чрез поливане с ангоба. Имат сферична форма, равно или профилувано дъно или пък кухо столче, ниска или по-висока шия, често стеснено устие (обр. 26 и обр. 27). Повечето от съдовете с добре изгладени стени са снабдени с по четири срещуположни пъпчести дръжчици, които са пробити хоризонтално или отвесно. Дръжките са здраво прикрепени върху долната половина на съда (обр. 28 *b* и *c* и обр. 29 *b*). Някои съдове са били снабдени с по две срещуположни, по-високи пъпчести дръжчици, поставени близо до устието. За първи път в този пласт, и то върху по-грубите съдове, се появява и известната от всички по-късни епохи украса от изпъкнали, назъбени ленти (обр. 26 *b* и обр. 30). Към тази група се отнася един къс от дебелостенен съд, срв. по-долу, № 15 (обр. 24 *c* и обр. 25 *g*).

Третата група съдове са работени от добре пречистена глина с примес от ситно счукани късчета от съдове. Съдовете имат по-разнообразни форми. Освен съдове със сферична форма, съдове с ниски гърла срещат се и плитки паници, слабо разлати или по-дълбоки. Съдовете нямат дръжки. С малки изключения те са снабдени с високи профилувани дъна или с високи кухи столчета (обр. 27 и обр. 29 *a*). Понякога столчетата са така оформени в основата си, че дават илюзия на съд, снабден с четири или пет цилиндрични крачета (обр. 29 *a*). Ръбът на устието на съда е стеснен и заоблен. Отличителен белег на тази група съдове е идеално гладката и лъскава светлокафява или червена повърхност. Голяма част от съдовете независимо от формата им са украсени с бяла и в редки случаи с черна материя. Плитките съдове са украсени обикновено откъм вътрешната страна, а понякога и откъм двете страни; дълбоките съдове са украсени само отвън. Украсата представлява пояси, ленти или други геометрически мотиви като прекъснати меандри, спирали, околовръстни мрежести пояси, триъгълници, квадрати, прекъснати или зигзаговидни успоредни ленти, отворени ъгли, кръгове и пр. (обр. 25 *a*, *b* и *c*, обр. 29 *c* и обр. 31).

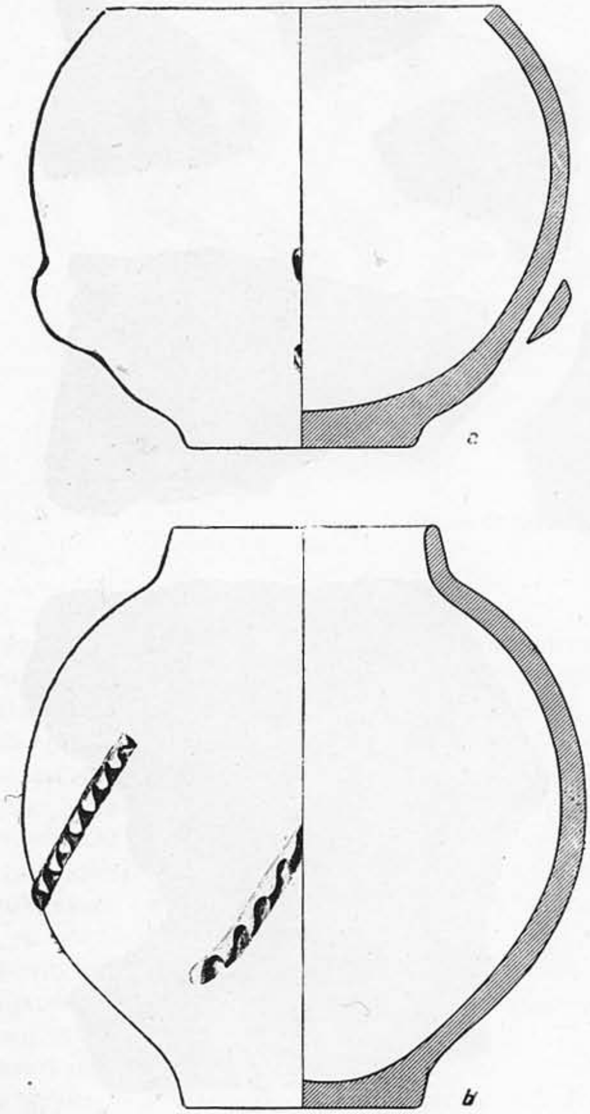

Обр. 26. Профил на съдове. Среден неолит

От рисуваните късове заслужават повече внимание два.

Къс от долна половина на голяма паница с кухо дъно, вис. 13 см, шир. 21 см, деб. 1,1 см, украсен отвътре и отвън с широки бели ленти, които представляват неправилни прекъснати меандри и ъгли (обр. 29 *c*). Много по-интересна е украсата върху втория къс, вис. 15 см, шир. 33 см и деб. 1 см, намерена през 1950 г. в основата на неолитния пласт, в сондаж *A*, който е от горна част на паница (обр. 31 и табл. I). Украсата е изпълнена с бяла материя. Късът е украсен отвън, както и първият къс, с прекъснати ленти и ъгли, а отвътре — с един доста сложен мотив. Периферията на съда е била заета от околовръстна мрежеста лента, от която са излизали три по-големи и шест по-малки симетрично разположени мрежести триъгълника, обърнати с основите нагоре. Под тях полето е било запълнено с един широк пояс, образуван от три S-видни украси, съставени от по два големи кръга, свързани с широка лента и съединени помежду си посредством три по-малки кръга. Големите кръгове включват в средата си по един червен кръг, в който е изписан по един кръст с пречупени рамене. В средата на по-малките кръгове е изваден само по един червен кръг. Какъв мотив се е включвал в деветоъгълника, разположен в центъра на паницата, трудно може да се отгатне.

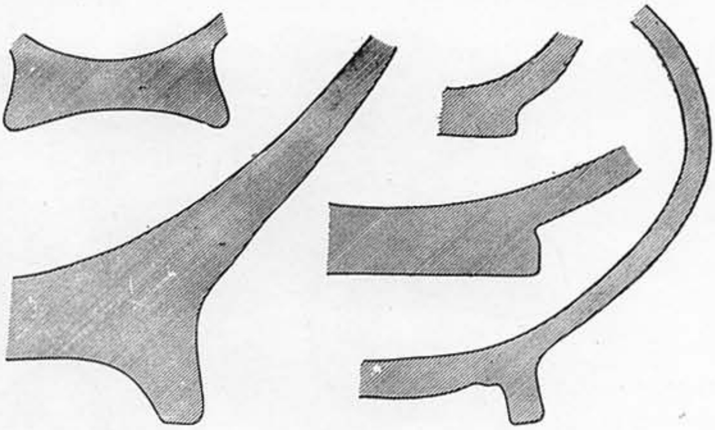
Обр. 27. Профил на дъна от съдове. Среден неолит

Керамиката на трите групи съдове на неолитния пласт в Деветашката пещера не е нова. Тя е позната от много селища в една обширна територия, която обхваща Балканския полуостров и някои съседни области.[1] Измежду по-известните селища ще отбележим селищата до Лариса, Сескло, Сервия I, Старчево, Бубанье I, Кремиковци, Капитан Димитриево, Караново I и пр.[2] Съдовете от тези и от много други селища по техника, форма и украса са напълно еднакви. Във тях намираме както грубите съдове, изработени от глина, примесена с песъчинки и растителни остатъци, така и съдове от глина с примес от счукани късчета от съдове. Навред срещаме поразително еднакви форми на съдове — сферични съдове с отрязана горна и долна част; съдове с ниско или високо столче; съдове с едва очертано или по-високо гърло; съдове, снабдени с по четири и в редки случаи с по две срещуположни дръжки, пробити хоризонтално или отвесно; дълбоки паници; високи съдове с кухи, ниски или високи, столчета. Изненадваща е и приликата в украсата на съдовете. В почти всички селища са открити съдове с барботинна украса (неравни пъпки, получени чрез прищипване или друга примитивна украса).[3] Украсата, състояща се от ленти от успоредни вдлъбнати линии, засега е известна само от пещерата при Деветаки и от пещерата Цървена стена.[4] Най-забележителни за тази стара неолитна култура безсъмнено са съдовете с прекрасната червена, бледочервена, жълтеникава или бяла ангоба, рисувани с бяла, черна и червеникава материя. Мрежестият орнамент и няколко други орнаменти, като успоредните линии, спиралите и пр., са известни не само от земите на Балканския полуостров, но също от Мала Азия, Сирия, Египет,[1] Южна Италия и пр.[2] Сложната украса от мрежест пояс и триъгълници, „бягаща“ спирала, кръгове и пречупен кръст обаче срещаме за пръв път върху паницата от Деветаки. От всички мотиви в украсата на рисуваната керамика най-рядко се среща пречупеният кръст.[3]

---

[1] М. Грбић. Цит. съч., стр. 8; В. Миков. Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии. СА, I, 1958, стр. 55; I. Kutzián. The Körös Culture. Budapest, 1947, стр. 12 и сл.; D. A. Garašanin. Starčevacka kultura. Ljubljana, 1954, стр. 34 и сл.

[2] М. Грбић. Цит. съч., стр. 7—8 и цитираната литература; D. A. Garašanin. Цит. съч., стр. 15; В. Миков. Цит. съч., стр. 54; Vl. Milojčić. Vorbericht über die Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula, 1954. AA, 1955, стр. 158; G. Childe. The Prehistory of European Society. London, 1958, стр. 45; A. Benac— M. Brodar. Crvena Stijena — 1955. GZMS, 1958, стр. 32.

[3] Срв. М. Грбић. Цит. съч., стр. 10 и 12; D. A. Garašanin. Цит. съч., стр. 34; Vl. Milojčič. Цит. съч., стр. 166; I. Kutzián. Цит. съч., табл. I, VI и XV; A. Benac—Brodar. Цит. съч., стр. 32—33; *Χρ. Τσούντας. Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Εν Αθήναις*, 1908, стр. 169, табл. 13; В. Миков. Цит. съч., стр. 55.

[4] A. Benac — Brodar. Цит. съч., стр. 33.

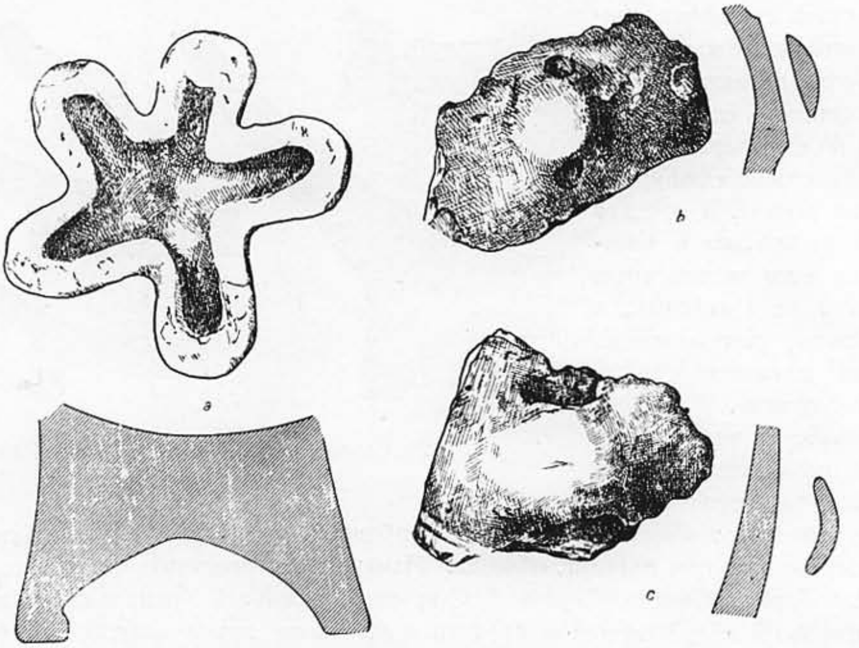

Обр. 28. Кухо дъно и дръжки. Среден неолит

Кръстът върху фрагмента от Деветашката пещера може да се смята за най-старото изображение на този символичен знак в Европа.

Възникват въпросите: а) към кой период от неолита се отнася културата с рисуваната керамика, открита в Деветашката пещера, и б) какъв е нейният произход.

Културата Старчево, Пресескло, Сервия I, Караново I A и пр. се приема обикновено за „раннонеолитна“. М. Грбић пише: „Сигурно това е най-старата неолитна керамика в Средния Балкан.“[4] Тази култура се датира около V—IV хилядолетие пр. н. е.[5] До известна степен това определение е приемливо, тъй като досега поне в земите на Балканския полуостров не е открито селище с по-стара неолитна култура, което със сигурност би могло да се приеме за раннонеолитно.[6] Ние смятаме обаче, че тази култура е по-късна и в никакъв случай не може да се датира през ранния неолит, а към средния период на неолита. Невъзможно е да се появи от един път и да се разпростре в толкова голяма област такава фина керамика, без да е минала през един по-дълъг период на развитие.

---

[1] Cl. Schaeffer. Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale. London, 1948, стр. 53, 96.

[2] G. Childe. The Dawn of European Civilization. London, 1950, стр. 227.

[3] Срв. M. Ebert's Reall. V, стр. 20; W. Schrikel. Westeuropäische Elemente im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit Mitteldeutschlands. Leipzig, 1957, стр. 121.

[4] М. Грбић. Цит. съч., стр. 10.

[5] S. Lloyd. Early Anatolia. London, 1956, стр. XX; М. Грбић. Цит. съч., стр. 22.

[6] Несигурно е находището с непечената керамика при Суботица (М. Грбић. Цит. съч., стр. 10).

Трябва да се спрем на един интересен факт, който ще допринесе до известна степен за изясняване на въпроса за мястото, гдето се е появила най-рано тази култура.

Украсата върху съдовете от пещерата при Деветаки, от Караново, Капитан Димитриево и пр. е нанесена с малки изключения с бяла материя, докато в западните райони на страната — в Софийско, долините на реките Струма, Морава, Вардар, Бистрица, Пеней

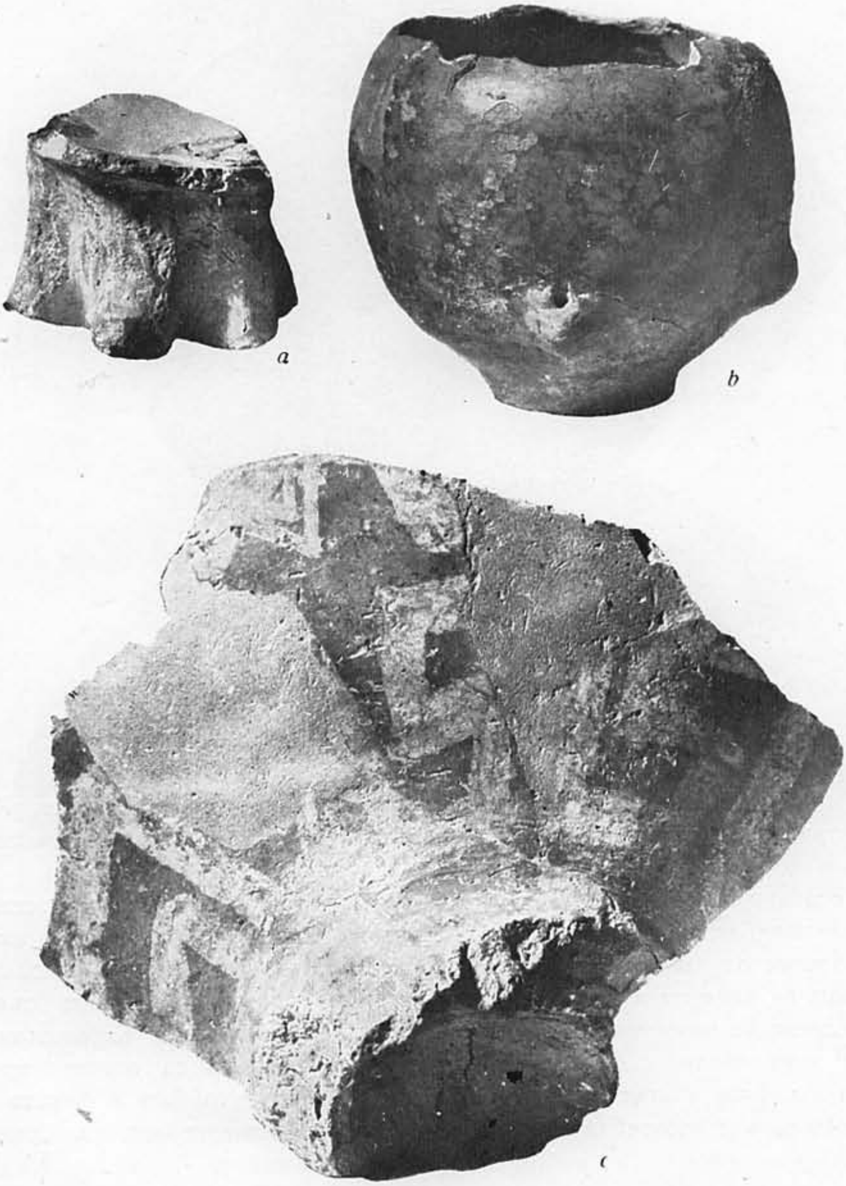

Обр. 29. Кухи дъна от съдове и съд с пъпчести дръжки. Среден неолит

и пр. — освен с бяла материя много от съдовете са рисувани с червена или черна материя. От друга страна, трябва да припомним, че в тези райони са открити много повече селища с най-старата рисувана керамика, отколкото в съседните територии, където техният брой е по-малък.[1] И най-после селищата от централните балкански области са по-многослойни. Културният пласт на повечето от тях достига до 2—3 м дебелина, докато напластяванията на селищата от останалите територии рядко имат до 1—1$^1/_2$ м дебелина. А това безспорно е едно указание, че мястото, гдето се е появила за пръв път и развивала

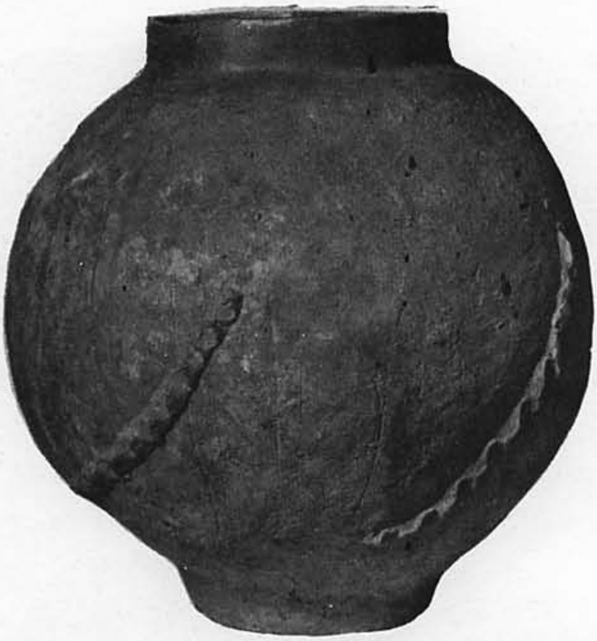

Обр. 30. Глинен съд. Среден неолит

най-продължително време тази култура, ще трябва да се търси някъде из басейните на Бистрица, Вардар, Морава, Искър, Струма и че селищата при Деветаки, Караново, Капитан Димитриево, в Западна Румъния, Босна, Албания и пр.[2] са се намирали в периферията на тая култура.

Прави особено впечатление, че в изследваните досега „раннонеолитни“ селища на Балканите и в някои близки територии, с изключение може би на две-три находища,[3] на всички дълбочини от най-долните до най-горните слоеве на културния пласт наред с грубата керамика се намират и фини лъскавочервени и рисувани късове от съдове. Така в основните слоеве на неолитния пласт в пещерата до Деветаки, в Карановската могила, в Кремиковци[4] и пр. заедно с фрагментите от грубата керамика са открити прекрасни лъскавочервени и кафяви късове от съдове. От това е ясно, че грубата и фината керамика са били произвеждани и употребявани едновременно през целия период на „ранния“ неолит.

---

[1] През последните години в басейните на горното течение на реките Искър и Струма са открити голям брой селища с неолитна рисувана керамика. (Материалите са непубликувани.) Нови селища с рисувана керамика са открити и в Македония (М. Грбић. Археолошки наогалишта во Македонија. Glasnik, 1954, стр. 101).

[2] През последните години в тези земи са открити нови неолитни селища.

[3] В пещерата Црвена стијена са намерени само късове от груба керамика (А. Benac — M. Brodar. Цит. съч., стр. 32); от Körös произхождат само няколко фрагмента с рисувана украса (I. Kutzián. Цит. съч., стр. 6).

[4] Сондажни разкопки на Г. Ил. Георгиев.

Где се е появила и откъде е проникнала тази култура на Балканите, с положителност не може да се отговори. Ние предполагаме, без за това да имаме по-сигурни доказателства, че тази култура е пренесена отвън, най-вероятно от южномалоазиатските области. На Балканите тя се развива по-нататък и добива нов облик.

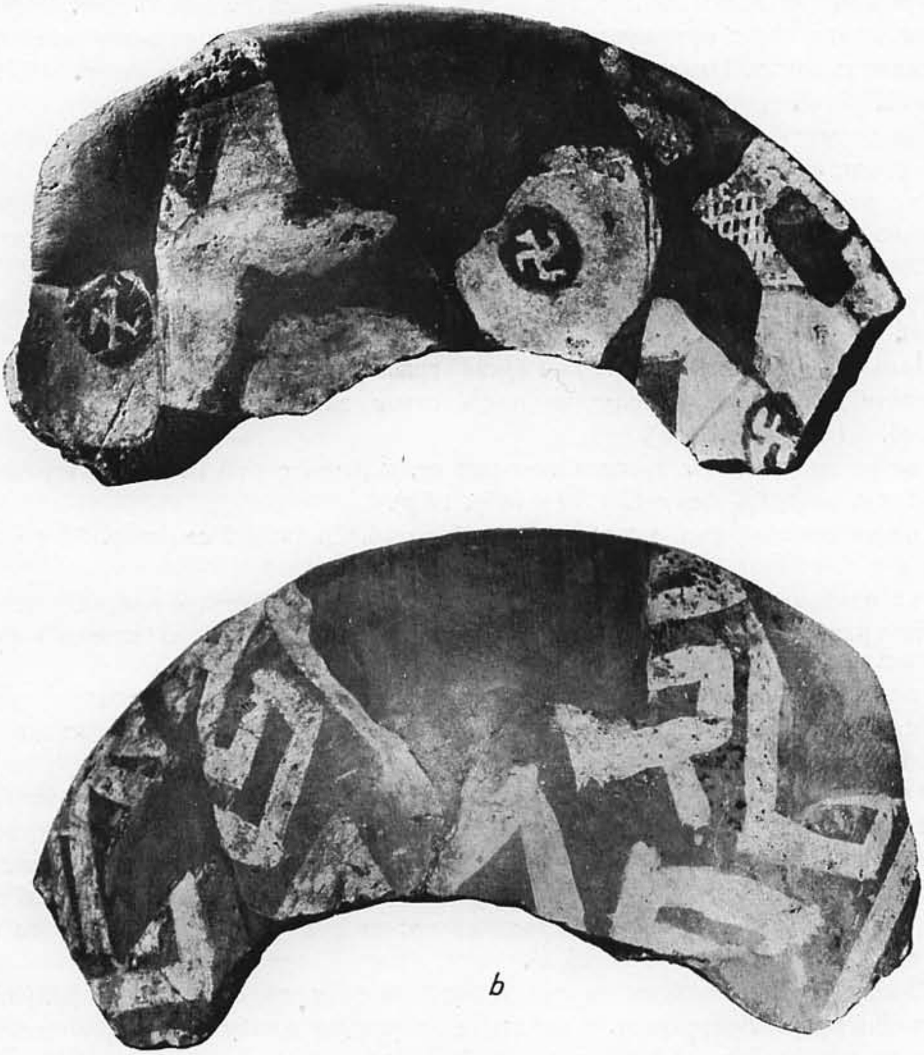

Обр. 31. Къс от плитка паница:
a — вътрешна украса; *b* — външна украса. Среден неолит

Под среднонеолитните пластове в Деветашката пещера, в могилата до Караново, Капитан Димитриево, Лариса,[1] Кремиковци, Старчево и пр. не са намерени никакви следи от по-стара неолитна култура. А това е едно неоспоримо доказателство, че тази неолитна култура не е автохтонна и не следва непосредствено след завършването на мезолита, както допускат някои изследвачи.[2] Нейните носители са проникнали тук с усъвършенствувани средства за производство и с керамика, достигнала голям разцвет. Те се настанили по ниските и плодородни тераси в съседство с по-големи и по-малки реки и просторни гори, из басейните на реките Пеней, Бистрица, Вардар, Морава, Струма и горното течение на Искър, откъдето тяхната култура се разширявала на изток, север и запад.

---

[1] Vl. Milojčić. Цит. съч., стр. 103.

[2] M. Грбић. Прекласична грнчарија, стр. 10.

Каталог на глинените съдове.

Към първата група керамика се отнасят:

1. Фрагмент от голям дебелостенен съд, който е имал широко устие. Кафява неравна повърхност, украсена с орнаменти в барботинна техника и с неправилни линии, получени от натискане с нокът. Намерен е в съд (обр. 30). Дълж. 15,8 см, шир. 15,2 см и деб. 1,4 см (обр. 25) *k*.

2. Къс от малък съд, украсен с по-големи пъпки, повторно „заглаждани“ с вода. Дълж. 13,2 см, шир. 8 см, деб. 1,3 см (обр. 25 *h*).

3. Къс от съд със светлокафява неравна повърхност, украсен с ниски неравни пъпки и до тях по две плитки вдлъбнатинки, получени чрез прищипване на влажната глина. Дълж. 7,6 см, шир. 7,2 см, деб. 1 см (обр. 24 *c*).

4. Фрагмент от съд с аналогични украси. Дълж. 7 см, шир. 5,1 см, деб. 1,2 см (обр. 25 *e*).

5. Малък къс от съд със светлокафява грапава повърхност, украсена с неправилни продълговати вдлъбнатинки, получени посредством затъпено острие. Дълж. 6,6 см, шир. 5,6 см, деб. 1,1 см (обр. 24 *b*).

6. Къс от голям съд с грапава повърхност, украсен с ръб от три неправилни пъпки. Дълж. 6,2 см, шир. 6,1 см, деб. 1,3 см (обр. 25 *g*).

7. Къс от подобен съд, украсен с назъбен ръб. Дълж. 6,7 см, шир. 5,5 см, деб. 1,4 см (обр. 25 *f*).

8. Къс от тънкостенен съд и слабо разширено устие. Отвътре гладка, а отвън грапава кафява повърхност. Украсен с пояси от наведени наляво и надясно плитки нарези. Дълж. 7,2 см, шир. 9,2 см, деб. 1 см (обр. 24 *d*).

9. Къс от голям дебелостенен съд, отвън с неравна грапава пепелявочервеникава, а отвътре с изгладена червеникава повърхност (ангоба). Украсен с две пъпки (обр. 25 *i*).

Към втората група керамика спадат:

10. Голям глинен съд с долна издута част, ниско равно дъно и ниско слабо стеснено гърло. Има грапава червеникава повърхност, украсена с неправилно нанесени отвесни нарези и четири, косо наведени, закривени ръбове. Шията и вътрешността му са с гладка кафявочервена повърхност. Вис. 34,8 см, диам. в средата 33,2 см и диам. на устието 16 см (обр. 30). Намерен е на 2 м дълбочина пред входа на десния сух клон (обр. 7). В него бяха двата къса от съдове (обр. 25 *j* и обр. 25 *k*).

11. Долна част от кълбовиден съд с отчупено гърло, с ниско профилувано дъно и гладка тъмнокафява повърхност. Снабден е с четири срещуположни, отвесно пробити, пъпчести дръжчици. Вис. 13,1 см, диам. 15,7 см (обр. 29 *b*).

12. Къс от дебелостенен съд с гладка червеникава повърхност, украсен с релефни ръбове. Дълж. 11,2 см, шир. 9,1 см и деб. 2 см (обр. 25 *d*).

13. Къс от съд с тъмнокафяв цвят с пъпчеста, отвесно пробита дръжка. Дълж. 9,1 см, шир. 6,7 см, деб. 1,2 см (обр. 28 *c*).

14. Къс от подобен съд с гладка повърхност, с отвесно пробита пъпчеста дръжка. Дълж. 9,6 см, шир. 5 см, деб. 1 см (обр. 28 *b*).

15. Къс от голям дебелостенен съд, отвън с неравна грапава пепелявочервеникава, а отвътре с изгладена червена повърхност (ангоба). Украсен с две пъпки и отвесни полета, състоящи се от по две или повече ленти от неравномерно нанесени успоредни плитки, продълговати вдлъбнатинки, получени чрез натискане с широко острие, с фигурка от няколко вдлъбнатинки и две прекъснати врязани линии, получени чрез натискане с нокът. Вис. 13,5 см, шир. 14,5 см, деб. 1,8 см (обр. 25 *j*). Намерен заедно с фрагмента на обр. 25 *k* в големия съд (обр. 30).

16. Горна част от плитка разлата паница с лъскавочервен цвят. Отвътре е била украсена с неуспоредни отвесни зигзаговидни ленти (сега слабо личат). Вис. 16 см, шир. 23,2 см, деб. 0,9 см (обр. 24 *a*).

17. Къс от подобна паница с червена, лъскава повърхност, отвън украсен с широки ленти. Вис. 6,5 см, шир. 8,4 см, деб. 1,1 см (обр. 25 *c*).

18. Къс от устието на малък съд с лъскава виненочервена повърхност. Отвън украсен с мрежести и други мотиви. Вис. 4 см, шир. 4,4 см, деб. 0,5 см (обр. 25 *b*).

19. Високо профилувано дъно от съд с лъскава червеникава повърхност. Диам. 7,3 см, вис. 3,3 см (обр. 27 *a*).

20. Кухо дъно от голям съд с червеникава гладка повърхност, в основата пристиснато на пет места. Диам. 10,2 см, вис. 7,5 см (обр. 29 *a*).

КЪСЕН НЕОЛИТ

При първите и вторите разкопки в пещерата се разкриха твърде малко материали, които може да се отнесат към късния неолит. Културният пласт достигаше в изкоп *A* едва до 0,10 м дебелина. При разчистването на пещерния насип обаче на някои места в преддверието на сухия клон и в централната зала той липсваше, на други — слабо се очертаваше, а само тук-там се забелязваха наслоения от по 0,08—0,15 м дебелина.

Разкриха се несигурни следи от пещи, няколко кремъчни отломъка и късове от съдове.

КЕРАМИКА

Керамиката от този пласт е оскъдна. Намериха се няколко къса от големи и малки съдове и части от един фрагментиран съд, открит в изкоп *A*. По-големите дебелостенни съдове са работени от глина, примесена с дребни песъчинки и растителни остатъци. Външната им повърхност е гладка, тъмносива или тъмнокафява, а вътрешната — грубо изравнена и с тъмен цвят. По-малките съдове са от глина с примес ст песъчинки и счукани късчета от съдове. Имат по-гладка, тъмнокафява повърхност. Украсата на съдовете, макар и по-еднообразна, е твърде важна. Тя представлява широки прекъснати спираловидни и меандровидни ленти от успоредни врязани линии и равнобедрени триъгълници (обр. 32). Тази украса напомня на известната лентеста керамика, която се е развивала през късния неолит и енеолит в земите на Средния Дунав.[1] Тя се доближава повече до украсата на ранната култура Боян[2] и особено до украсата върху съдовете от Тангъру и други късно-неолитни селища в Румъния,[3] Винча[4] и пр. Интересна е и украсата тип Болинтинеану от успоредно нарязани и назъбени линии или ленти от успоредни нарези и назъбени ръбове, каквито виждаме върху няколко фрагмента от три съда (обр. 33). Някои късове са украсени от пресичащи се хоризонтални и отвесни нарези (обр. 33*g*). Аналогична украса се среща и върху някои късове от основния културен пласт от Въдастра.[5] Дали украсата тип Болинтинеану, която е позната от малък брой селища в Румъния[1] и Тесалия,[2] а у нас единствено само от Деветаки, се явява като първа фаза от развитието на културата

---

[1] E. Comşa. Consideraţii in privire la evoluţia culturii Boian. SCIV, V, 3—4, 1954, стр. 361 и цитираната там литература.

[2] V. Christescu. Les stations préhistoriques du lac de Boiana. Dacia, II, 1925, стр. 262.

[3] D. Berciu. Săpăturile arheologice de la Tangâru. BMIV, I, стр. 13.

[4] N. Vulič et M. Grbič. Corpus vasorum antiquorum. Belgrade, табл. 2.

[5] V. Christescu. Les fouilles préhistoriques de Vădastra. Dacia, III—IV, стр. 176.

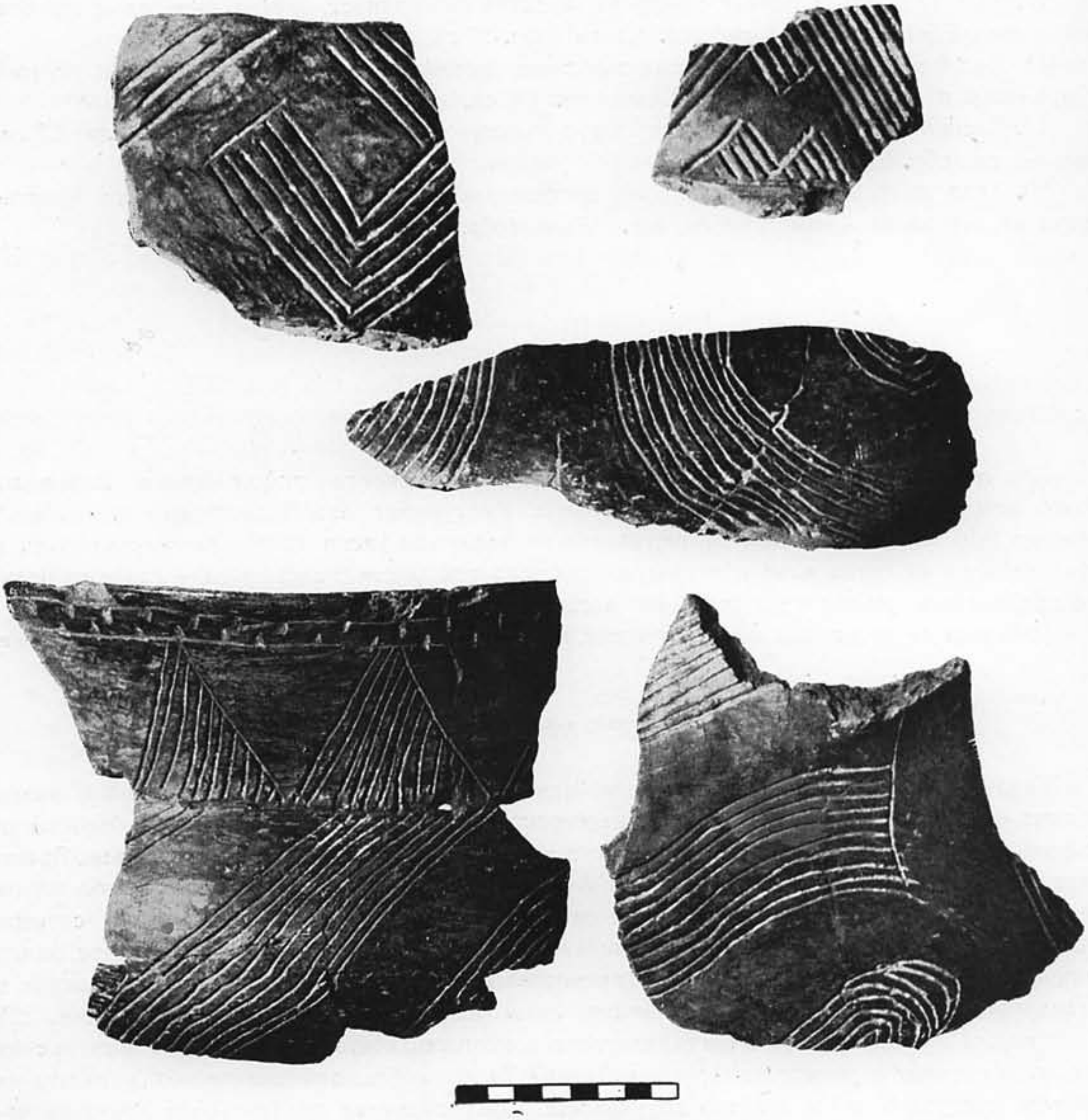

Обр. 32. Късове от съдове с врязана украса. Късен неолит

Боян,[3] или е по-късна, не е още сигурно. Тя предшествува, както показват разкопките в пещерата при Деветаки и в селищните могили, най-ранната фаза на енеолитната култура.

---

[1] G. Ştefan şi E. Comşa. Săpăturile arheologice de la Aldeni. Materiale şi cercetăre, III, 1957, стр. 99 и 100; E. Comşa. Stadiul cercetărilor despre viaţa camenilor din faza Bolintineanu a culturii Boian. SCIV, VI, стр. 14 и сл.

[2] A. Wace and M. Thompson. Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912, стр. 115.

[3] E. Comşa. Цит. съч., стр. 27.

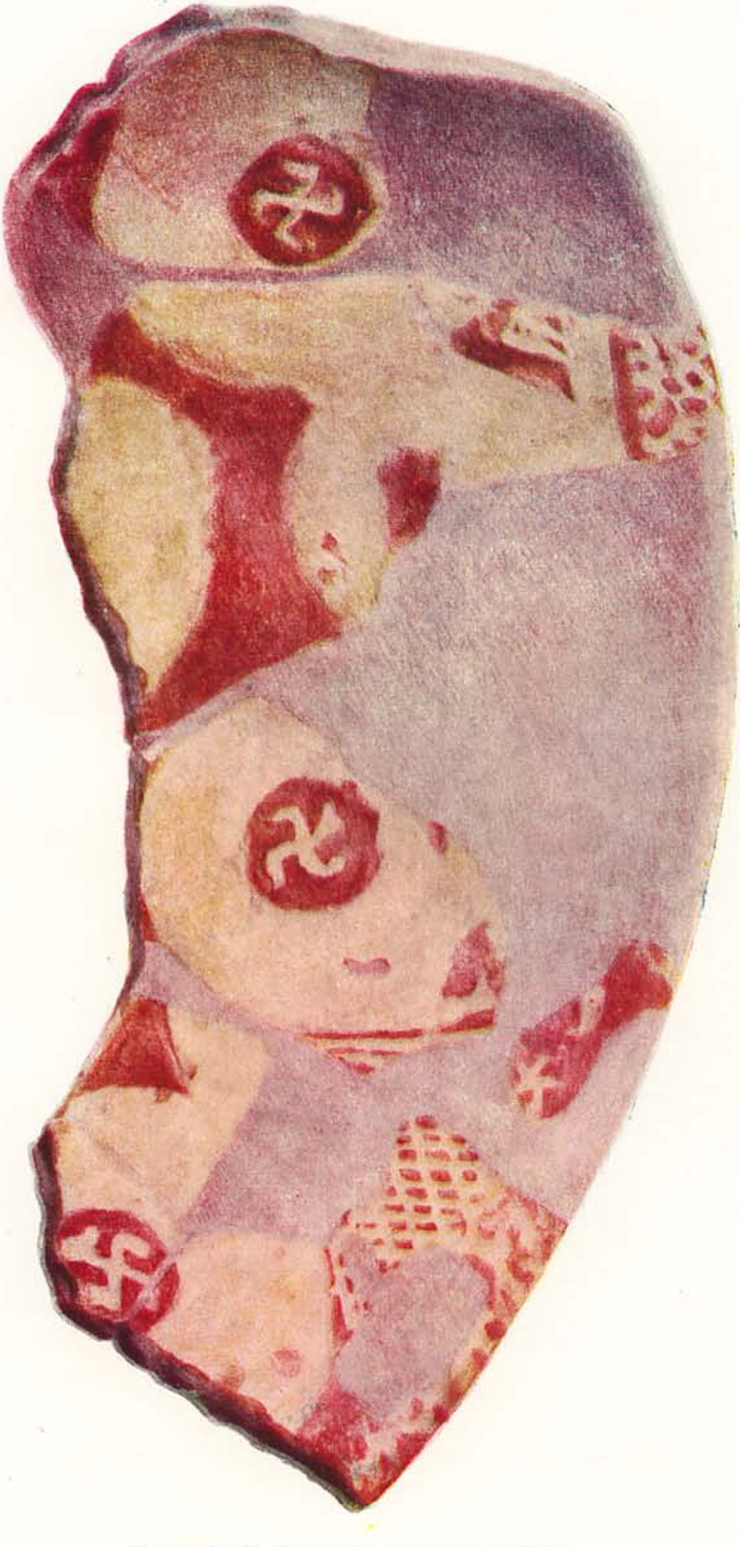

Таблица I. Вътрешна украса от плитката паница от обр. 31. Среден Неолит

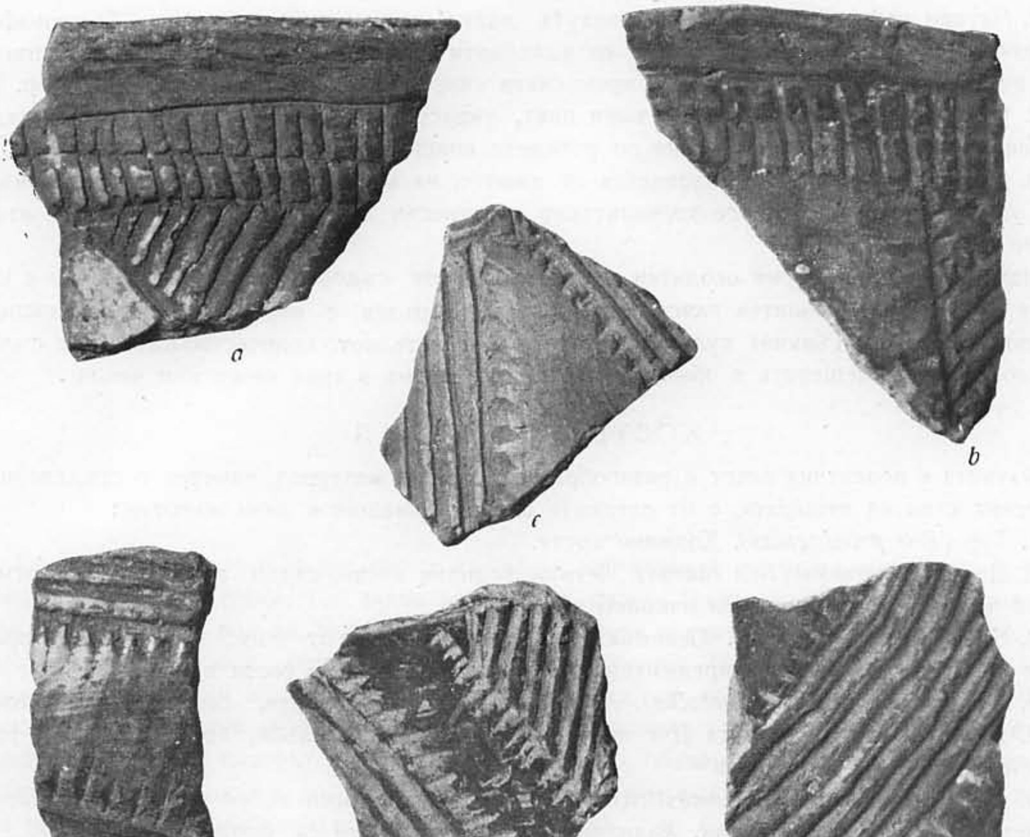

Обр. 33. Късове от съдове с украса тип Болинтиниану. Късен неолит

Ще отбележим следните късове от съдове:

1. Четири къса от голям съд с издута долна част и широко устие. Тъмнокафява повърхност, украсена с врязана лента от вдлъбнати триъгълници, равнобедрени триъгълници от успоредни врязани линии и прекъснати спирални и меандровидни ленти (обр. 32).

2. Осем къса от три съда с тъмен цвят, украсени с пояси и ленти от успоредно врязани назъбени линии и назъбени по ръбовете пояси (обр. 34).

3. Долна част, заедно с половината от дъното, на малък съд с тъмнокафява повърхност, украсена с пресичащи се хоризонтални и отвесни нарези и кръст, изрязан върху дъното (обр. 33 *a*).

Намерените във втория неолитен пласт късове от съдове нямат нищо общо с културата от основния неолитен пласт. Те стоят във връзка с керамиката от следващата енеолитна култура. Тънкият културен пласт и незначителното количество късове от съдове ясно показват, че пещерата е обитавана за кратко време в края на късния неолит.

КОСТЕН МАТЕРИАЛ

Фауната в неолитния пласт е разнообразна. Костният материал, намерен в преддверието на десния клон на пещерата, е от следните видове домашни и диви животни:

1. Тур *(Bos primigenius).* Ходилни кости.

2. Домашно говедо *(Bos taurus).* Четири ходилни кости, седем астрагала и фрагментирани челюсти с по един или няколко зъба.

3. Елен *(Cervus elaphus).* Седемнадесет рога и части от рога, три фрагментирани долни челюсти със запазени предкътни и кътни зъби, ходилни кости и пр.

4. Сърна *(Capreolus capreolus).* Три рога, четири челюсти, седем ходилни кости.

5. Дива свиня *(Sus scrofa).* Две цели челюсти с няколко зъба, три астрагала, фрагменти от ходилни кости и пр.

6. Домашна свиня *(Sus domestica).* Шест челюсти с пълен зъбен ред. Те принадлежат на млади и възрастни индивиди. Ходилните и другите кости са фрагментирани.

7. Коза *(Capra hircus).* Един рог, две долни челюсти с по няколко зъба, фрагментирани и цели ходилни кости.

8. Овца *(Ovis aries).* Две долни и три горни челюсти със запазени предкътни и кътни зъби. Намериха се още ходилни кости, астрагал и други от млади и възрастни екземпляри.

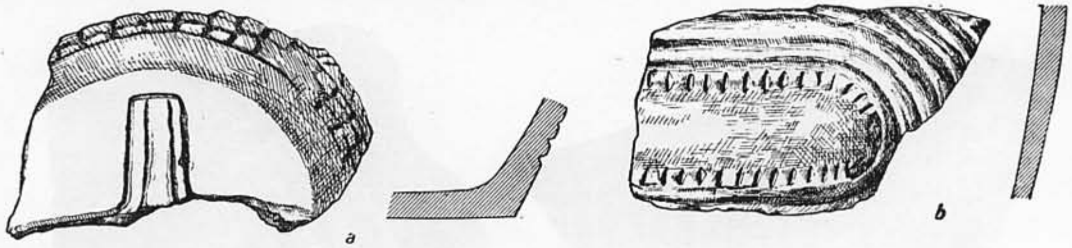

Обр. 34. Късове от съдове с врязана украса. Късен неолит

9. Куче *(Canis familliaris).* Долни челюсти с пълен зъбен ред, три ходилни кости, две плешки *(scapula)* и др.

10. Лисица *(Vulpes vulpes).* Три долни челюсти със запазени няколко зъба.

11. Заек *(Lepus europaeus).* Три фрагмента от долни челюсти.

12. Птици *(Aves).* Ходилни кости.

13. Риби *(Pisces).*

14. Миди *(Lamellibranchiata).* Черупки от Cardium, Unio.

15. Охлюви *(Gastropoda*). Helix sp.

ЕНЕОЛИТ

Енеолитният пласт в Деветашката пещера е най-дебел и съдържа най-много и разнообразни културни останки. Той заема най-голяма площ. Първоначално пластът се е простирал върху целия под на пещерата, но впоследствие значителна част от него, особено покрай рекичката и под „комините“, е отнесена и измита. Този пласт не образува непрекъснати хоризонтални жилищни нива, а в зависимост от общия наклон на пещерата и естествените площадки — терасовидни наслаги с различна големина и дебелина. В дъното на централната зала пластът лежи на по-високо ниво, обхваща по-малка площ и в дясната ъглова гънка той достига до 1,60 м дебелина. Към центъра нивото се снишава и разширява най-много. Тук дебелината на пласта е от 0,20—1,40 м. Към изхода, където пещерата е по-тясна, пластът е по-ограничен и има дебелина между 0,30—1,30 м.

Поради бързото разкопаване, частичното разбъркване на пласта при копане за получаване на силитра и изменение на цвета на наслагите от силната влага бе невъзможно да се направят точни наблюдения за установяване броя на жилищните нива, за разположението на жилищата и на боклучните насипи. За разлика от двата по-долни неолитни пласта тук се разкриха много повече материали — следи от жилища, пещи, мелници, оръдия за производство, керамика, кости от животни, овъглена храна и други находки.

Както във всички праисторически селища, така и в Деветашката пещера здравите и разчупените съдове, оръдията за производство и оръжията, овъгленото жито и пр. произхождат от жилищата, а късовете от съдове и счупените оръдия, костите от животни, мидените черупки и др. — от боклучните насипи.

ЖИЛИЩА

В грамадната зала на пещерата при Деветаки, в която има постоянно въздушно течение особено към изхода, човекът не е можал да живее на открито, а си е строил жилища. Досега в нито една от разкопаните пещери, които в сравнение с Деветашката пещера са много малки и топли през зимните месеци, не са намерени следи от жилища, а само от пещи. Разкриха се основите на три сигурни жилища. Те се разпознаваха не само по запазените съдове, по пещите и хромелните камъни, но и по късовете полуизпечена от опожаряване глинена мазилка. Основите на по-голямата част от жилищата бяха толкова разрушени, че беше невъзможно да се определи разположението им едно спрямо друго, тяхното ориентиране, размери и вътрешно устройство. При все това от по-добре запазените основи на две от жилищата близо до входа (обр. 7) се вижда, че те са имали правоъгълна форма с приблизителна дължина от 5—6 м и ширина 4—5 м. Жилищата са градени от колове, преплетени с тънки пръти и измазвани с глина, примесена със слама. За вътрешното им устройство, т. е. къде са били пещта, мястото на мелницата, складът и къде са били поставяни съдовете и другите битови предмети, не може да се каже с

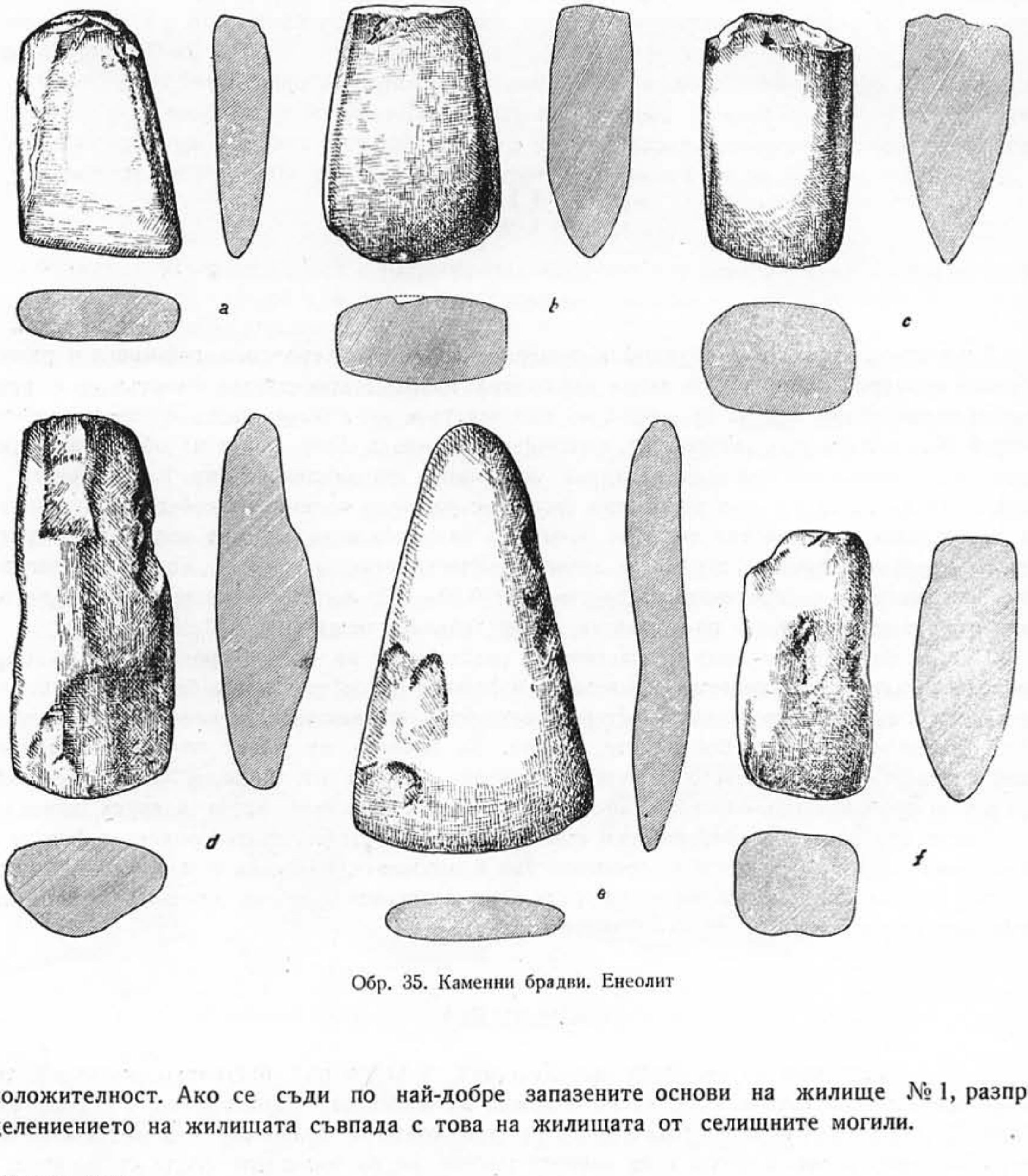

Обр. 35. Каменни брадви. Енеолит

положителност. Ако се съди по най-добре запазените основи на жилище № 1, разпределениението на жилищата съвпада с това на жилищата от селищните могили.

Жилище № 1

Пред изхода на пещерата в първия най-ранен жилищен хоризонт се разкриха основите на едно опожарено и отчасти доразрушено жилище, разположено по дължината и непосредствено до лявата стена. Има приблизителна дължина 5,70 м при ширина 4,60 м. Градено е от тънки колове и пръти и измазано с тънък слой глина. Подовата мазилка (деб. 7—8 см), която при опожаряването на места е изпечена до червено, е измазана на няколко пъти. Пещта е изградена в ъгъла на жилището до стената на пещерата. В жилището се намериха един малък съд (обр. 52 *h*), няколко къса от съдове и една мрежа за лов на дивеч (обр. 68), а в източната му половина по пода имаше разпръснато овъглено жито.

Жилище № 2

Във втория жилищен хоризонт недалеч от първото жилище и в близост до първия отвор на тавана (обр. 7) се разкриха основите на друго по-добре запазено жилище с повече материали. Има правоъгълна форма при дължина 6,50 м и ширина 5 м. Мазилката от източната стена бе запазена по-добре. Подовата настилка достигаше до 6—7 см дебелина. Пещта е в ъгъла до дясната стена. До нея имаше късове от хромелни камъни. Към дъното на жилището се намериха множество цели съдове и късове от съдове, идоли, каменни брадви, медно шило и др. (обр. 49 и 50).

Жилище № 3

Непосредствено до рекичката недалеч от левия клон на пещерата се откриха основите на трето жилище. Голяма част от него е отнесена от прииждането на рекичката. Намериха се един съд без дъно (обр. 52 *e*), няколко малки съдчета, едно съдче с къс червена охра (обр. 52 *h*) и мотички от еленов рог (обр. 42 *g* и *h*).

Пещи. Разкриха се следите на много пещи. Само в изкоп *A* (обр. 5) на дълбочина 0,30 и 1 м се намериха останки от две пещи. Пещите в пещерата както във всички енеолитни селища са били изграждани в дъното на жилището до една от стените. Строени са от един слой дребен чакъл или от наредени късове от глинени съдове, замазани с дебел слой глина. Имат диаметър от 0,90—1,30 м. Повечето от пещите са издигнати слабо над пода на жилището.

Мелници. В нито едно от жилищата не се разкри добре запазена мелница. Хромелните камъни (вж. по-долу), открити близо до пещите, подсказват, че в съседство с тях са се намирали мелниците.

Боклучни насипи. На много места на различни нива в пласта се разкриха буклучни насипи от пепел и въглени, примесени с части от оръдия за производство, късове от глинени съдове, кости от животни и риби, миденни черупки и др.

ОРЪДИ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

В сравнение с останалите културни пластове в тоя пласт се намериха твърде голям брой оръдия за производство, изработени от камък, кремък, еленов рог, кост и мед. Макар че оръдията от Деветаки се схождат напълно с оръдията, открити досега в енеолитните селища в българските и съседните земи, ние не можем да ги отминем без една по-подробна характеристика на всеки тип оръдие поотделно.

ОРЪДИЯ ОТ КАМЪК

Енеолитните обитатели на пещерата са използували камъка за приготвяне на най-различни оръдия и оръжия — брадви, чукове, теслички, длета, мотички, хромели, хавани, гладилки, точила, бойни топки, бойни брадви и пр. По-голямата част от оръдията са изработвани от скален материал, който се среща из близката околност. Някои от бойните брадви-чукове са изготвяни от скали, донасяни от по-далечни места. Широко са използувани, често без по-нататъшна обработка, и речните валутъци, събирани из коритото на р. Осъм. От намерените отломъци, недоизгладени брадви, гладилките от пясъчник и прешлени от брадви се вижда, че почти всички видове каменни оръдия са работени в пещерата. Оръдията според предназначението си са били оформявани и изглаждани по-небрежно или пък много грижливо.

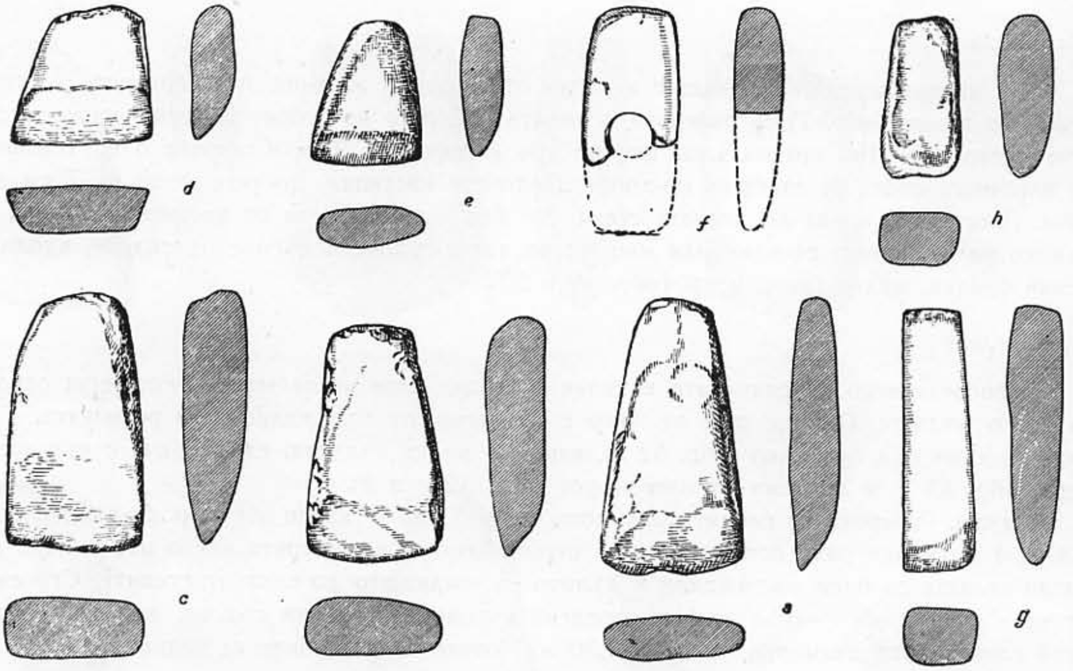

Обр. 36. Каменни теслички. Енеолит

Брадви. От тоя пласт произхождат само няколко каменни брадви. Те са изработени от скали с различна твърдост и цвят: една от брадвите е от пясъчник, а две са от поголеми речни валутъци. Брадвите имат обикновено трапезоидна и по-рядко триъгълна форма с овално или плоско сечение и заоблена тилна част. Едни от брадвите са изострени повече от предната и по-слабо от задната страна, а други — постепенно изострени от двете страни. Страничните ръбове на повечето от плоските брадви са слабо заоблени. Брадвите с постепенно изгладените остриета имат остри ръбове.

1. Каменна брадва, изработена от андезит, еднакво изострена от двете страни, намерена на дълбочина 1,60 м в първия изкоп. Брадвата е употребявана дълго време. Дълж. 8,8 см, шир. 5,5 см, деб. 3,5 см (обр. 35 *b*).

2. Плоска брадва със заоблени ръбове и косо изгладено острие. Дълж. 8,8 см, шир. 5,5 см, деб. 1,7 см (обр. 35 *a*).

3. Груба брадва от кафява скала с почти правоъгълна форма, слабо заострени ръбове и острие изгладено постепенно от двете страни. Дълж. 9,1 см, шир. 5 см, деб. 3,5 см, (обр. 35 *f*).

4. Грубо изгладена брадва с трапезоидна форма, със заоблени ръбове, неравни страни, постепенно изострена от едната страна. Тъмносива скала. Дълж. 13 см, шир. 6,1 см, деб. 2,4 см (обр. 35 *d*).

5. Груба брадва със заоблени ръбове, неравни страни и постепенно изгладено дъговидно острие. Сива скала. Дълж. 14,5 см, шир. 8,2 см, деб. 2,4 см.

6. Груба брадва от пясъчник във форма на равнобедрен триъгълник. Дъговидно острие получено от двустранното му изглаждане. Дълж. 14,1 см, шир. 7,8 см, деб. 1,9 см (обр. 35 *e*).

Намериха се пет теслички, изработени от различни скали. Те са от материал, който не се среща из близката околност. Напълно се схождат с тесличките, открити в енеолитните селища. Имат обикновено малки размери, стеснена и заоблена тилна част и острие, изгладено повече от едната страна.

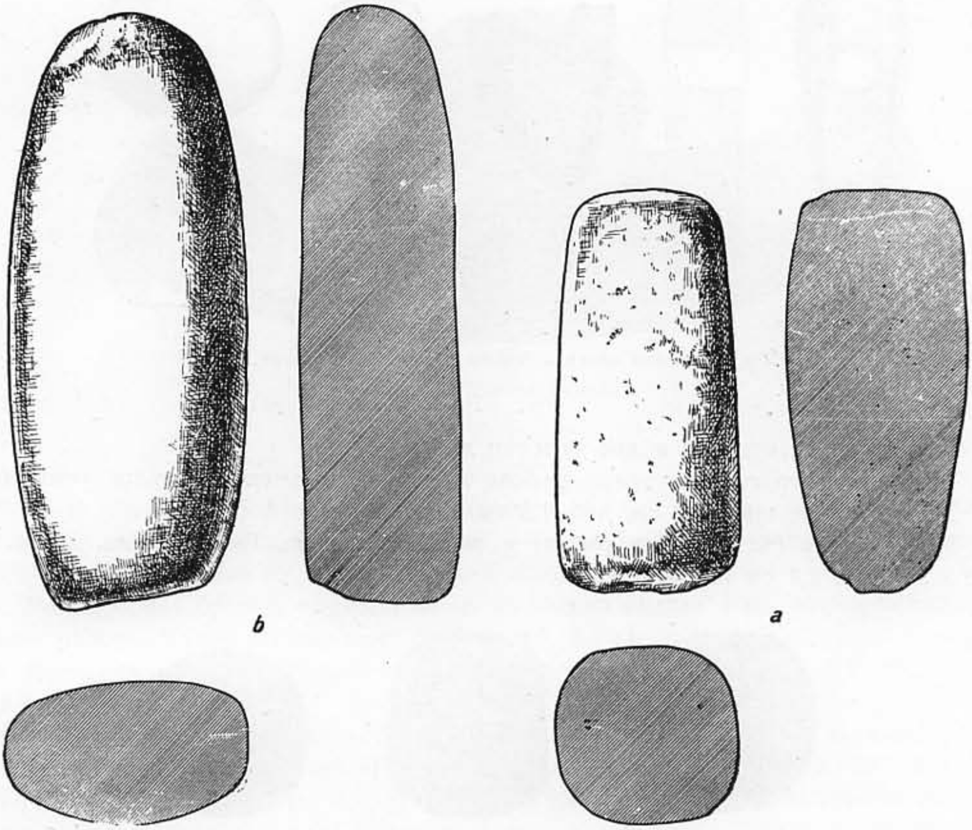

Обр. 37. Каменни чукалки. Енеолит

1. Каменна тесличка с трапезоидна форма, заоблени ръбове и косо изгладено острие. Зеленикава скала. Дълж. 7,7 см, шир. 4 см, деб. 1,3 см (обр. 36 *a*).

2. Подобна тесличка със слабо заоблени ръбове и дъговидно, косо изгладено острие. Черна скала. Дълж. 6,7 см, шир. 3,9 см, деб. 1,5 см (обр. 36 *b*).

3. Подобна тесличка със заострени ръбове и острие, изгладено от двете страни. Светлозеленикава скала. Дълж. 7,1 см, шир. 3,8 см, деб. 1,9 см (обр. 36 *c*).

4. Малка тесличка със заострени ръбове и косо изгладено острие. Черна скала. Дълж. 3,8 см, шир. 4 см, деб. 1,4 см (обр. 36 *d*).

5. Подобна тесличка със заоблени ръбове, еднакво изострена от двете страни. Черна скала. Дълж. 4,1 см, шир. 3 см, деб. 1,1 см (обр. 36 *e*).

Към този тип оръдия се отнася половина от плоска тесличка, изработена от тъмнозеленикава скала. Тесличката е имала трапезоидна форма. В средата ѝ е пробита голяма кръгла дупка. Този тип тесличка рядко се среща. Дълж. 4,5 см, шир. 2,5 см, деб. 1,3 см (обр. 36 *f*).

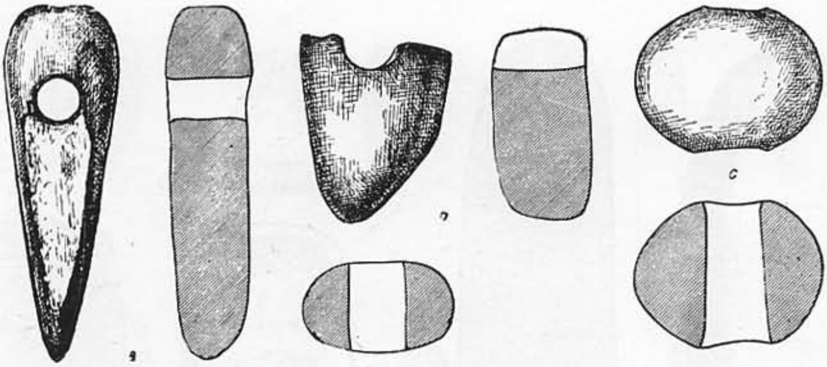

Обр. 38. Бойни каменни брадви и каменен боздуган. Енеолит

В този пласт се откриха и две каменни длета:

1. Каменно длето със заострени ръбове и острие, затъпено от дълга употреба. Сива скала. Дълж. 7,3 см, шир. 1,9 см, деб. 1,5 см (обр. 36 *g*).

2. Малко длето със заоблени ръбове и затъпено острие. Тъмна скала. Дълж. 4,5 см, шир. 2,2 см, деб. 1,4 см (обр. 36 *h*).

Обр. 39. Каменни бойни топки. Енеолит

Чукове. За чукове са били използувани камъни от най-различни скали, на първо място речни валутъци. Често изхабените брадви също са били използувани за чукове.

1. Каменен чук с овална форма, който по-рано е служил за брадва. Пепелява скала. Дълж. 11,6 см, шир. 6,2 см, деб. 5,1 см (обр. 37 *a*).

2. Продълговат чук с овална форма, изработен от песъчлива скала. Дълж. 16,7 см, шир. 6,7 см, деб. 4,5 см (обр. 37 *b*).

Чук от речен валутък, разширен в горната си част. Върху долната по-тясна част на чука личат следи от употреба. Дълж. 9,1 см, шир. 9 см, деб. 6 см.

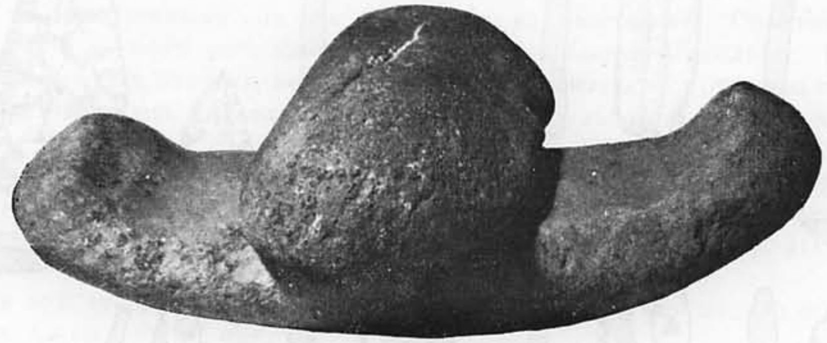

Обр. 40. Хромел. Енеолит

Бойни брадви. Бойните брадви, макар и да се намират рядко, са отличителен белег за енеолитната епоха. Без изключение — в почти всички разкопани селища са открити цели или половини от бойни брадви и брадви-чукове.

1. Малка бойна брадва, преработена от по-голяма брадва. Има затъпена тилна част и заоблени ръбове. Дълж. 10 см, шир. 3,4 см, деб. 2,4 см (обр. 38 *a*).

2. Половина от бойна брадва, изработена от черна скала. Дълж. 5,2 см, шир. 4,4 см, деб. 2,8 см (обр. 38 *b*).

3. Оформена, но неизгладена и непробита каменна брадва-чук с изравнена тилна част, слабо стеснена към тилния край. Сива скала. Дълж. 11,2 см, шир. 5,8 см, деб. 5,2 см.

Боздугани. Каменните боздугани се срещат по-рядко в праисторическите селища. Намери се само половина от малък каменен боздуган, направен от черна скала. Диам. 4,1/5,2 см (обр. 38 *c*).

Бойни топки. Измежду всички оръдия от камък, които се намират в праисторическите селища, бойните топки заемат първо място. Бойната топка, за изработването на която не се изисква особен труд и майсторство, изглежда, че е била неразделна част от въоръжението на тогавашния ловец. Достатъчно е било само да се обчука и закръгли за по-удобно хващане. Прибрани са 15 бойни топки, изработени от андезит, варовик, кремък и пр. Имат диаметри от 4,9—7,2 см (обр. 39).

Точила. В насипа се откриха няколко точила от пясъчник с различна форма и големина. Те са използувани за заглаждане на каменни и костени оръдия и на други предмети. Върху някои от точилата личат улеите, в които са изглаждани костени остриета и каменни оръдия. Дълж. от 11,5—13,6 см, шир. от 2,9—8,5 см.

Хромелни камъни. Големият брой хромелни камъни косвено показват, че обитателите на пещерата са отглеждали житни растения. Те са от местен светъл или по-тъмен пясъчник и сиенит (обр. 40).

Каменни хавани. В съседство с пещта на дълбочина 1 м в изкоп *А* се намери малък каменен хаван. Дълж. 30 см, шир. 21 см, вис. 15 см, с вдлъбнатина в средата (диам. 0,8 см и дълб. 0,4 см). Подобни хавани произхождат и от други места на насипа.

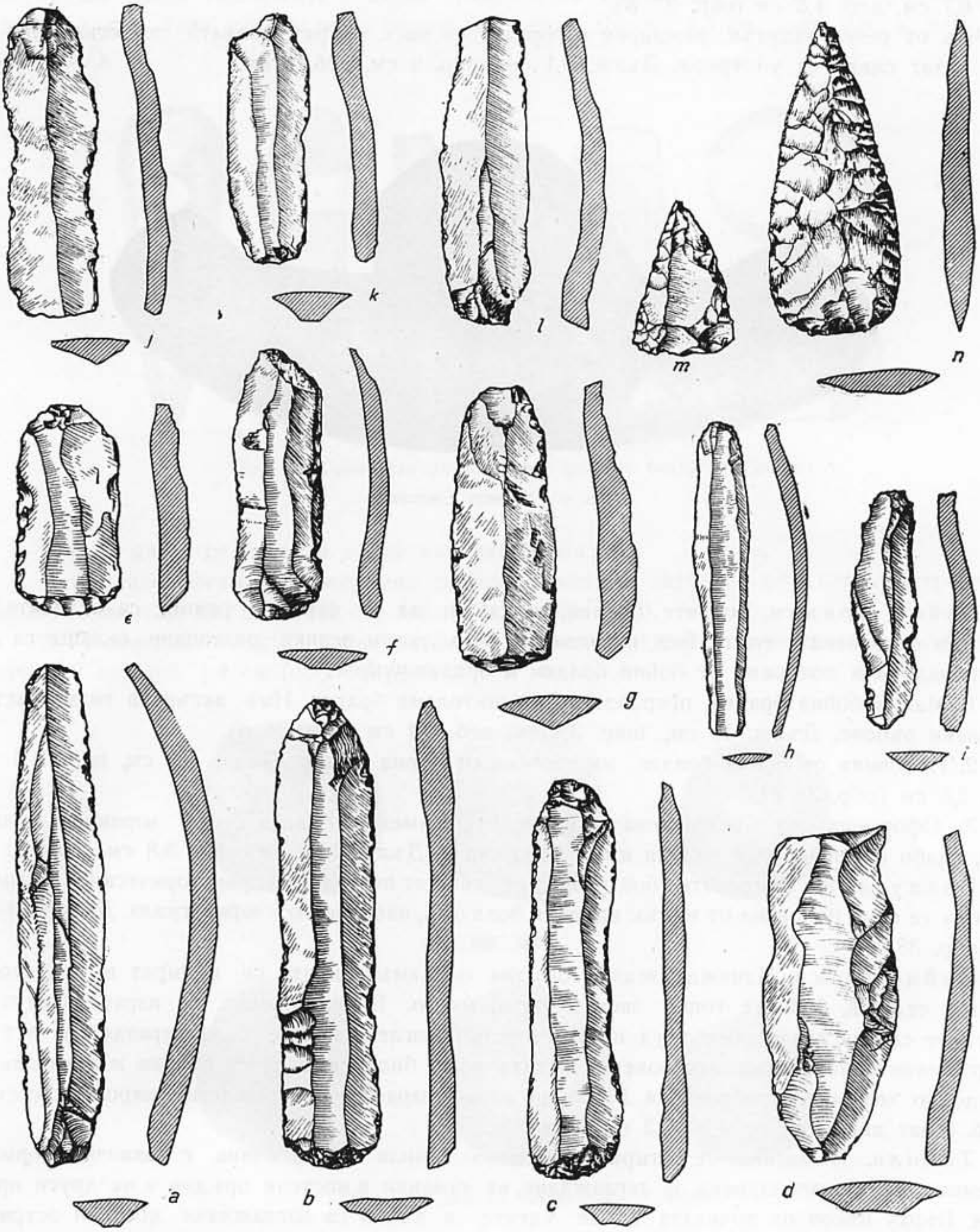
j
k
l
m
n
e
f
g
h
i
a
b
c
d

Обр 41. Кремъчни ножове, стъргалки и върхове за стрели. Енеолит

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК

Намериха се сравнително малко кремъчни оръдия. Същото важи за всички неолитни и енеолитни селища в южната и западната половина на Северна България. Това явление се обяснява с липсата на кремъчни залежи с подходящ кремък, от който могат да се отцепват големи и здрави ламели. В карстовия терен около с. Деветаки се срещат кремъчни ядра, но те не дават правилен лом при отцепването на пластинките. Оръдията са направени от кремък с различен цвят, който не се среща из близката околност. Намериха се твърде малко кремъчни отломки, което показва, че по-голямата част от кремъчните оръдия са донасяни в готов вид. Откриха се ножове, стъргалки, зъбци за сърпове и върхове за стрели.

Ножове. Броят на кремъчните ножове е твърде малък. Ножовете представляват продълговати пластинки с небрежно или внимателно ретуширани ръбове. Върху някои от тях личат следи от дълга употреба. Размерите им са от 7—13,5 см (обр. 41). От намерените 11 ножове ще опишем само по-добре запазените:

1. Тънък нож от кремък със светлорогов цвят със слабо ретуширано острие. Дълж. 13,2 см, шир. 2,2 см (обр. 41 *a*).

2. Нож от кремък със светлокафяв цвят с внимателно ретуширано острие. Дълж. 12,3 см, шир. 2,6 см (обр. 41 *b*).

3. Подобен нож с по-добре ретуширани ръбове. Дълж. 10,5 см, шир. 2,4 см (обр. 41 *c*).

Стъргалки. Притежаваме само три стъргалки. Те имат дължина от 0,5—6,5 см (обр. 41 *e* и *f*).

Върхове за стрели. Откриха се само два кремъчни върха за стрели. По форма и начин на обработване те не се отличават от върховете, познати от други места.

1. Голям връх за стрела, изработен от кремък със светловосъчен цвят. Има форма на лист с дъговидна основа, с много добре обчукана заравнена повърхност и ситно ретуширани ръбове. Дълж. 8,2 см, шир. 3,4 см (обр. 41 *n*).

2. Малък връх от подобен кремък. Има форма на равнобедрен триъгълник. Той е грубо ретуширан. Дълж. 4,1 см, шир. 2,6 см (обр. 41 *m*).

Кремъчните върхове за стрели се срещат твърде нарядко в неолитните и енеолитните селища у нас и съседните земи.[1]

Първобитните племена в нашите земи много по-рядко са употребявали кремъчния връх за стрела при лов, отколкото техните съвременници от Западна Европа и Северна Африка.[2]

ОРЪДИЯ ОТ РОГ И КОСТ

Оръдията за производство, изработени от рог и кост както във всички видове селища, обитавани през това време, по количество превишават кремъчните и каменните оръдия. От рог и кост са правени не само по разнообразни оръдия, необходими за всекидневния живот, но и всеки без особен труд и умение е можал да си приготви желаното оръдие.

---

[1] В почти всички разкопани селища от енеолита са намерени по един или два кремъчни върха за стрели. Р. Попов. Коджадерменската могила при Шумен. ИАД, VI, стр. 80; В. Миков. Могилата при с. Султан. ГНМ, 1922—1925, стр. 24; I. Andrieşescu. Les fouilles de Sultana. Dacia, I, стр. 73; G. Ştefan. Les fouilles de Căsioarele. Dacia, II, стр. 148; Р. Попов. Материали за предисторията на Мадара. Мадара, I, 1934, стр. 54; Същият. Материали за проучване на селището „Подграда" при Мадара. ИАД, III, стр. 95; Т. Петров. Колективни находки на кремъчни оръдия от Ловчанска околия. ИАИ, XVII, стр. 213; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. ИАИ, XVIII, стр. 128; Същите. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. ИАИ, XXI, стр. 61.

[2] G. Childe. Axe and Adze Bow and Sling „contrasts" in early Neolithic Europe. JSchGM, 1949, стр. 159.

Тези оръдия напълно се схождат с оръдията, намерени досега в другите селища. Те са изработвани от кости на говедо, овца, коза и от еленови рога.

От този пласт произхождат мотички, копачки, чукове, длета, гладилки, шила, игли, върхове за копия и стрели.

Мотички. Намерени са значителен брой мотички, изработени от еленов рог. За мотички са използувани както основите, така и разклоненията на рогата. Предпочитани са били мотичките, изработени от основите на рогата. Мотичките са косо изрязвани откъм по-тесния край, и то така, че косата страна остава отвън. Външната изрязана част на мотичките е добре изгладена от употреба. Към средата или в горния по-дебел край е пробита правоъгълна или кръгла, слабо наведена дупка. Намериха се седем мотички, от които само три са изцяло запазени (обр. 42). Ще опишем всички екземпляри.

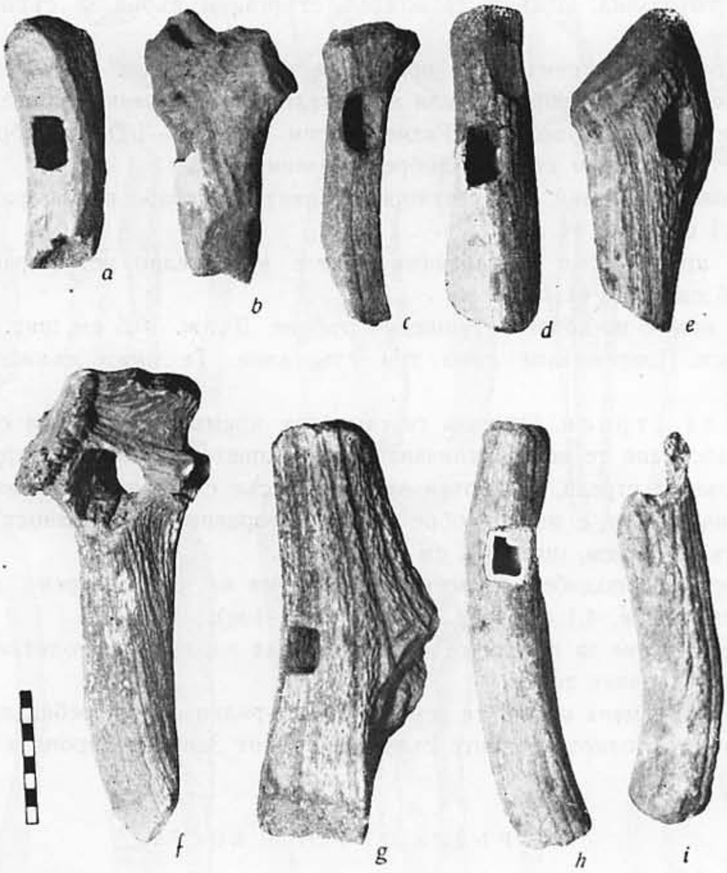

Обр. 42. Мотички от еленов рог. Енеолит

1. Голяма мотичка, пробита в горния по-дебел край с широка неправилна квадратна дупка. Острието е изрязано постепенно. Дълж. 28,3 см, деб. 8 см (обр. 42 *f*).

2. Голяма мотичка, пробита в горния по-дебел край с кръгла дупка. Има косо изрязано острие. Външната косо изрязана страна от дългата употреба е добре изгладена. Дълж. 19,6 см, шир. 7,2 см, деб. 9 см (обр. 42 *e*).

3. Мотичка еднакво дебела по цялата си дължина, с изгладена от употреба повърхност, пробита в средата с голяма правоъгълна дупка. Косо издялано, отчасти отчупено острие. Дълж. 19,5 см, шир. 6,1 см и деб. 5 см (обр. 42 *d*).

4. Мотичка с косо изрязано острие и с почти правоъгълна дупка. Дълж. 18,5 см, деб. 5,8 см (обр. 42 *c*).

5. Голяма груба мотичка с широко, слабо отчупено острие, с правоъгълна дупка, пробита към средата. Дълж. 25,2 см, шир. 10,5 см, деб. 8,7 см (обр. 42 *g*).

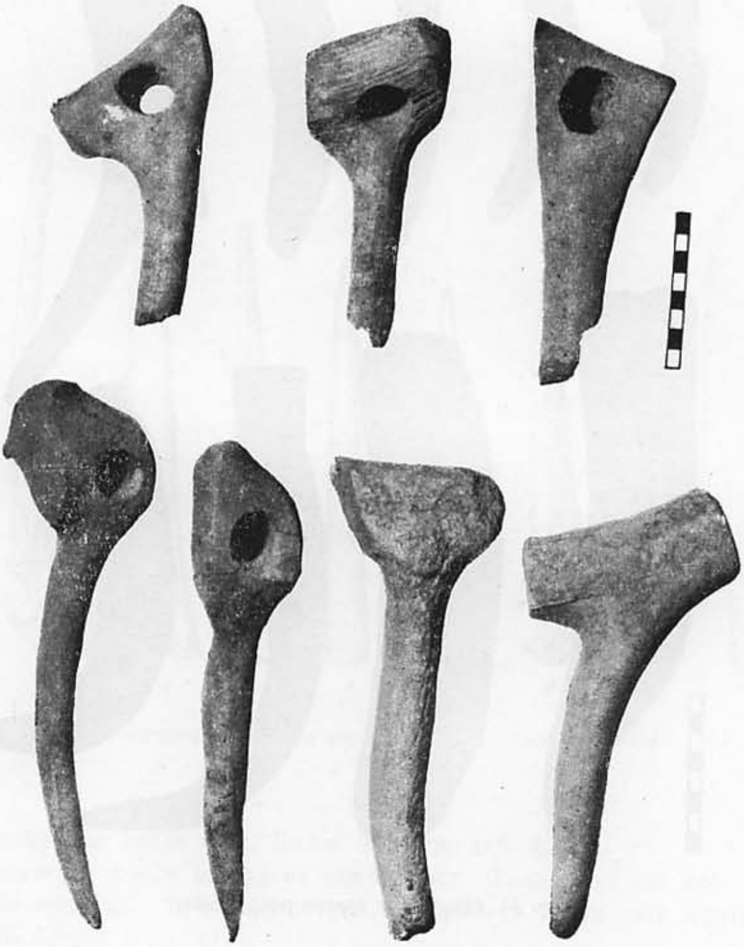

Обр. 43. Копачки от еленов рог. Енеолит

6. Мотичка с косо, грубо издялано и слабо отчупено острие и правоъгълна дупка, пробита в средата. Дълж. 19,9 см, шир. 6 см, деб. 5 см (обр. 42 *a*).

7. Дълга мотичка с косо издялано острие и правоъгълна дупка, пробита в горния край. Едната половина на дупката е отчупена. Дълж. 25,5 см, деб. 4,6 см (обр. 42 *h*).

8. Половина от голяма мотичка с постепенно, косо издялано острие. Имала е кръгла дупка. Дълж. 24,5 см, шир. 5,2 см (обр. 42 *i*).

Копачки се намират по-рядко. Те са изработени от страничните израстъци на еленов рог с част от основата му. Върхът е използуван като острие без по-нататъшна обработка, а в дебелата му основа е пробивана кръгла, косо наведена дупка за поставяне на дръжка. Изработвани и изглаждани били внимателно. Аналогични копачки произхождат от Русе,[1] Биково,[2] Пиетреле,[3] Късичоареле[4] и др. От всичко осем копачки само две са напълно запазени (обр. 43 *d* и *e*). Ще опишем всички екземпляри.

1. Копачка с острие във форма на дълго закривено шило с разширена тилна част, пробита с кръгла дупка. Гладка повърхност. Дълж. 29,2 см, деб. при дупката 6,2 см (обр. 43 *d*).

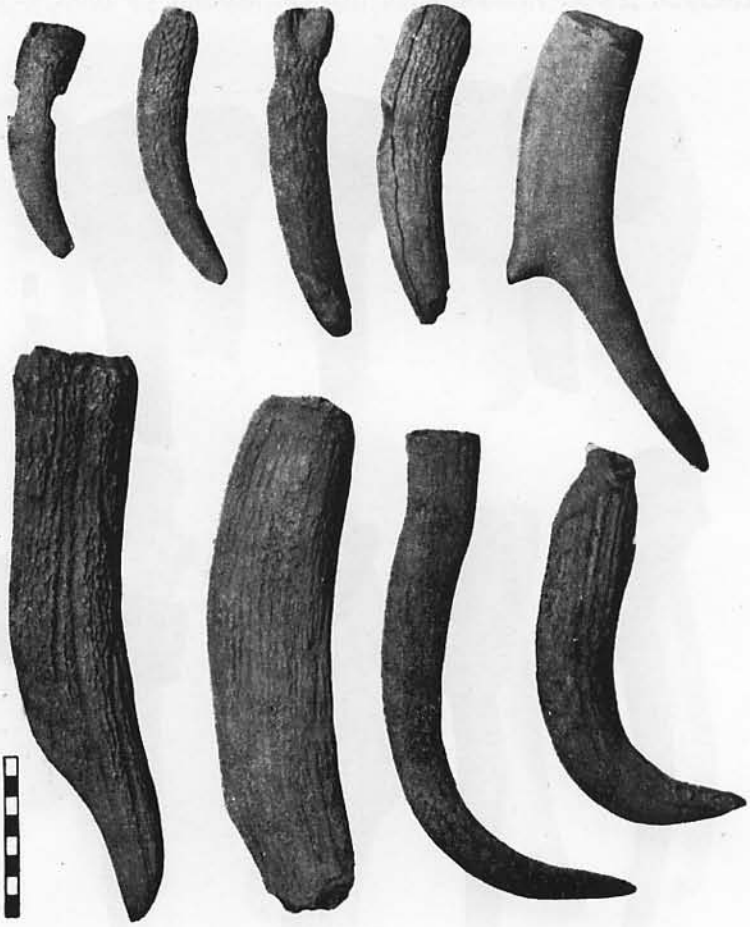

Обр. 44. Оръдия от еленов рог. Енеолит

2. Копачка с почти право острие и кръгла дупка, пробита по дължината на дебелата тилна част. Гладка повърхност. Дълж. 25,3 см, шир. 11 см, деб. 4,2 см (обр. 43 *e*).

3. Копачка с дълъг, малко отчупен връх и широка тилна част, пробита с кръгла дупка. Добре изгладена повърхност. Дълж. 26,7 см, деб. 5,7 см (обр. 43 *g*).

---

[1] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., стр. 133; Същите. Разкопки през 1950—1953 г. ИАИ, XXI, стр. 65.

[2] П. Детев. Селищната могила при Биково. БМПО, I, стр. 168.

[3] D. Berciu. Săpăturile de la Pietrele, raionul Giurgiu. Cercetări arheologice in regiunea București, 1956, стр. 31.

[4] G. Ştefan. Les fouilles des Căscioarele, стр. 194.

4. Горна част от подобна копачка. Двата странични изреза на основата са добре изгладени. Дълж. 18 см, деб. през дупката 5,3 см (обр. 43*c*).

5. Горна половина от подобна копачка. Добре изгладена повърхност. Дълж. 17,2 см, шир. 8,2 см, деб. 3,1 см (обр. 43*b*).

6. Горна половина от аналогична копачка. Дълж. 18,6 см, шир. 8 см, деб. 4,9 см (обр. 43*a*).

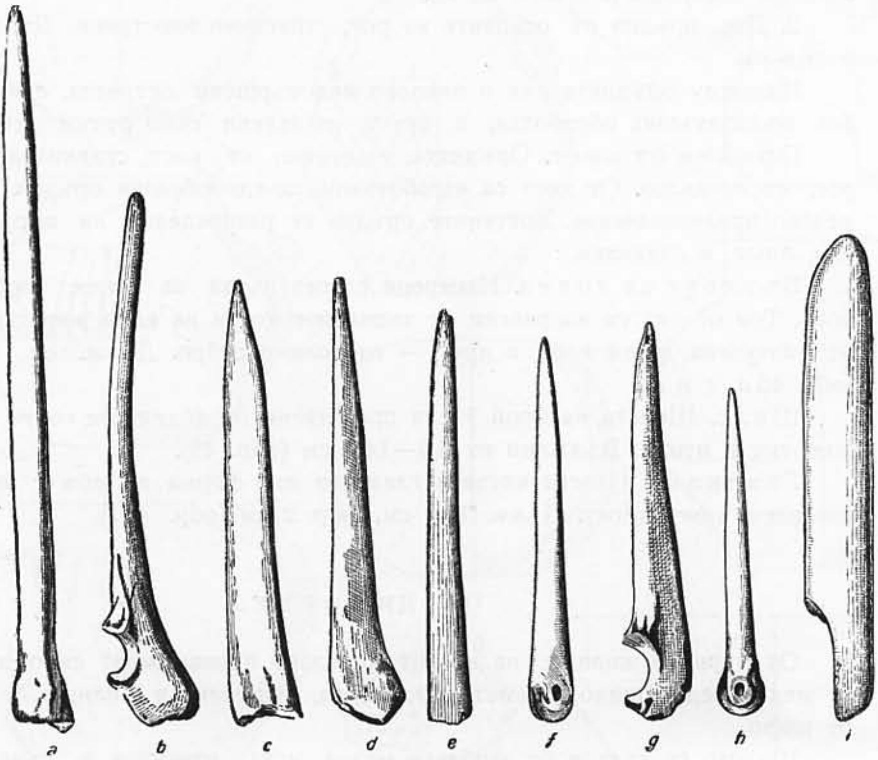

Обр. 45. Костени върхове за копия, шила и гладилка. Енеолит

7. Копачка с отчупена тилна част. Дълж. 23,7 см, деб. 2,3 см.

8. Подобна копачка с добре изгладена повърхност. Дълж. 20,2 см, деб. 3 см.

9. Недовършена копачка с отчупено острие и непробита тилна част. Груба повърхност. Дълж. 25,6 см, деб. 5,5 см (обр. 43*f*).

От същия пласт произхождат още шест по-малки копачки, изработени от странични израстъци на еленов рог, но без основа, пробити в горната половина (обр. 44).

Чукове. Откриха се три здрави и петнадесет фрагментирани чука от еленов рог. Те са направени от дебелата част на рог, имат загладена повърхност и са пробити с кръгла или правоъгълна дупка. Частта, която е служила за чукане, е заоблена, а противоположната част е грубо отсечена. Ще отбележим само следните чукове:

1. Малък чук от основата на рог с кръгла дупка. Изравнена повърхност. Дълж 10,6 см, деб. 6,2 см.

2. Аналогичен чук с неравно издялана повърхност, пробит с правоъгълна дупка. Дълж. 15,3 см, шир. 4,8 см, деб. 6,4 см.

3. Чук от рог с груба повърхност, пробит с правоъгълна дупка. Дълж. 17 см, шир. 8,8 см, деб. 6,6 см.

Останалите чукове са повече или по-малко счупени. Един от тях е недовършен и недопробит.

Освен горните оръдия в насипа се намериха още седем оръдия с различна форма и големина, направени от основата или страничните израстъци на еленов рог. От тези оръдия ще отбележим:

1. Оръдие от страничен израстък с част от основата с много добре изгладена повърхност. Дълж. 23 см.

2. Две оръдия от основите на рог, странично изострени. Дълж. 25,5 см и 26,6 см.

Измежду оръдията има и няколко недовършени остриета, едни отсечени без по-нататъшна обработка, а други изгладени само откъм дебелия край.

Оръдия от кост. Оръдията, изготвени от кост, сравнително тези от рог, са по-малко. От кост са изработвани по-еднообразни оръдия, с по-определено предназначение. Костените оръдия се разпределят на върхове за копия, шила и гладилки.

Върхове за копия. Намерени са пет върха за копия, изработени от кост. Три от тях са направени от ходилните кости на едри животни, един — от разчупена дълга кост, а друг — от голямо ребро. Дълж. от 11—20,4 см (обр. 45 *a*, *c* и *d*).

Шила. Шилата, на брой 11, са приготвени от ходилните кости на дребни животни и птици. Дължини от 6,5—14,7 см (обр. 45).

Гладилки. Плоска костена гладилка във форма на нож с много добре изгладена повърхност. Дълж. 13,8 см, шир. 2 см (обр. 45 *i*).

ОРЪДИЯ ОТ МЕД

От първото жилище на втория хоризонт произхождат само две оръдия от мед — едно шило с костена дръжка, намерено в жилище № 2, и връх от шило.

Обр. 46. Медно шило с костена дръжка. Енеолит

Шилото се състои от заоблена медна игла, втикната в тънка кост от птица. Дебелият край на дръжката е пробита с тясна дупчица за привързване. Дълж. заедно с дръжката 11,7 см и деб. на иглата 0,2 см (обр. 46).

Медният връх представлява заоблена игла, заострена в двата края. Дълж. 6,5 см и деб. 0,2 см. Медни шила с костени дръжки са известни от селищните могили до Невски (Султан),[1] Черна вода[2] и др.

КЕРАМИКА

В енеолитния пласт на пещерата при Деветаки се откри голямо количество керамичен материал — съдове, късове от съдове, прешлени, тежести, идоли и пр. От този материал, безсъмнено най-голям дял заемат целите съдове и късовете от съдове. Тук трябва да обърнем внимание на важния факт, че в нито една от нашите пещери не са намерени толкова много цели съдове, както в пещерата при Деветаки. Без преувеличение може да се каже, че в никое от изследваните селища в земите на Долния Дунав не са разкрити толкова разнообразни по форма и украса съдове, както в тази пещера. Оттук произхождат

---

[1] В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 33.

[2] A. Landsdorff und I. Nestor. Nachtrag zu Cernavoda. PZt, XX, 1929, стр. 223.

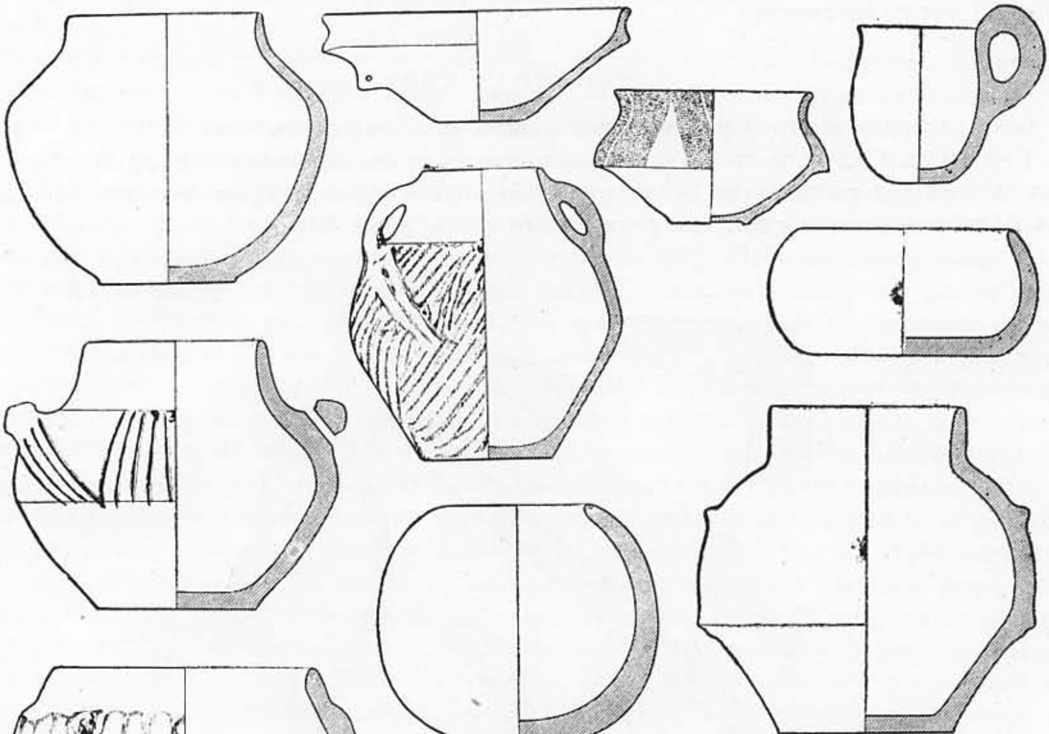

Обр. 47. Форми съдове. Енеолит

съдове, типични на керамиката от тип Винча,[1] Плочник,[2] Сълкуца,[3] Криводол,[4] Глина,[5] Гумелница,[6] Коджадермен,[7] Русе[8] и пр. Това голямо разнообразие налага да се спрем по-подробно върху керамиката.

ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

Бяха намерени много и разнообразни съдове и късове от съдове.

Техника. Съдовете по техника изцяло схождат със съдовете от другите селища. Една част от тях са работени в пещерата. За това свидетелствуват голямата буца глина (обр. 51 *т*) и червената охра, намерена в едно съдче (обр. 52 *а*).

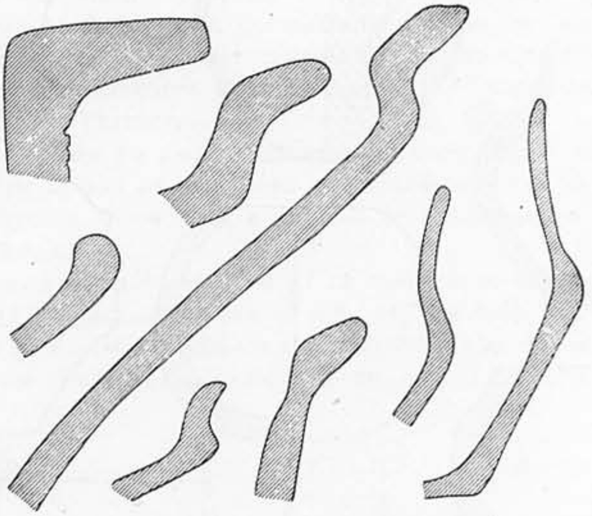

Обр. 48. Профили на съдове. Енеолит

Съдовете могат да се разделят на две групи: 1) груби и дебелостенни съдове, изработени от глина, примесена с дребни песъчинки, и 2) фини, тънкостенни съдове, изработени от добре пречистена глина, примесена с дребни частици от счукани късове от съдове. Грубите съдове са работени на ръка без каквото и да е друго помощно средство. Повърхността им обикновено е неравна, понякога „украсена“ с отвесни или коси ръбове, а отвътре са добре изгладени. Стените на тези съдове не са навсякъде еднакво дебели. Профините съдове също така са работени на ръка, но при тяхното формуване майсторите-грънчари са си служили с предварително приготвени глинени модели.[9] Те имат гладка, често пъти полирана, лъскава повърхност и еднакво дебели стени. При изпичането са добили тъмен, тъмносив или тъмнокафяв цвят. Червеният или светлокафявият цвят, който имат повечето от съдовете, се дължи на вторичното им изпичане при опожаряването на жилищата.

---

[1] М. Васић. Преисториска Винча I—IV. Београд, 1932—1937.

[2] М. Грбић. Плочник. Београд, 1929, стр. 8 и сл.

[3] D. Berciu. Arheologia preistorica a Olteniei. Craiova, 1939, стр. 49.

[4] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. РП, I, 1948, стр. 33—51.

[5] I. Nestor. Glina. Dacia, III—IV, стр. 230 и сл.

[6] Vl. Dumitrescu. Fouilles de Gumelniţa. Dacia, II, стр. 50.

[7] Р. Попов. Коджадерменската могила при гр. Шумен, стр. 104—148.

[8] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Цит. съч., XVIII, стр. 137—161 и XXI, стр. 71—112.

[9] Глинен модел за правене на съдове бе открит в енеолитния пласт на могилата до Караново.

Форма. Глинените съдове имат твърде разнообразни форми. Застъпени са много от типовете съдове, познати от селищните могили.[1] По-ограничен е броят на съдовете, характерни за селищата от западната половина на Балканския полуостров.[2]

Съдовете се разделят на две главни групи:

1. Дълбоки съдове със стеснен или широк отвор и 2. Плитки съдове, паници (обр. 46 и обр. 49—55). Дълбоките съдове представляват голямо разнообразие. По-често се явяват съдове със сферична форма с отрязани долна и горна част. Най-характерни обаче са съдовете с долна пресеченоконусовидна, средна издута и ниска или по-висока шийна част, с равен, слабо профилуван ръб на гърлото (обр. 47 и обр. 49—59), както и съдовете с долна пресеченоконусовидна, средна издута и висока шийна част със слабо разширен навън ръб на устието (обр. 47, обр. 49, 50 и обр. 53). По-малко се срещат съдове с крушовидна форма, както и съдове с долна пресеченоконусовидна и горна полусферична част с равно отрязано устие (обр. 47 и обр. 49). Има и съдове с долна слабо издута част и ниско профилирано гърло (обр. 49). Не липсват и съдове с двойноконусовидна форма (обр. 47). Паралелно, с горните типове виждаме и съдове, които произхождат от западната половина на полуострова, с двойноконусовидна форма и висока шийна част със слабо разширено устие (обр. 47 и обр. 49)[3]. По-плитките съдове представляват ниско пресечен конус, ниско пресечен цилиндър или полусфера (обр. 47). По-големите и груби съдове, както показват намерените късове, обикновено са с долна обърната конусовидна и горна цилиндрична част и слабо стеснена ниска шия, в основата на която има широк профилиран ръб (обр. 48). Между последните съдове е имало и съдове с двойноконусовидна форма и с широко, равно отрязано устие (обр. 49).

Към тази група съдове спадат и чашите. Те са слабо издути в средната си част и имат по-широко или слабо стеснено устие (обр. 47 и обр. 52).

Плитките и по-дълбоките паници имат по еднообразни форми. Най-често се срещат паниците с долна ниска пресеченоконусовидна и ниска шийна част (обр. 47 и обр. 50). Както в селищните могили, така и в пещерата най-много са били употребявани паниците с нисък конус, ниска шийна част и слабо извит навън ръб (обр. 47 и обр. 48). Срещат се и големи плитки паници с тясно дъно и слабо завит навътре надебелен ръб или със слабо профилиран ръб около устието (обр. 50 *b* и *d*).[4]

Съдовете от Деветаки, както съдовете от селищните могили са предимно без дръжки. Това е един от отличителните белези за рисуваната с графит керамика. В редки случаи някои съдове от най-горните културни слоеве на селищните могили са снабдени с по две малки дръжки с обло сечение, симетрично прикрепени върху търбуха или основата на шията на съда (обр. 49 *i*).[5] Друга, по малка част от съдовете, които също така се срещат само в най-горните жилищни хоризонти на селищните могили, са снабдени с по-разновидни и често по-добре развити дръжки, характерни главно за енеолитните селища от западната половина на полуострова (обр. 53)[6]. Някои от по-дълбоките съдове са снабдени с по две отвесни, дъговидни дръжки, с обло сечение, симетрично разположе-

---

[1] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопките на селищната могила до Русе през 1950—1953, стр. 87.

[2] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 34.

[3] В. Миков. Цит. съч., стр. 47.

[4] Подобни плитки съдове-паници са намерени в почти всички разкопани селищни могили у нас, обитавани през енеолита.

[5] Срв. Г. Георгиев и Н. Ангелов. Цит. съч., XVIII, стр. 148, и XXI, стр. 72, 75; П. Детев. Селищната могила при Биково, стр. 175.

[6] В. Миков. Цит. съч., стр. 43; Н. Петков. Селищната могила Окол глава. ИАИ, XVII, стр. 163; М. Грбић. Плочник, стр. 10 и сл. и обр. 5-8 и 18-21.

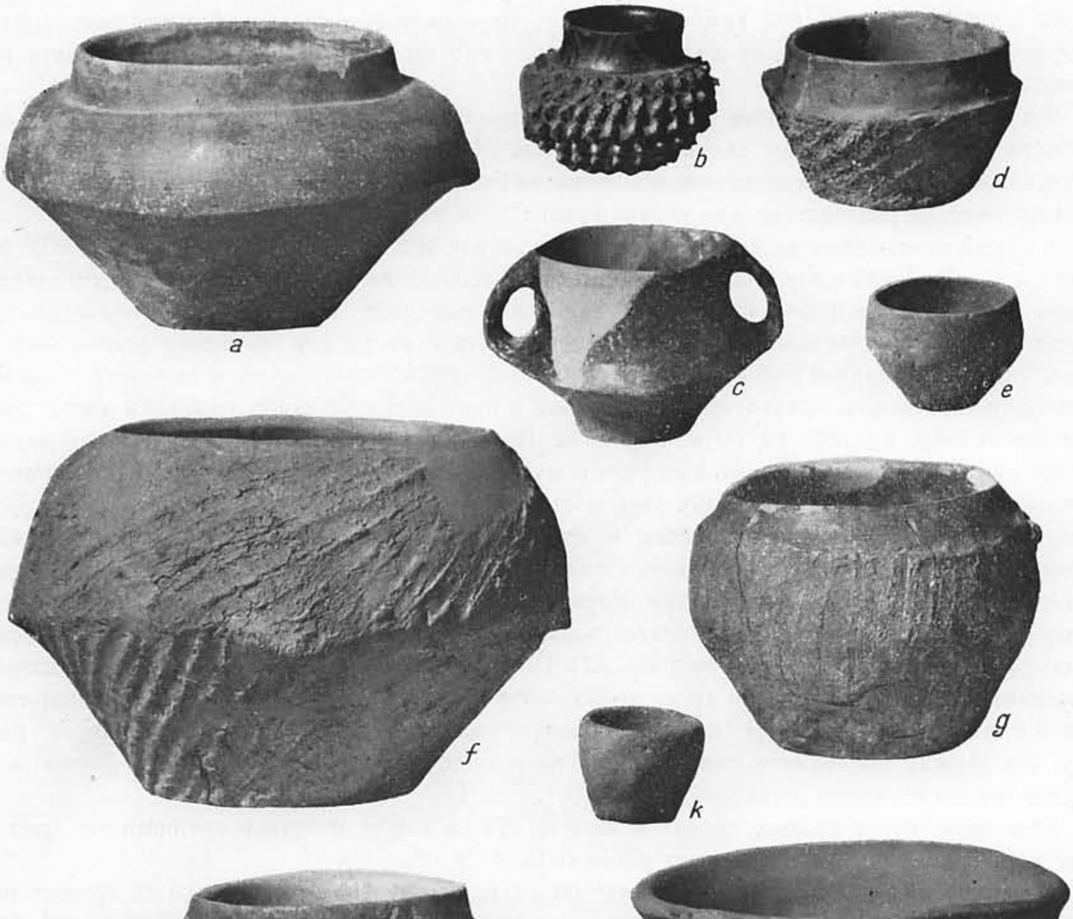
a
b
d
c
e
f
g
k
h
i
j

Обр. 49. Съдове от жилище № 2

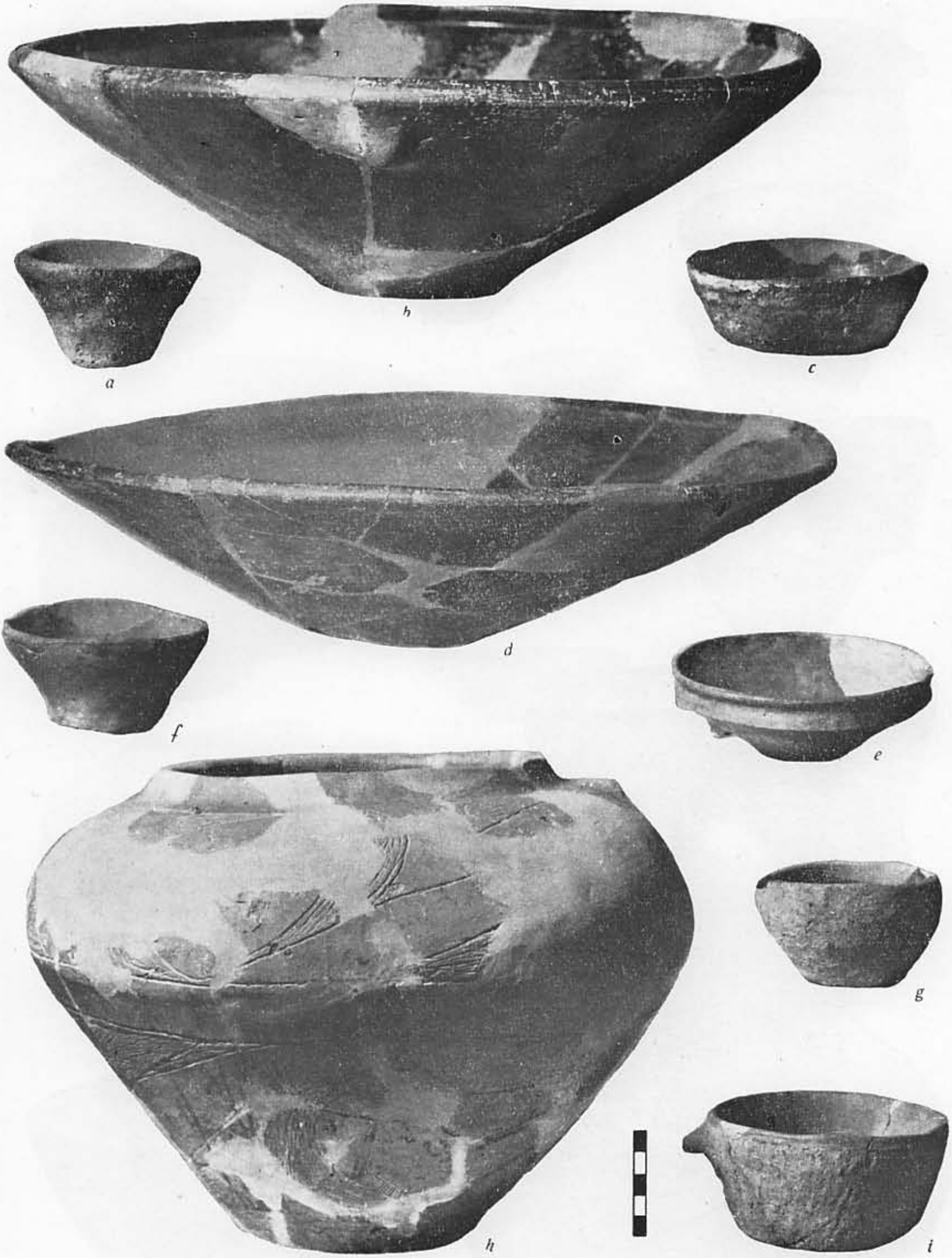

Обр. 50. Съдове от жилище № 2

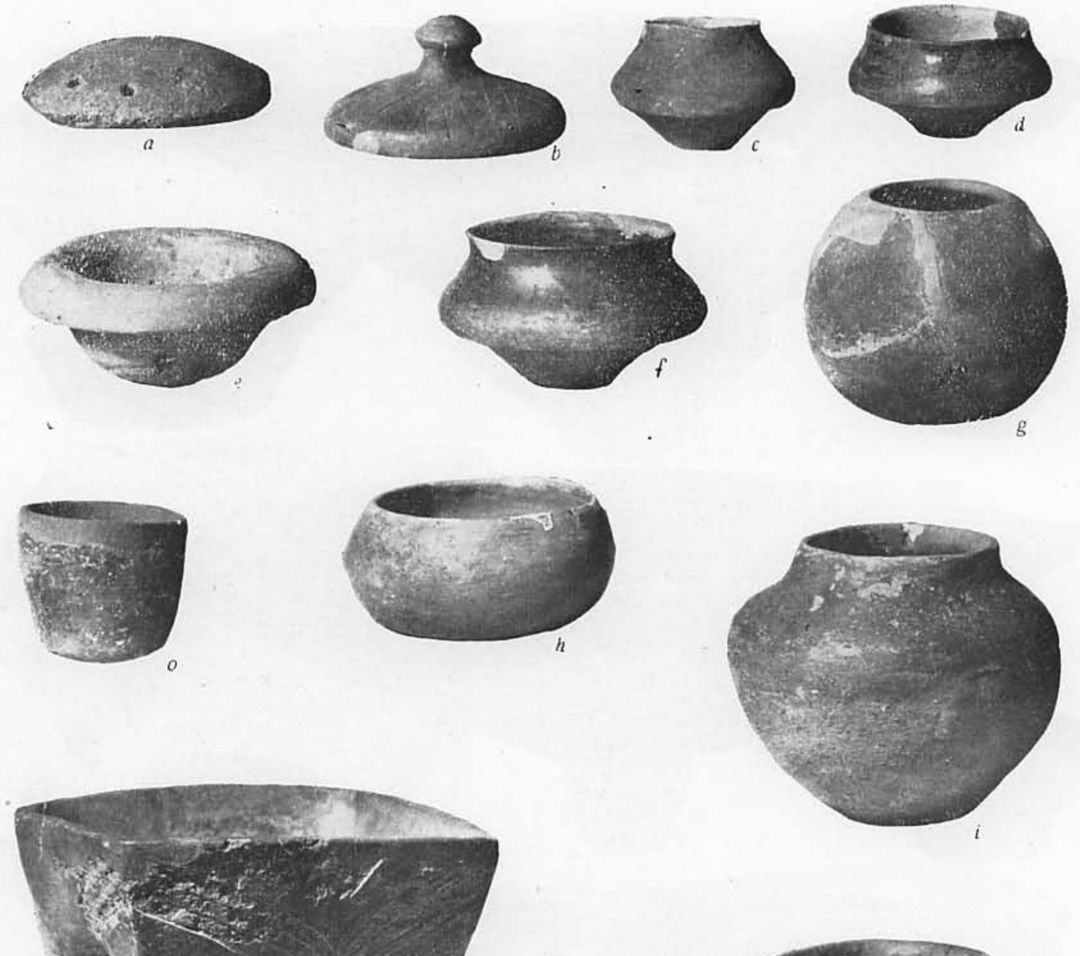
a
b
c
d
e
f
g
o
h
i
j
k
m
l

Обр. 51. Глинени съдове и други предмети от жилище № 2

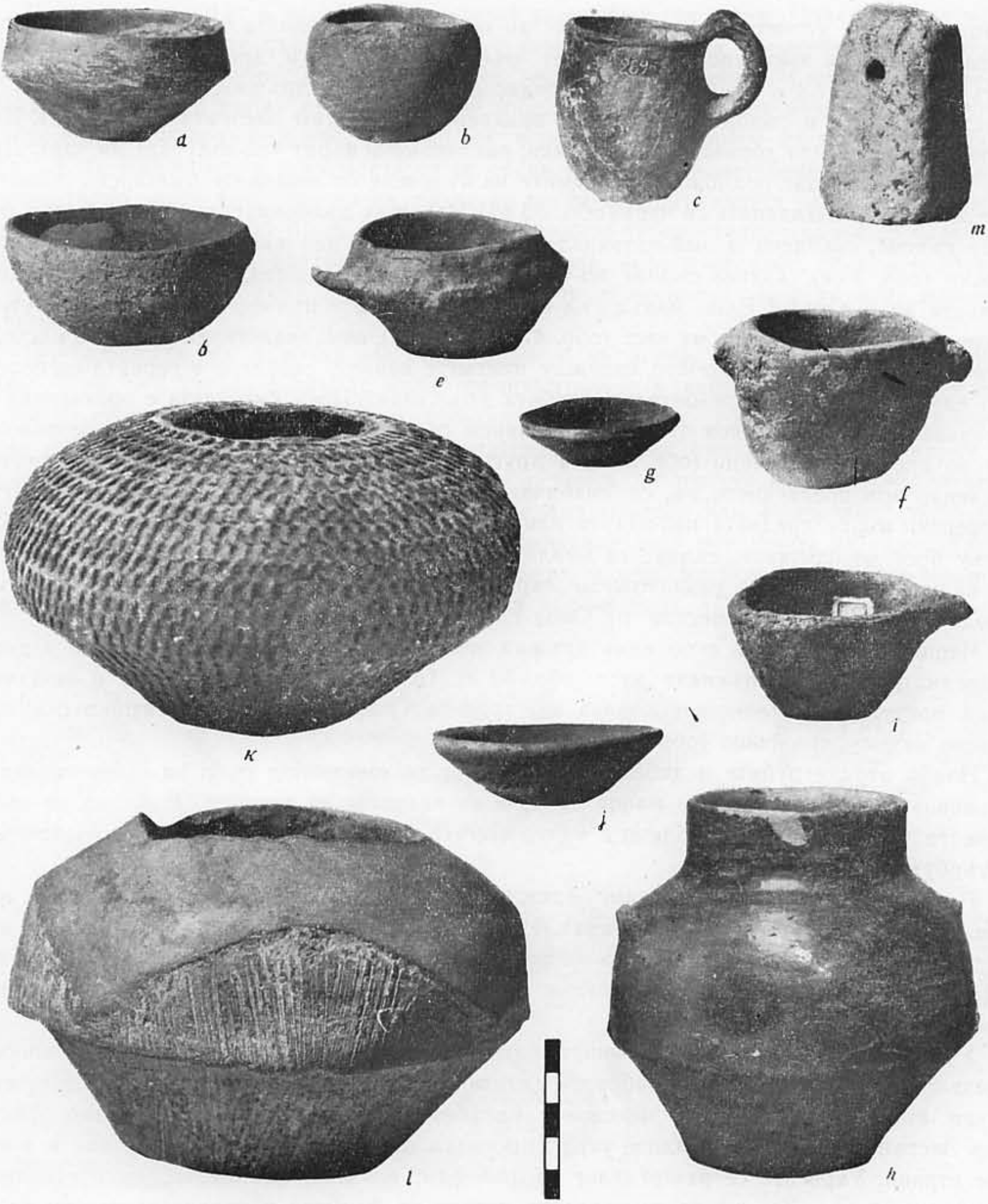
a
b
c
m
б
e
f
g
к
i
j
l
h

Обр. 52. Съдове от жилище № 1, от жилище № 3 и други места. Енеолит ни под ръба на устието, които достигат до основата на шийната част (обр. 49 и обр. 53). Други дръжки са прикрепени по-долу от ръба на устието и достигат до горната част на търбуха (обр. 53 *d* и обр. 54 *a*). по-рядко са съдовете с дръжки, които излизат от ръба на устието, както и съдовете с дръжки, прикрепени само към високата шийна част. Има и съдове с отвесни или хоризонтални дръжки, разположени върху най-издутата им част. Дръжките на някои съдове подобно на дръжките на съдовете от западните български области са заострени в най-издадената си част (обр. 53 *b*).[1] Измежду дълбоките съдове по-рядко се намират съдове, снабдени в най-изпъкналата си част с по две симетрични отвесно пробити дръжки (обр. 53 *e*). Такива съдове по-често виждаме в селищата, разположени западно от долината на р. Осъм.[2] Един малък съд с две косо пробити пъпчести дръжчици, симетрично прикрепени върху издутата му част (обр. 47 и обр. 49 *j*), няма аналогични от друго място. По-често се явяват съдове, особено измежду плитките паници, снабдени в горната си половина с по една „пъпчеста" хоризонтално пробита дръжчица.[3] През дупчицата е прокарвана връв за окачване на съда. Някои от съдовете-паници са имали по две симетрично разположени, отвесно пробити дръжчици (обр. 53 *c*), а други, и то главно по-големите и груби съдове за улеснение при пренасянето им, са снабдявани с по две или четири пъпковидни израстъка, прикрепени върху средната най-издута или върху долната конусовидна част (обр. 52 *h*).[4] Малък брой от плитките съдове са имали по две добре развити дръжки, оформени във вид на рогче, симетрично разположени върху ниската им шийна част (обр. 53 *d*). Съдове с подобни дръжки са известни от Окол глава,[5] Криводол[6] и пр.

Чашите са снабдени с по една дръжка, която излиза от ръба на устието и достига до средната им най-изпъкнала част (обр. 52 *k*). Този тип чаши се срещат в западната и много по-рядко в източната половина на страната. Откриха се и малки чашки с къса, закривена надолу дръжчица (обр. 52).

Някои от по-грубите и дебелостенни съдове са имали под ръба на устието или най-изпъкналата си част по едно малко чучурче за изливане на течност. Едно малко съдче с пъпчеста украса е било снабдено с чучурче (сега отчупено), което е излизало от средата на търбуха (обр. 49 *h*).

Похлупаци. Намерен е само един здрав и три отчасти счупени похлупаци на съдове. Един от похлупаците е изпъкнал. Има малка дръжка и в основата си широк околовръстен жлеб (обр. 51 *b*), а друг по-голям похлупак е с дъговидна, слабо заострена дръжка (обр. 54 *g*). Намерен е и един малък дебелостенен, вдлъбнат похлупак със завита периферия (обр. 51 *e*).

Украса. Украсата е най-важният и отличителен белег на енеолитната керамика. Съдовете са украсени с най-разнообразни, изключително геометрически мотиви, получени по всички възможни начини — врязване, вдлъбване, прилепване, инкрустиране, рисуване и пр. Застъпени са всички видове украси, познати от енеолитните селища у нас и в съседните страни. Украсите се разпределят на релефни, врязани, вдлъбнати, инкрустирани, рисувани и смесени. Техниката на украсата зависи от формата и предназначението на съда. Така напр. релефният, инкрустираният и врязаният орнамент са само върху дебелостенни и по-груби съдове, а рисуваният орнамент — върху тънкостенните съдове, които имат по-гладка повърхност.

---

[1] В. Миков. Цит. съч., стр. 35; Н. Петков. Предисторически изследвания на Софийското поле. ГНМ, VI, 1932-1934, стр. 413.

[2] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 41.

[3] Между по-важните монографии ще посочим: A. Langsdorff und I. Nestor. Nachtrag zu Cernavoda. стр. 114; В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 39 и сл; В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 39.

[4] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953, стр. 72.

[5] Н. Петков. Селищната могила Окол глава, стр. 163.

[6] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 35.

Релефни украси. Най-често се среща релефният орнамент. Повърхността на повечето от дебелостенните съдове е украсена с отвесни или коси, неравномерно разпределени, слабо изпъкнали релефни ръбове, получени по най-прост начин — чрез провличането на пръстите на ръката върху влажните стени (обр. 55 *b*, *d* и *f*). Често пъти тези бразди излизат от един околовръстен ръб, разположен в основата на добре изгладената шийна част (обр. 55 *d*). Най-типична е украсата от по-тесни или широки назъбени ръбове, моделирани хоризонтално, косо или отвесно на различни места по повъхността на дебелостенните съдове (обр. 54 *j* и обр. 55 *f* и *i*). Някои от по-големите дебелостенни съдове са украсявани с гладки релефни ръбове, кръгове, затворени ромбове, ъгли и пр. (обр. 55 *e*, *g* и *h*), а други — с конусовидни или друг вид пъпки, прилепени обикновено върху горната половина на съда (обр. 52 *h*).

Повърхността на търбуха на едно съдче е украсена с конусовидни пъпчици (обр. 50 *b*).[1] Този вид украса е твърде малко разпространена в енеолитните селища. Релефният орнамент се среща по-рядко върху тънкостенни съдове с добре изгладена повърхност. Едни от съдовете са украсени с малки конусовидни пъпки, прикрепени също върху горната половина на съда (обр. 52 *h*), а други — с пояси от плитки канелюри, образувани от много внимателно моделирани успоредни, наведени, отвесни или водоравни, слабо личащи ръбове (обр. 57), разположени върху най-изпъкналата част или шията на съда. Търбухът на един съд е украсен с редуващи се през едно полета от отвесни и хоризонтални, широки и плитки канали, включени между ниски ръбове (обр. 57).

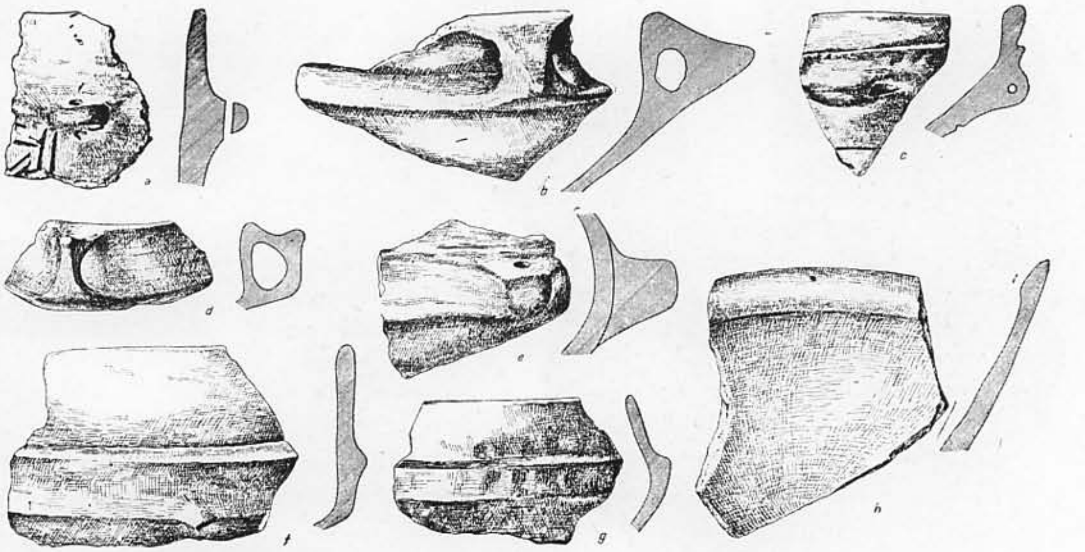

Обр. 53. Късове от съдове с разни форми дръжки

Врязани украси. Врязаният орнамент както във всички енеолитни селища се среща сравнително по-малко. Тази украса е получена по три начина — чрез врязване със затъпено острие и изваждане на глината от изрязаните канали, врязване с тънко острие и

---

[1] С подобни пъпки е украсен търбухът на един фрагментиран съд от могилата при Прослав (Мечкюр) (непубликуван съд в Археологическия музей) и една глинена фигура на животно от Габарево (В. Миков. Селищната могила в с. Габарево. ГНМ, V, 1926-1931, стр. 110).

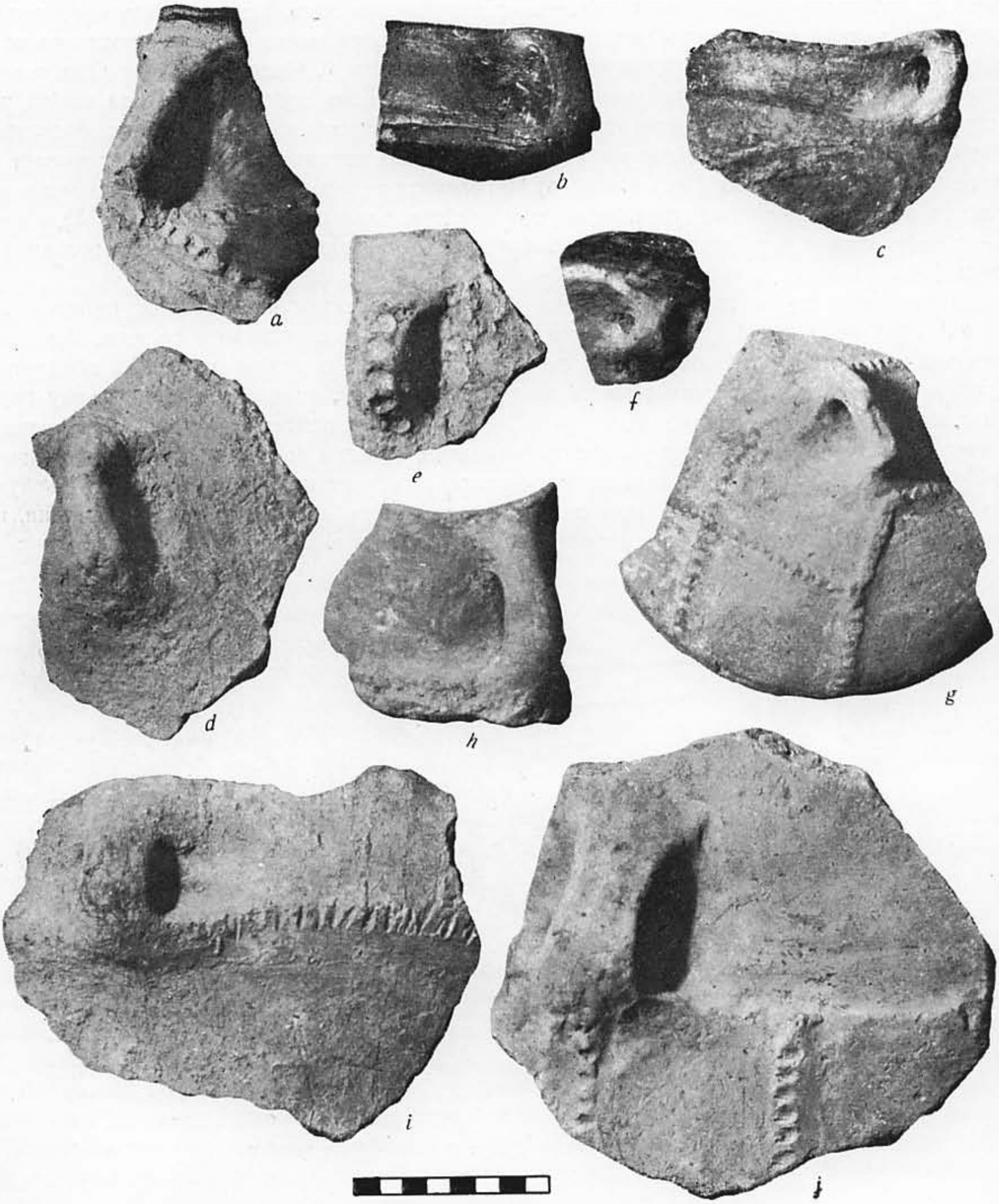
a
b
c
e
f
d
h
g
i
j

Обр. 54. Късове от съдове и похлупаци с дръжки

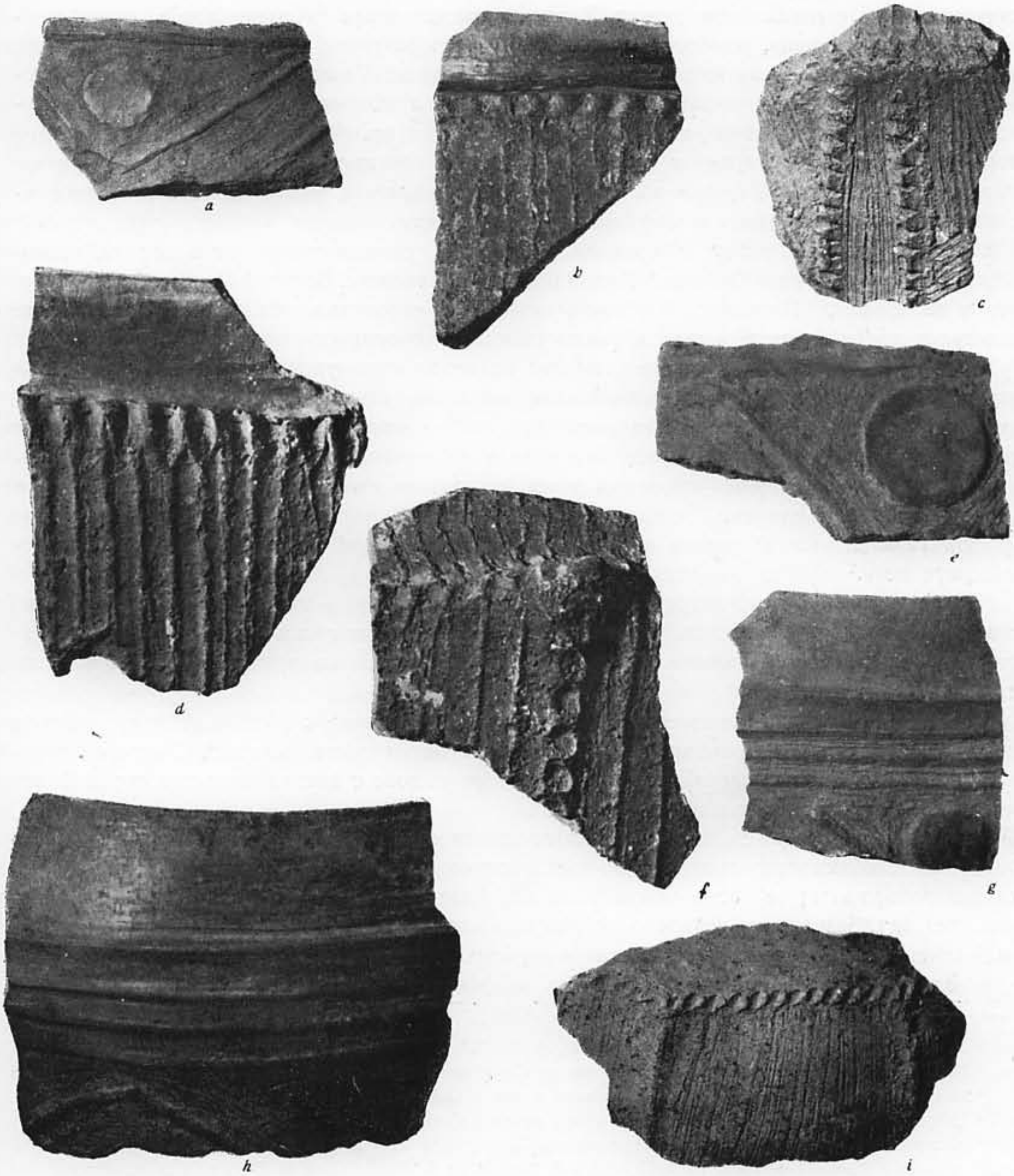

Обр. 55. Късове от съдове с релефни украси

врязване с мидена черупка. Първия начин на врязване виждаме само върху големи дебелостенни съдове с гладка повърхност. Украсата представлява свързани пояси, ленти, триъгълници, правоъгълници, ромбове и многоъгълници, образувани от по няколко успоредни, внимателно врязани хоризонтални, отвесни или коси бразди. В някои от квадратите и многоъгълниците са включени назъбени или зигзаговидни ленти, квадрати, полумеандри, полуспирали, ъгли, малки ромбове, плитки дупчици, дъги и пр. Често пъти нарезите върху някои съдове са инкрустирани с бяла материя, следи от която са запазени само при няколко фрагмента (обр. 58 *l*, *m* и *n*). Тази интересна украса е малко позната в нашите земи, и то главно от западните и югозападните им области.

Късове от големи съдове с орнаменти, напълно сходни с тези от пещерата, произхождат от Окол глава до Гниляне,[1] Горни Богров, Челопечене, Волуяк,[2] Пасарел,[3] Софийско, центъра на София,[4] Пловдивско[5] и пр. Румънските енеолитни селища ни дават повече сравнителен материал за тази украса, която напомня украсата на известната култура Боян.[6]

Към тази група съдове спадат един къс от малък съд, украсен с врязана спирала и друг от подобен съд с широка зигзаговидна лента, очертана по дължината си с две широки врязани линии; лентата е извадена върху основа, която е била запълнена с червена охра. Аналогична „лентеста“ украса виждаме и върху големия съд на обр. 50. Повърхността му е украсена с два успоредни пояса от врязани ивици, между които е включена по една лента от съединени S-видни спирали, изрязани върху сегменти от червена охра (обр. 60). Тази „лентеста“ украса е известна от почти всички енеолитни селища в Долнодунавските земи.[7]

Нарезите с тънко острие срещаме по-често, и то предимно върху тънкостенни съдове с гладка повърхност и в редки случаи върху дебелостенни съдове с по-неравна повърхност. Те са нанасяни небрежно и образуват неправилни и несиметрично разпределени геометрически мотиви (обр. 59).

По-рядко е застъпен орнаментът, получен чрез врязване с мидена черупка, който е общ за почти всички енеолитни селища от Карпатодунавските селища.[8] С него са украсявали търбуха на определена форма тънкостенни съдове с гладка повърхност; шийната им част е рисувана с графит (обр. 59 *b* и *d*).

Вдлъбнати украси. Вдлъбнатият орнамент също така се явява по-рядко. С него са украсявани обикновено съдове с по-малки размери, които имат почти еднаква форма и гладка повърхност; те често са снабдени с по две малки дръжчици. Орнаментът е получен чрез вдълбването на затъпено острие във влажните стени на съда, като получените вдлъбнатини са слабо разширени наляво и надясно. Украсата образува околовръстни пояси от два или повече реда вдлъбнатинки или пък, както е в повечето случаи, покрива цялата повърхност на търбуха (обр. 59 *c*). Аналогична украса срещаме върху съдове от Кирилметодиево,[1] Девебарган,[2] Моровица,[3] Криводол,[4] Биково,[5] Блейещи,[6] околността на Въдастра,[7] Гумелница[8] и др.

---

[1] Н. Петков. Селищната могила Окол глава, стр. 162.

[2] Н. Петков. Предисторически изследвания на Софийското поле, стр. 405-407.

[3] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[4] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[5] Надгробните могили при Дуванли, Пловдивско. София, 1934, стр. 23; П. Детев, Новооткрити праисторически селища в Южна България. ГНАМП, I (1948), стр. 175; G. Seure et A. Degrand. Exploration de quelques tells de la Thrace. BCH, 1906, стр. 417.

[6] I. Nestor. Fouilles de Glina. Dacia, III-IV, 1927-1931, стр, 231; I. Nestor. Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. PZt, XIX, (1928), стр. 170.

[7] Русе (Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки 1948-1949, стр. 142), Султан (В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 41); Девебарган (Р. Попов. Могилата Девебарган. ГНМ, 1922-1925, стр. 104 и сл.).

[8] В почти всички енеолитни селища в Балканодунавските земи са намерени късове или по един два съда, украсени с мидена черупка. (G. Seure et A. Degrand. Exploration de quelques tells de la Thrace. BCH, 1906, стр. 395; В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 39; I. Andrieşescu. Les fouilles de Sultana, стр. 95; V. Christescu. Les stations préhistorique de Vădastra, стр. 228; Vl. Dumitrescu. Fouilles de Gumelniţa, стр. 79 и пр.).

Инкрустирани украси. Намериха се само няколко къса от съдове с инкрустирани орнаменти. При някои от късовете инкрустацията е изпаднала. Запазена е само в широката периферия на два къса от похлупак, където образува околовръстни пояси, както и върху някои късове от дебелостенни съдове (обр. 58).

Рисувани украси. Енеолитната култура в земите на югоизточната половина на Балканския полуостров се характеризира главно с рисуваната с графит керамика. В Деветашката пещера се намериха значително количество късове и няколко съда с графитна украса. Орнаментът е рисуван изключително върху добре изгладената повърхност на съдове с различна форма. Линията на отделните мотиви и на по-сложните композиции е сигурна и смела. Украсата е в зависимост от формата на съда. При дълбоките съдове е украсена шията и в редки случаи и горната половина на търбуха (обр. 62), а при дълбоките паници — външната и вътрешната стена на шийната част (обр. 62). Графитната украса при плитките разлати съдове изпълва цялата вътрешна повърхност и понякога и слабо профилувания околовръстен ръб (обр. 50, 63 и 64). Украсата представлява изключително геометрически мотиви — правоъгълни полета от отвесни или наведени ленти, пояси от съединени правоъгълници, ромбове, триъгълници, хоризонтални ленти, дъги, полуспирали и пр. По-сложна е украсата върху плитките паници. Върху един къс има тесни, успоредни ленти от спирала, а при друг — върху графитната основа е извадена S-видна спирала сърповидни и други мотиви, отличителни за рисуваната с графит керамика (обр. 62 и 65)

Много по-интересна е украсата върху две разлати паници. Вътрешността на едната паница е орнаментирана с пречупен кръст, който е доста стилизиран и предаден по сложен начин. Раменете на кръста представляват оградени ромбове, а в другите две полета ромбовете са извадени върху графитна основа. Пречупените крайща на раменете наподобяват полусегменти, два от които са разделени наполовина. Върху графитната основа на тези сегменти са извадени по две S-видни спирали, а върху другите два — по една по-голяма S-видна спирала. Кръстът в периферията е запълнен с разделени ромбове (обр. 61). В енеолитната керамика ромбът често се е използувал за украса самостоятелно или в комбинации с други мотиви, но в редки случаи като съставна част от украсата на пречупения кръст. Ще посочим само кръстовете върху съдове от Мечкюр[9] и Гумелница,[10] в които е включен и ромбът.

Втората паница е украсена с един вътрешен пояс от три концентрични кръга и един външен пояс от два по-тесни и един по-широк кръг, рисувани с графит, между които е включен един мотив от четири свързани помежду си S-видни спирали и дванадесет полукръгови дъги, извадени върху графитна основа (обр. 62). Последната украса, която също така представлява силно стилизиран пречупен кръст освен от Деветаки е известна и от енеолитното селище Паладе в Румъния.[11]

---

[1] G. I. Kazarow. Vorgeschichtliche Funde aus Sv. Kirilovo. PZt, VI, 1914, стр. 79.

[2] Р. Попов. Могилата Девебарган. ГНМ, 1922—1925, стр. 98.

[3] Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. ИАД, III, 1913, стр. 280.

[4] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 47.

[5] П. Детев. Селищната могила при Биково, стр. 175.

[6] D. Berciu. Săpăturile de la Blejeşti, raionul Videle 1948. CARB, стр. 60.

[7] V. Christescu. Les stations préhistorique de Vădastra, стр. 213.

[8] Vl. Dumitrescu. Les Foulles de Gumelniţa, стр. 68 и сл.

[9] G. Seure et A. Degrand. Exploration de quelques tells, стр. 402.

[10] Vl. Dumitrescu. Fouilles de Gumelniţa, стр. 74.

[11] D. Berciu. Prime consideraţiuni asupra neoliticului din valea Dunării inferioare in legătura cu descoperile judeţul Vlaşca. BMIV, II, 1937, стр. 67.

S-видната спирала, която произхожда от пречупения кръст, играе важна роля в украсата на рисуваната керамика в Днепродунавските области през енеолитната епоха.[1] Няма енеолитно селище в тази обширна територия, в която S-видната украса да не заема едно от първите места между разновидните рисувани геометрически мотиви. Не по-малко важна роля е играла известната от почти всички енеолитни селища на Балканодунавските земи украса — стилизиран или предаден по сложен начин пречупен кръст. Едва ли има селище във Влашката равнина и от двете страни на Стара планина, в което украсата с пречупен кръст върху плитките съдове и похлупаците независимо от нейното техническо изпълнение да не заема първо място. Да се изброяват всички селища, в които са намерени съдове или похлупаци с тази украса е излишно. Ще посочим само Гумелница,[2] Черна вода,[3] Русе,[4] Коджадермен,[5] Султан,[6] Мечкюр,[7] Криводол.[8] Пречупеният кръст, който главно

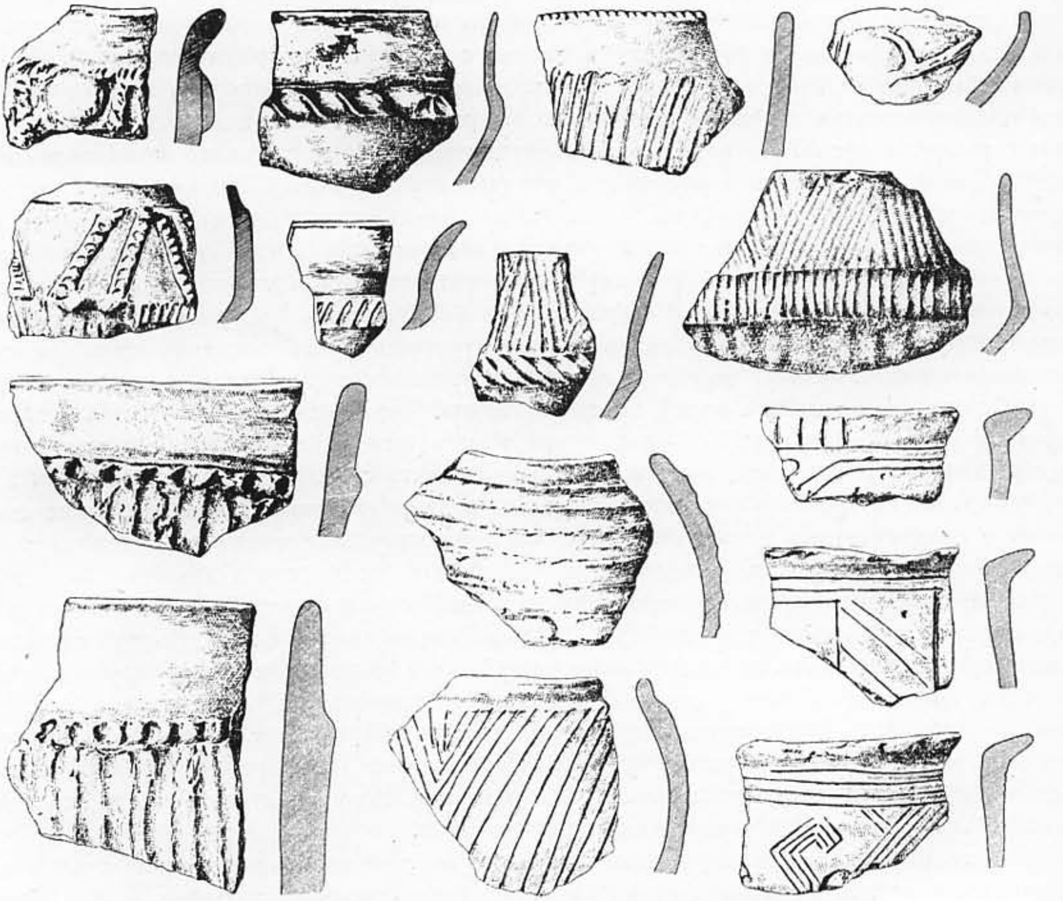

Обр. 56. Късове от съдове с релефни и врязани украси

е рисуван и по-рядко врязан, инкрустиран или нарязан, в някои от съдовете е стилизиран така, че веднага се очертава, при други са предадени само основните рамене, а пречупените краища са загатнати. Прави впечатление, че този кръст е рисуван само върху вътрешността на плитките паници и похлупаци, т. е. върху лицевата страна. Защо земеделско-скотовъдните племена от тази територия, в която е била развита и идолната пластика, са предпочитали тази украса? Тук не ще разглеждаме, а само ще отбележим, че

---

[1] O. Kandyba. S-spiral in the Decoration of the Dniestrodanubian Neolithic Pottery. JAA, XI, 1936, стр. 228.

[2] Vl. Dumitrescu. Цит. съч., стр. 74.

[3] C. Schuchhardt. Cernavoda, стр. 15.

[4] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949, стр. 140.

[5] Р. Попов. Коджадерменската могила, стр. 110.

[6] В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 42.

[7] G. Seure et A. Degrand. Цит. съч., стр. 402.

[8] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 40.

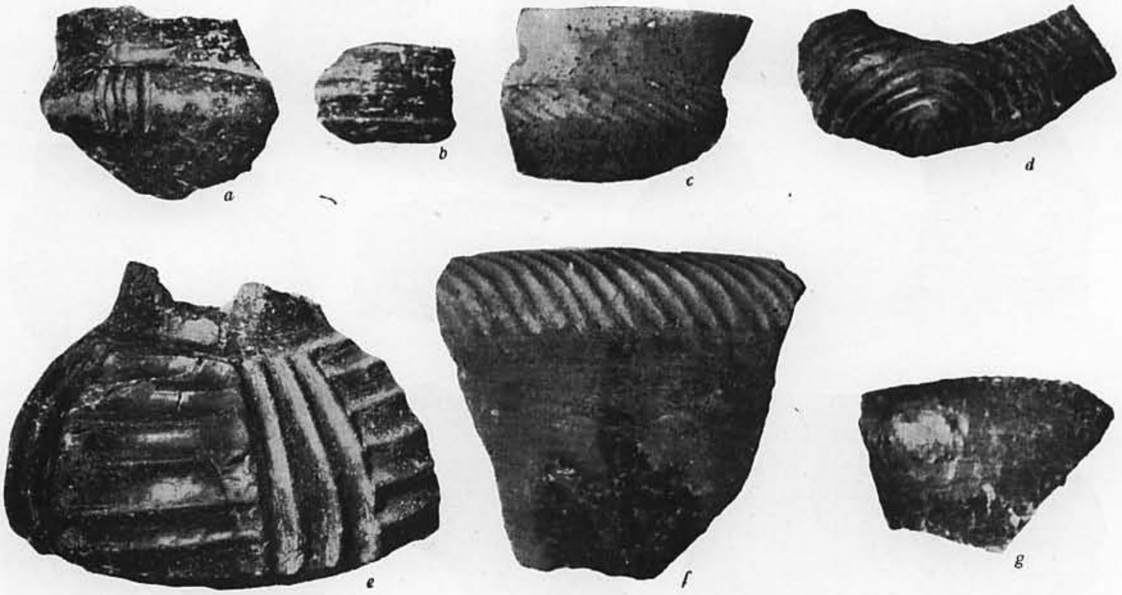

Обр. 57. Късове от съдове, украсени с плитки канелюри и ръбове

така предаденият кръст е имал символично значение. Като вземем пред вид, че кръстът се среща по-често върху похлупаци, допускаме, че той е имал някаква магическа сила да предпазва храната, поставена в похлупените съдове.

Смесени украси. От пещерата както от всички енеолитни селища произхождат съдове, които едновременно са били украсявани с графит и вдлъбнатинки, с охра и нарези, с релефи и нарези с графит и релефи и всевъзможни комбинации (обр. 66).

От глинените съдове и късове от съдове ще опишем следните:

Съдове от жилище № 1.

1. Съд, издут в средата, с ниска шия. Светлокафява гладка повърхност, украсена с конусовидни пъпчици. В съда имаше овъглена пшеница. Вис. 14,5 см, диам. 15,3 см, диам. на гърлото 9 см (обр. 52 *h*).

Съдове от жилище № 2

2. Възстановена паница с профилуван ръб около устието, с малка, хоризонтална, пробита дръжчица. Тъмнокафява гладка повърхност, украсена със стилизиран, пречупен кръст от графитни ленти, ромбове и триъгълници. Вис. 14 см, диам. 42,5 см, диам. на дъното 9,4 см (обр. 50 *b*).

3. Възстановен съд, издут в средата, с ниско стеснено устие. Гладка бледочервеникава повърхност, украсена с широка лента от скачени S-видни спирали, извадени върху нарязана основа. Вис. 25,2 см, диам. 33,2 см, диам. на устието 13 см (обр 50 *h*).

4. Възстановен съд с форма на два конуса, съединени с основите си. Снабден с четири срещуположни пъпчести дръжчици. Бледочервеникава повърхност, украсена с груби релефни ръбове. Вис. 14,5 см, диам. 22,8 см, диам. на устието 15,3 см (обр. 49 *f*).

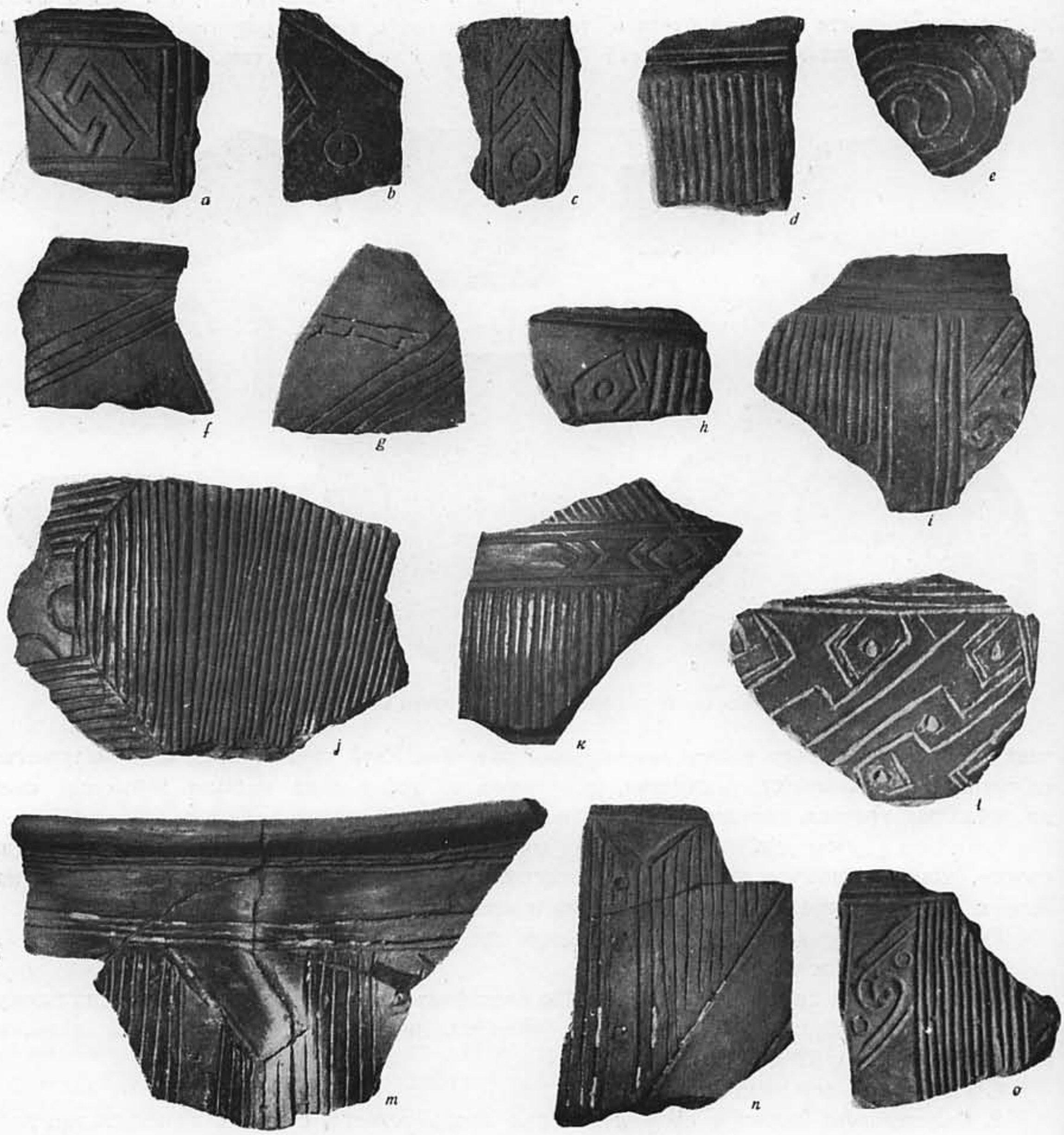
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
к
l
m
n
o

Обр. 58. Късове от съдове с врязани украси

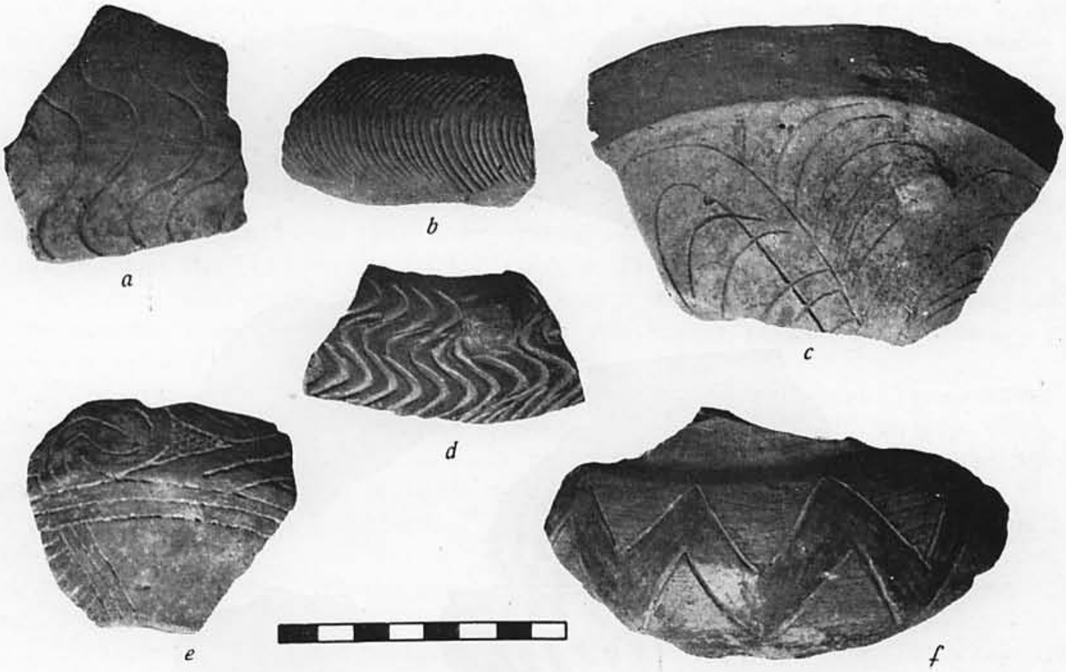

Обр. 59. Късове от съдове с врязани украси

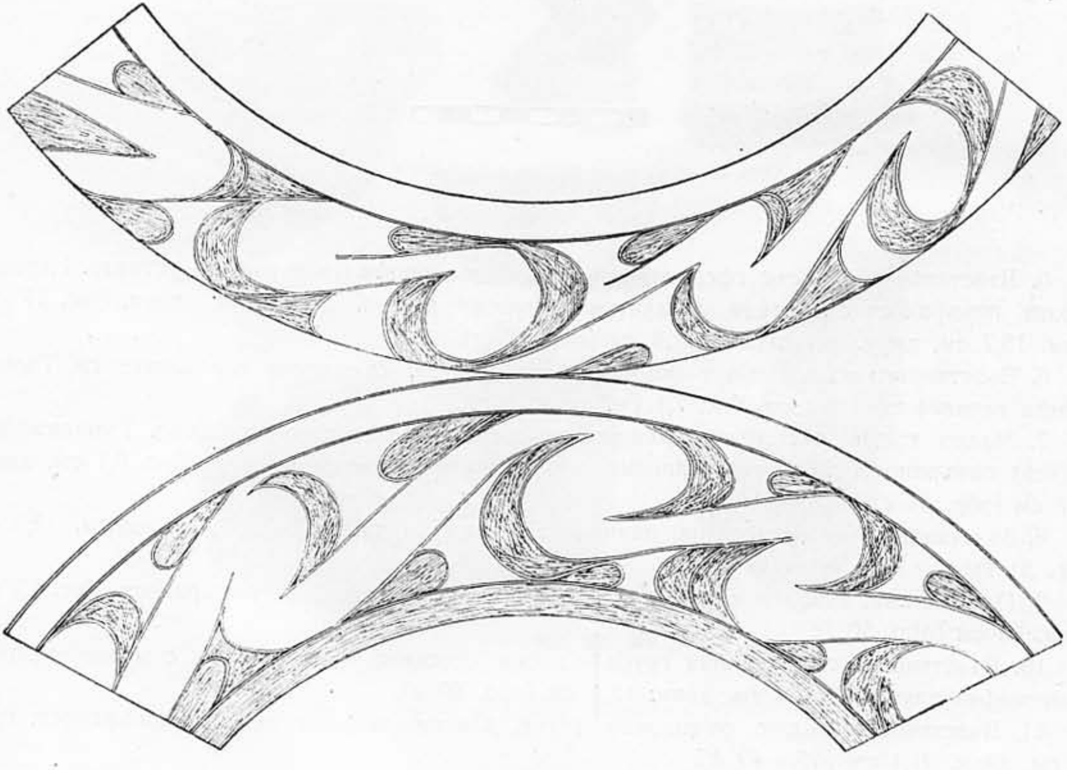

Обр. 60. Развит орнамент на съд от обр. 50 *h*

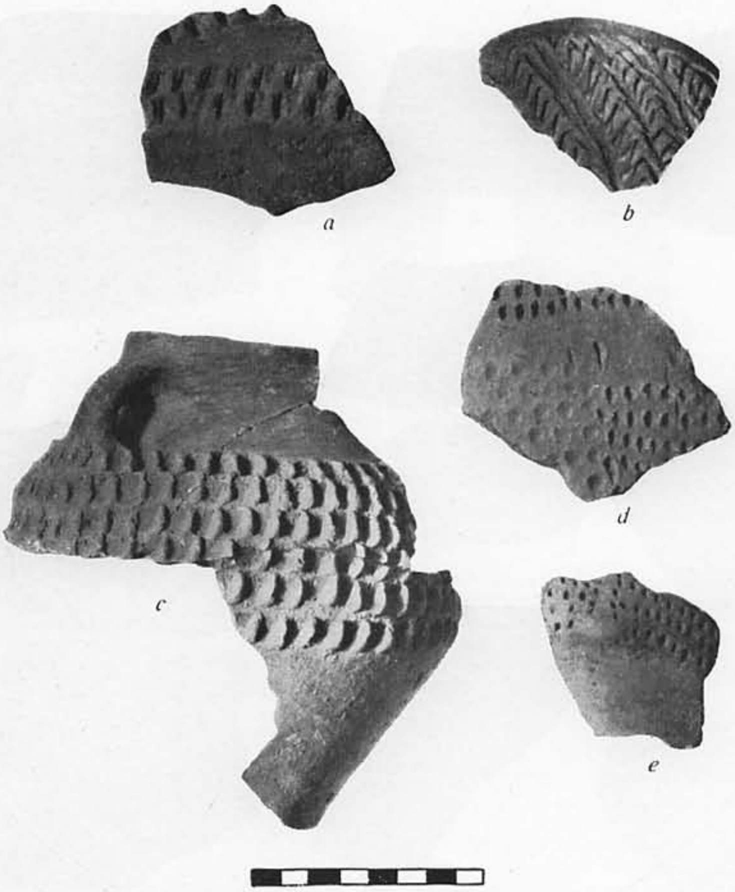

Обр. 61. Късове от съдове с вдлъбнати украси

5. Възстановен съд със сферична форма и слабо профилуван ръб на устието. Неравна кафява повърхност със следи от плитки и широки нарези. Украсен с пъпка. Вис. 17 см, диам. 15,7 см, диам. на устието 11,8 см (обр. 51 *g*).

6. Възстановен малък съд с форма на два конуса, съединени с основите си. Тъмнокафява неравна повърхност. Вис. 7,1 см, диам. 8 см.

7. Малко съдче със силно разширена средна част и стеснено дъно. Тъмнокафява, лъскава повърхност. Горната половина е украсена с графитни полета. Вис. 6,1 см, диам. 10,7 см (обр. 51 *c*).

8. Възстановена дебелостенна паница. Тъмнокафяв цвят. Вис. 9,4 см, диам. 19,3 см (обр. 51 *l*).

9. Плитък съд, снабден с едно чучурче. Неравна светлокафява повърхност. Вис. 6,2 см, диам. 13 см (обр. 50 *i*).

10. Възстановен съд с долна груба и горна стеснена част, снабден с малко чучурче. Тъмнокафяв цвят. Вис. 7,4 см, диам. 12,4 см (обр. 49 *d*).

11. Възстановен съд с разширено устие. Опушенокафява неравна повърхност. Вис. 12 см, диам. 21,1 см (обр. 49 *h*).

12. Малка съдинка с кълбовидна форма и ниско гърло. Била е снабдена с чучурче Цвят черен. Шията е украсена с графитни ленти, а долната част — с конусовидни пъпчици. Вис. 6,2 см, диам. 7,7 см (обр. 49 *b*).

13. Съд с долна издута част и ниска шия, снабден с две срещуположни дръжчици във форма на високи израстъци, косо пробити в основите си, които завършват с конусовидни пъпки. Гладка светлокафява повърхност, украсена с четири наведени ленти от по четири врязани линии, които излизат от двете страни на дръжките и се съединяват с основите на две срещуположни полета от отвесно нарязани линии, които пък излизат от малки пъпчици. Вис. 12,2 см, диам. 14, 5 см (обр. 49 *j*).

14. Възстановен дълбок съд със средна издута част и ниско стеснено устие, снабден с две заоблени отвесни дръжки. Червеникава повърхност, гладка около шията, с груби релефи в долната половина. Вис. 26 см, диам. 25 см (обр. 49 *i*).

15. Възстановен малък съд, снабден с две малки отвесни дръжки. Тъмнокафява лъскава повърхност. Украсен с две малки пъпчици. Вис. 7,6 см, диам. 11 см (обр. 49 *c*).

16. Съд с долна издута част и ниска шия с две малки пъпчести дръжчици, пробити отвесно. Светлокафява гладка повърхност. Вис. 12 см, диам. 19,1 см (обр. 49 *a*).

17. Възстановен съд с кълбовидна форма. Бледочервеникав цвят. Вис. 10,3 см, диам. 12,6 см (обр. 51 *i*).

18. Малка чаша със стеснено дъно. Бледочервеникава гладка повърхност. Вис. 4,9 см, диам. 7 см (обр. 51 *e*).

19. Възстановена разлата паница с профилуван ръб около устието. Тъмносива гладка повърхност. Отвътре е украсен с четири скачени S-видни спирали, извадени върху графитна основа и други геометрически мотиви. Вис. 11,8 см, диам. 44 см (обр. 50 *d*).

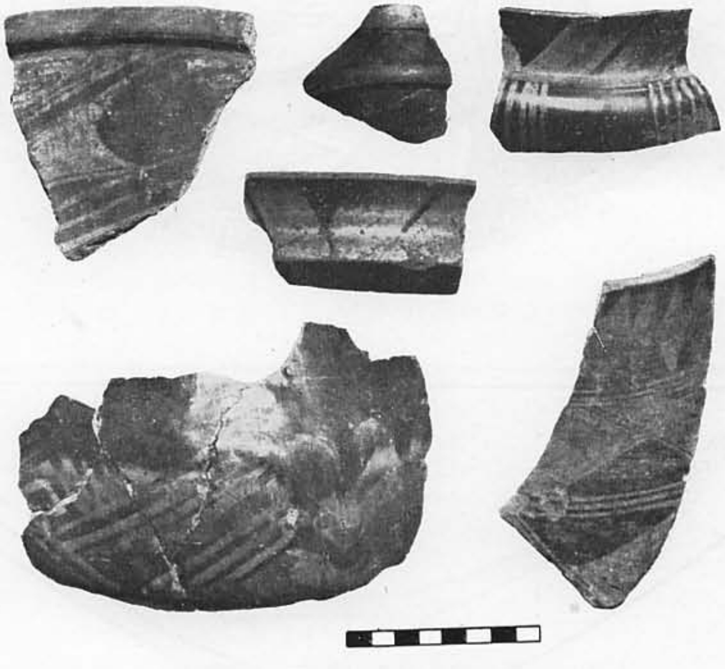

Обр. 62. Късове от съдове, рисувани с графит

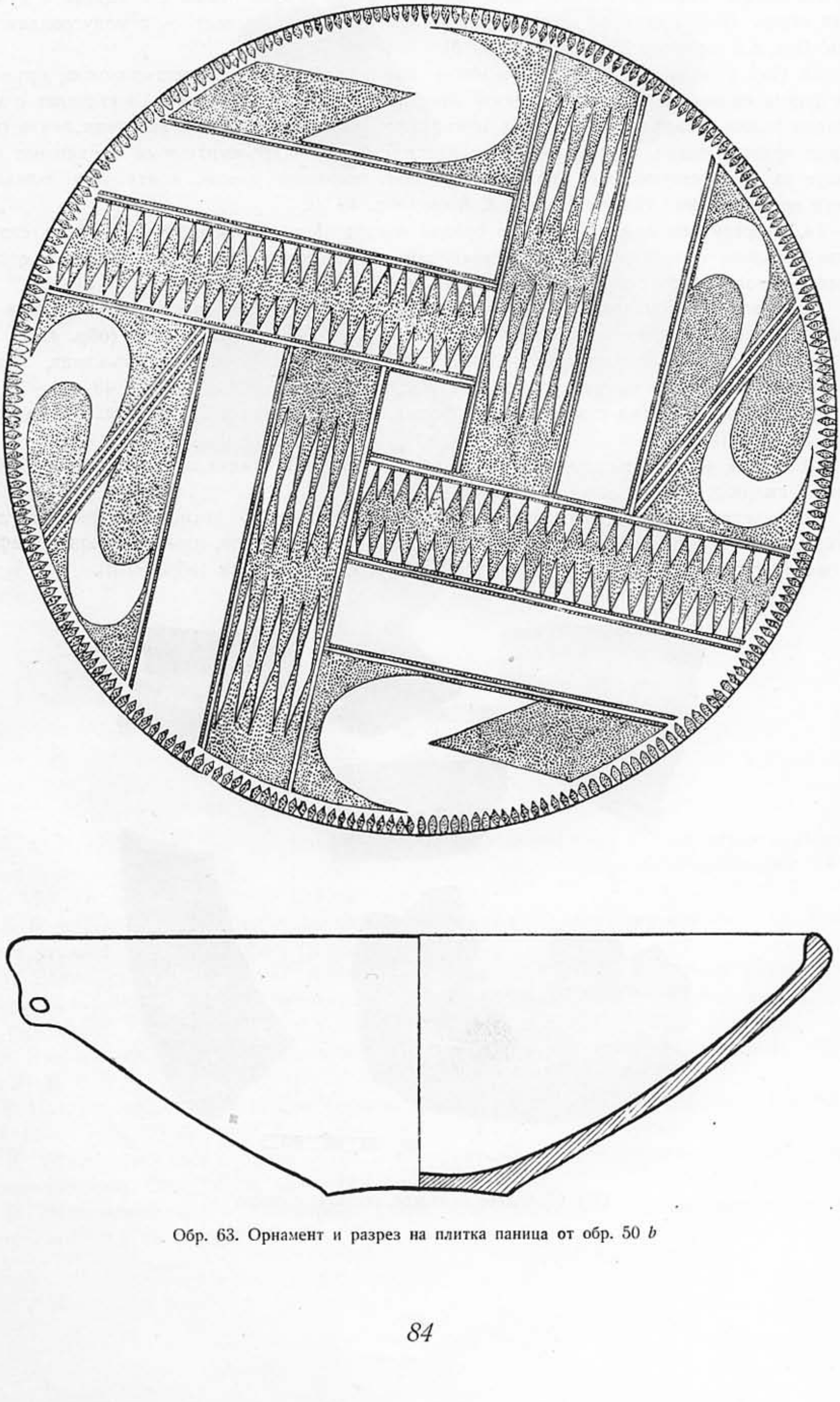

Обр. 63. Орнамент и разрез на плитка паница от обр. 50 *b*

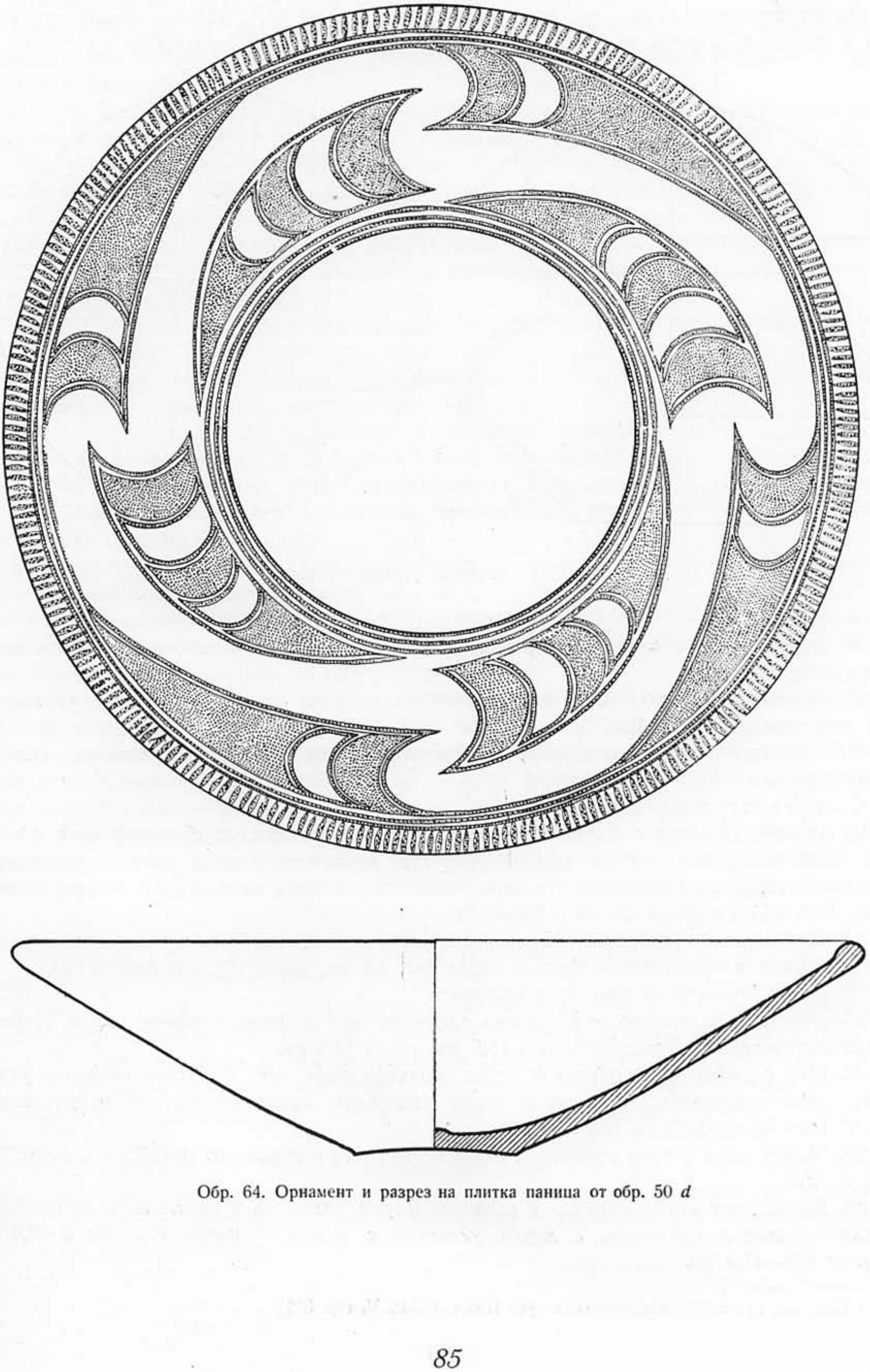

Обр. 64. Орнамент и разрез на плитка паница от обр. 50 *d*

20. Възстановена плитка паница с ниска слабо профилувана шия. Кафява повърхност с една конусовидна, хоризонтално пробита пъпка. Вис. 5 см, диам. 14 см (обр. 50 *e*).

21. Възстановено съдче със силно разширена средна част. Кафява повърхност, украсена с графитна, широка, вълниста лента. Вис. 4,5 см, диам. 8,2 см (обр. 51 *f*).

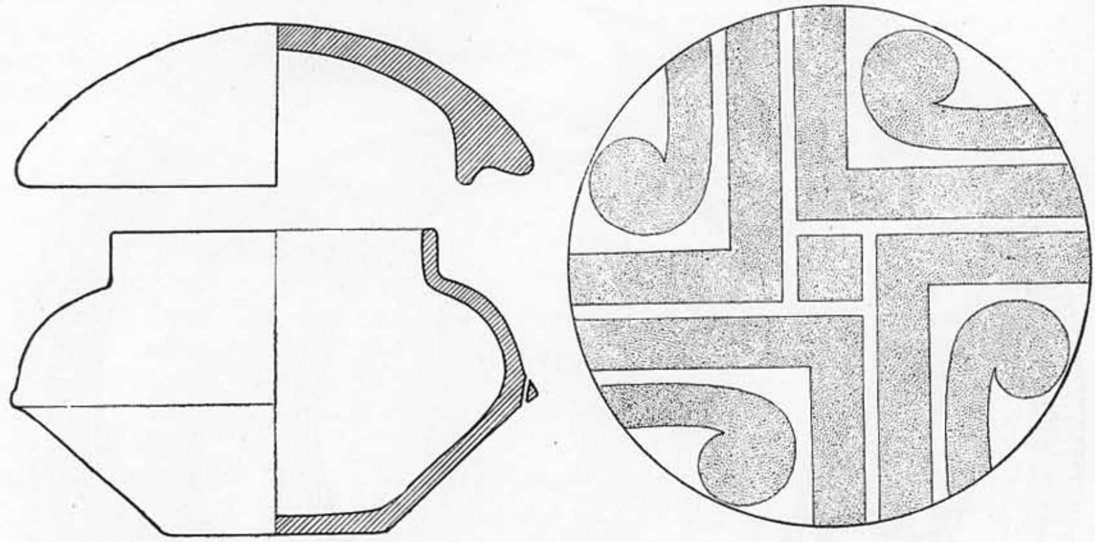

Обр. 65. Съд с похлупак, украсен с графит

22. Малко съдче с разширена средна част. Тъмнокафява повърхност. Вис. 5 см, диам. 7,2 см (обр. 51 *d*).

23. Плитък съд, слабо издут в средата. Светлокафява гладка повърхност, украсена с една конусовидна пъпка. Вис. 5,8 см, диам. 12,3 см (обр. 51 *h*).

От горното жилище произхождат и множество късове от съдове с различна големина, форма и украса.

Съдове от жилище № 3.

24. Възстановен съд с долна обърнатоконусовидна и горна полусферична част, с отчупено гърло, снабден с четири двойно пъпчести дръжчици. Светла гладка повърхност, украсена в горната си половина с четири ниски триъгълника, запълнени с отвесно врязани линии. Вис. 15,7 см, диам. 24 см (обр. 52 *l*).

25. Плитко съдче с неравна червеникава повърхност, снабдено с малка пъпчица. В съдчето имаше няколко бучки червена охра. Вис. 4,8 см, диам. 10,2 см (обр. 52 *d*).

На различни места из пласта се откриха:

26. Възстановен дълбок съд с долна сферична част и ниско стеснено гърло. Неравна гладка тъмнокафява повърхност. Вис. 15,5 см, диам. 14,6 см.

27. Съд с долна конусовидна и горна полусферична част с тясно, отчупено устие. Червеникава повърхност, украсена с тесни успоредни пояси от плитки вдлъбнатинки. Вис. 13,1 см, диам. 25,3 см (обр. 52 *k*).

28. Малка чаша с една дръжка. Тъмнокафява равна повърхност. Вис. 7,2 см, диам. 7 см (обр. 52 *c*).[1]

29. Единадесет малки съдинки с различна форма, големина и цвят. Някои са снабдени с малки пъпчести дръжчици, а други украсени с малки пъпчици. Вис. от 2—8,5 см, диам. от 6,3—11,4 см.

---

[1] Намерена при сондажните разкопки през 1927 г. (ИАИ, V, стр. 312).

Ще отбележим и следните по-интересни късове от съдове:

30. Четири къса от различни, големи дебелостенни съдове, отвътре с червеникава, а отвън със сива гладка повърхност. Украсени са с врязани ленти, които образуват разни геометрически форми (обр. 58).

31. Къс от съд с кафява гладка повърхност, украсен с пояс от зигзаговидна лента, оградена с врязани линии и триъгълници, запълнени с червена охра (обр. 59 *f*).

32. Къс от съд с кълбовидна форма и ниска шия. Отвътре с кафява, а отвън с черна, лъскава повърхност, украсена с полета от хоризонтални канелюри и ленти от отвесни, широки канелюри (обр. 57 *e*).

33. Част от малък дълбок съд с висока шия. Червеникава повърхност, украсена в горната си половина с отвесни, слабо личащи канелюри, а върху най-издадената си част — с плитки вдлъбнатинки (обр. 57 *c*).

34. Къс от съд с тъмна повърхност, украсена с плитки полукръгови канелюри и плитки вдлъбнатинки (обр. 57 *d*).

35. Къс от малък съд с черна повърхност, украсена с успоредни ивици от графит и релефни назъбени ивици (обр. 56 *a*).

36. Част от съд с ниска шия, който е имал две дръжки. Отвътре червеникава, а отвън тъмнокафява повърхност, украсена с вдлъбнатинки (обр. 61 *c*).

37. Част от съд с ниска шия. Тъмнокафява гладка повърхност, украсена с пояс от графитни линии и ромбове и вдлъбнатинки, получени чрез натискане с мидена черупка и две пъпчици (обр. 66 *d*).

38. Част от съд с високо гърло, който е бил с две дръжки. Опушеночервеникава повърхност, украсена с назъбени ръбове (обр. 54 *j*).

39. Възстановен похлупак с ниско конусовидна форма, снабден с малка двойноконусовидна дръжка, в основата си с широк околовръстен ръб. Украсен с плитки нарези. Диам. 9,4 см, вис. 4,5 см (обр. 51 *b*).

40. Част от корубеста похлупачка с дъговидна, слабо заострена дръжка, украсена с назъбени ръбове (обр. 54 *g*).

41. Възстановен малък дебелостенен, вдлъбнат похлупак с равна периферия. Пробит с тясна дупка. Диам. 11,3 см, вис. 5 см (обр. 49 ***a***, *e*). Аналогични похлупаци са известни от някои селища у нас — Мечкюр.[1]

42. Малка корубеста похлупка, пробита с две дупчици. Диам. 9,5 см, вис. 2,6 см (обр. 51 *a*).

ПРЕДМЕТИ ОТ ГЛИНА

Откриха се и разни предмети, приготвени от глина, като прешлени за вретено, тежести за стан, тежести за рибарска мрежа, лъжици и пр.

Прешлени за вретено. На различни места из насипа се намериха повече от 40 глинени прешлени за вретено (обр. 67). Повечето от тях са ниски и двойноконусовидни, с вис. от 2,2—4,4 см и диам. 3—4,2 см, с по-тясна или по-широка дупка. Някои от прешлените са с радиални врязани линии, а други са кръгли, изработени от глина или от късове от глинени съдове, пробити в центъра. Диам. от 3,5—5,5 см, деб. от 0,8—1,6 см (обр. 67).

Тежести за стан. Намериха се само две тежести за стан (едната се е напълно разпаднала), които по пирамидалната си форма и размери не се отличават от тежестите, познати от другите енеолитни селища. Запазената тежест има бледочервеникав цвят. Вис. 9,1 см, диам. 9 см (обр. 52 *m*).

---

[1] G. Seure et A. Degrand. Exploration de quelques tells, стр. 410.

Тежести за мрежа. Открихa се четири глинени тежести за мрежа — една кръгла и три продълговати.

Прешлените са изработени от пречистена глина и са изпечени добре. Кръглите прешлени се срещат по-често, а продълговатите — по-рядко, и то предимно в селища, разположени до по-големи реки, като: Русе,[1] Прослав,[2] Островул Корбулуй,[3] Пиетреле,[4] околностите на Въдастра,[5] Гумелница[6] и пр.

1. Голям прешлен с дупка по средата. Има светлочервеникав цвят. Диам. 7 см, деб. 1,7 см (обр. 70 *d*).

2. Продълговат прешлен със слабо стеснени краища, пробит по дължината си. Дълж. 9,5 см, диам. 2,5 см (обр. 70 *e*).

3—4. Два масивни цилиндрични прешлена, пробити по дължината си. Имат червеникава повърхност. Дълж. 10 и 11,5 см, диам. 5,2 и 7 см (обр. 70 *c*).

Гладилки. Намерен бе един кръгъл предмет от глина (отчасти възстановен), снабден с къса дръжчица. Откъм обратната равна страна е добре изгладен. Червеникав цвят. Този предмет е употребяван за изглаждане на глинени съдове. Диам. 7,6 см, вис. 3,6 см (обр. 70 *f*).

Мрежа за лов. Измежду най-интересните находки от пещерата е и една мрежа за лов на дивеч (обр. 68 и обр. 69). Тя бе намерена в жилище № 1, свита и свързана, непосредствено до съда на обр. 52 *d*. Благодарение че мрежата е овъглена, въжето и възлите са запазени сравнително добре. Тя е от лен. Изплетена е от въже, дебело 1—1,2 см, осукано от два ката. Клетките са били ромбоидни (?), с дължина на страните 17 см. За съжаление още в първите дни след откриването ѝ мрежата започна да се разпада, така че не успяхме да установим нейната големина и главно как е изглеждала. Дали тя е била широка, или пък дълга, каквато е мрежата за ловене на бикове от сцената, представена върху една от чашите от Вафио,[7] не знаем. Аналогична мрежа, като изключим мрежите от швейцарските наколни селища, не познаваме. Останки от тънко въже са намерени в едно жилище в Деневата могила,[8] а от селищната могила Окол глава при Гниляне произхожда част от стена на мазилката от жилище с отпечатък на въже, деб. 0,5 см.[9]

Лъжици. Открити са само три цели малки лъжички и две дръжки от големи лъжици-черпаци. Две от лъжиците имат къси, разширени в края дръжки и гладка повърхност. Схождат се с познатите глинени лъжици от енеолитните селища. Дръжката на едната от лъжиците е пробита в края. Имат дължини 6,7—6,9 см. Третата лъжичка е по-малка, груба и с много къса, пробита дръжчица.

Дръжките на големите лъжици завършват с по една антропоморфна главичка. Схематично са моделирани само ушите и носът без други означения. Имат гладка повърхност. Една от дръжките има дупка за привързване. Дължини 7,8 и 9 см (обр. 70 *a* и *b*).

Лъжици със зооморфни или антропоморфни дръжки са намерени само в селищата от западната половина на полуострова — Окол глава при Гниляне,[10] Г. Пасарел[11] и пр.

От жилище № 2 произхожда една голяма буца от добре пречистена и изместена глина, приготвена за изработване на съдове. Има слабо бледочервеникав цвят. Дълж. 24,2 см, шир. 19,5 см, деб. 13,5 см (обр. 51 *m*).

---

[1] Д. Костов. Предисторическата могила до Русе. ГНМ, 1922—1925, стр. 67.

[2] Непубликувани предмети в Археологическия музей в София.

[3] D. Berciu. Catalogul muzeului arheologic din Turnu Severin, стр. 582.

[4] D. Berciu. Săpăturile de la Pietrele, raionul Giurgiu, стр. 36.

[5] V. Christescu. Les stations préhistoriques de Vădastra, стр. 211.

[6] Vl. Dumitrescu. Les fouilles de Gumelniţa, стр. 89.

[7] Ebert's Reall., IV, табл. 172 и 173.

[8] Р. Попов. Предисторическата Денева могила, стр. 218.

[9] Н. Петков. Селищната могила Окол глава ИАИ. XVII, стр. 159.

[10] Н. Петков. Могилата Окол глава при с. Гниляне. ГНМ, V, 1926—1931, стр. 140.

[11] Н. Петков. ИАИ, XXI, стр. 292 и цитираната там литература.

В един малък съд (обр. 52 *d*) от жилище № 3 имаше един овоиден предмет от червена охра. Едната му страна е равна, а останалата по-голяма част е заоблена. Наскоро след откриването му охрата се разпадна на дребни късове.

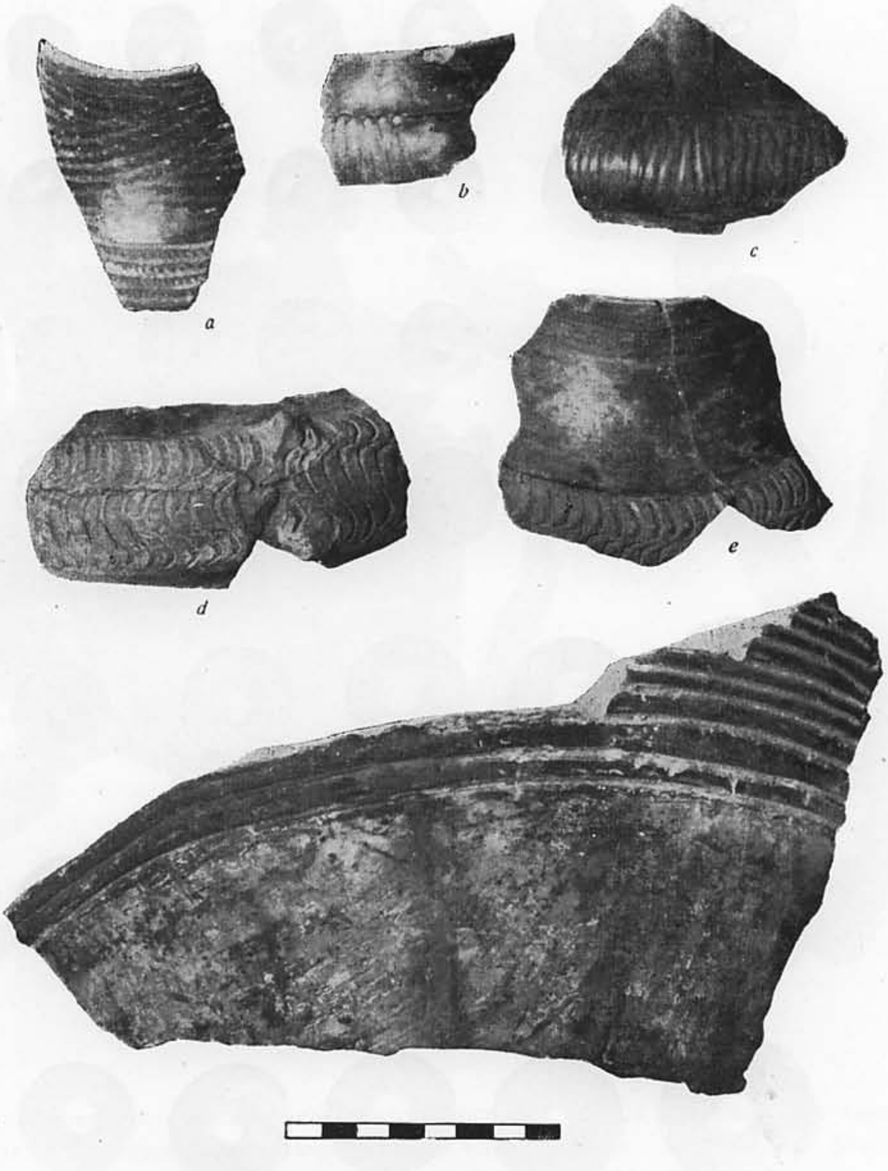

Обр. 66. Късове от съдове със смесени украси

Предмети с аналогична форма са намерени в Деневата и Коджадерменската могила, които Р. Попов погрешно смята, че са от глина и че били употребявани като тежести за прашки.[1] Тези овоидни предмети, както и малките конусчета от червена охра, намерени в някои енеолитни селища,[2] са донасяни в селищата в готов вид и са били използувани за рисуване на съдове.

---

[1] Р. Попов. Коджадерменската могила при Шумен. ИАД, VI, стр. 147.

[2] Няколко конусчета от червена охра са намерени в четвъртия културен пласт на могилата до Караново.

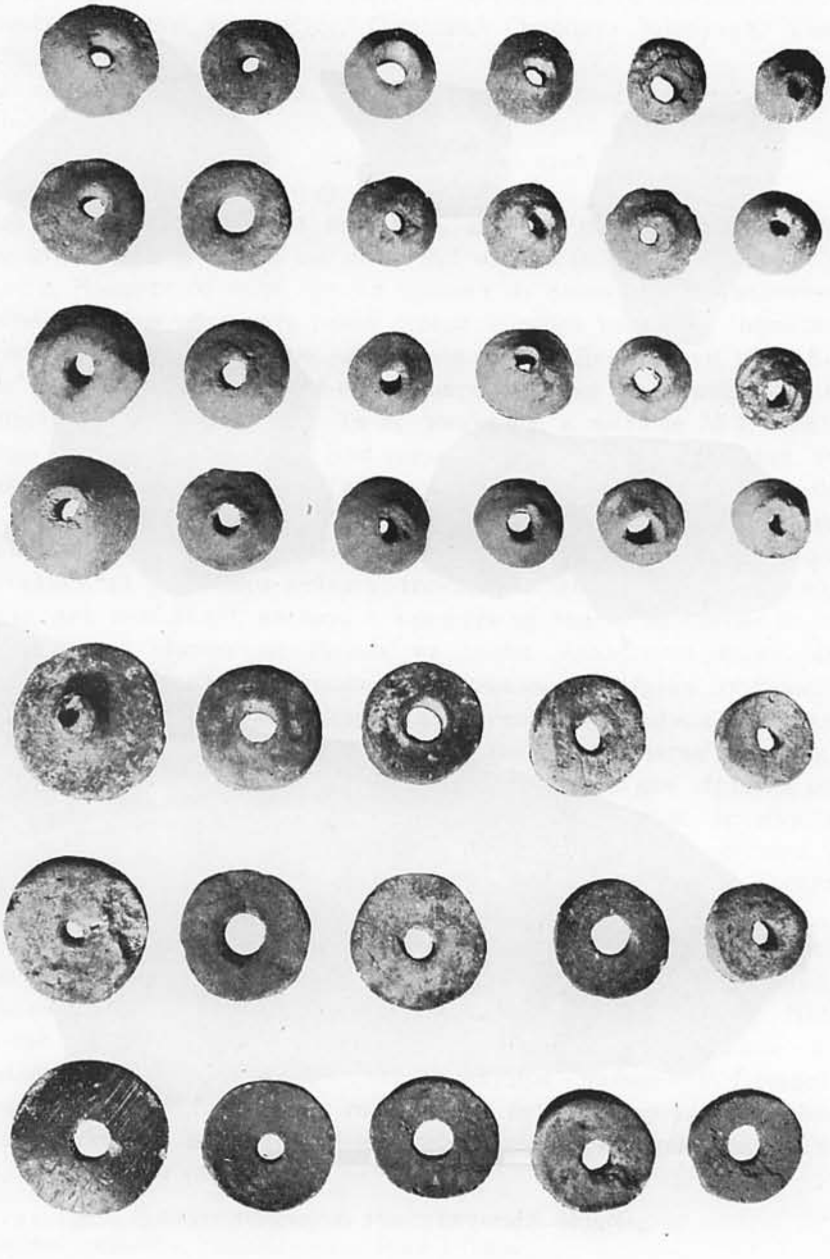

Обр. 67. Глинени прешлени за вретено

НАКИТНИ ПРЕДМЕТИ

На различни места из пласта са намерени малък брой накитни предмети, изработени от зъби, кост, мрамор и глина. Те са следните:

1. Надлъжно отчупена половина от зъб на глиган, пробит в единия край с тясна дупчица. Дълж. 14,3 см, шир. 2,8 см (обр. 71 *g*).

2. Дъговиден предмет, изработен от зъб на глиган с успоредни ръбове, пробит в двата края с по една дупка. Дълж. 10,4 см, шир. 1,5 см (обр. 71 *h*).

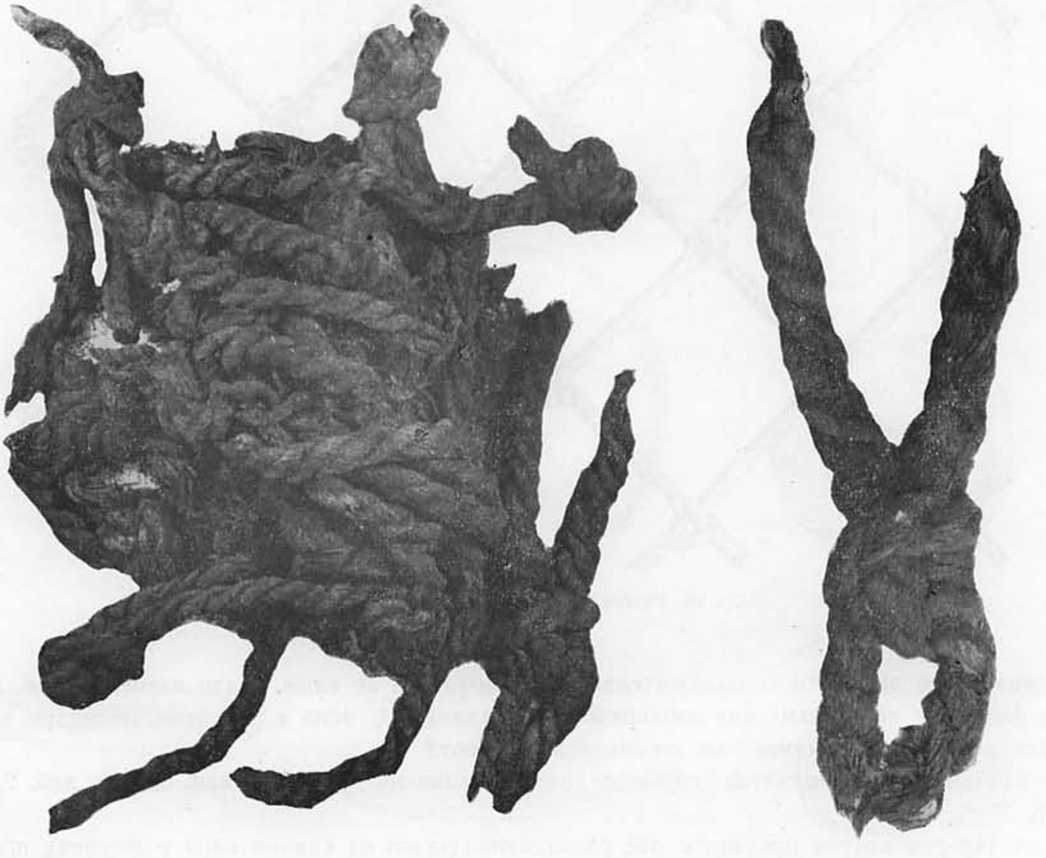

Обр. 68. Овъглена мрежа от жилище № 1

И в други селища от това време, като Невски[1] и пр., са намирани пластинки от зъби на глиган или кост, пробити в краищата с по една или две дупчици, но пластинки с по няколко дупчици, разположени по дължината, засега не са известни.

3. Продълговато мраморно мънисто, отчупено откъм единия край и пробито по дължината си с широка дупка. Дълж. 4,2 см, диам. 2,3 см (обр. 71 *e*).

4. Сферично мраморно мънисто, пробито с тясна дупка. Диам. 2/2,5 см (обр. 71 *d*)

5. Дълго цилиндрично мънисто от мрамор. Дълж. 7,3 см, диам. 1,5 см (обр. 71 *f*).

Мраморни мъниста с подобна форма са известни от много енеолитни селища у нас и съседните земи.[2]

---

[1] В. Миков. Могилата при Султан, стр. 33.

[2] G. Seure et A. Degrand. Exploration de quelques tells de la Thrace, стр. 414.

Други предмети от глина и кост. Между разнообразните материали от глина и кост в пещерата са намерени и няколко предмети, предназначението на които не е ясно. Те са:

1. Кух глинен предмет с цилиндрична форма и разширена равна основа. Има неизгладена червеникава повърхност. Вис. 4 см, диам. 5,1 см (обр. 68 *h*).

По един, два или три подобни предмета са открити и в други енеолитни селища — Прослав,[1] Невски,[2] Русе,[3] Коджадермен,[4] Биково,[5] Хотница,[6] Гумелница[7] и др. За какво са служили тези предмети с положителност не може да се каже. Като вземем обаче пред вид факта, че те са намерени изолирано и по единично, ясно е, че тези цилиндри не са имали широко приложение във всекидневния живот.[8]

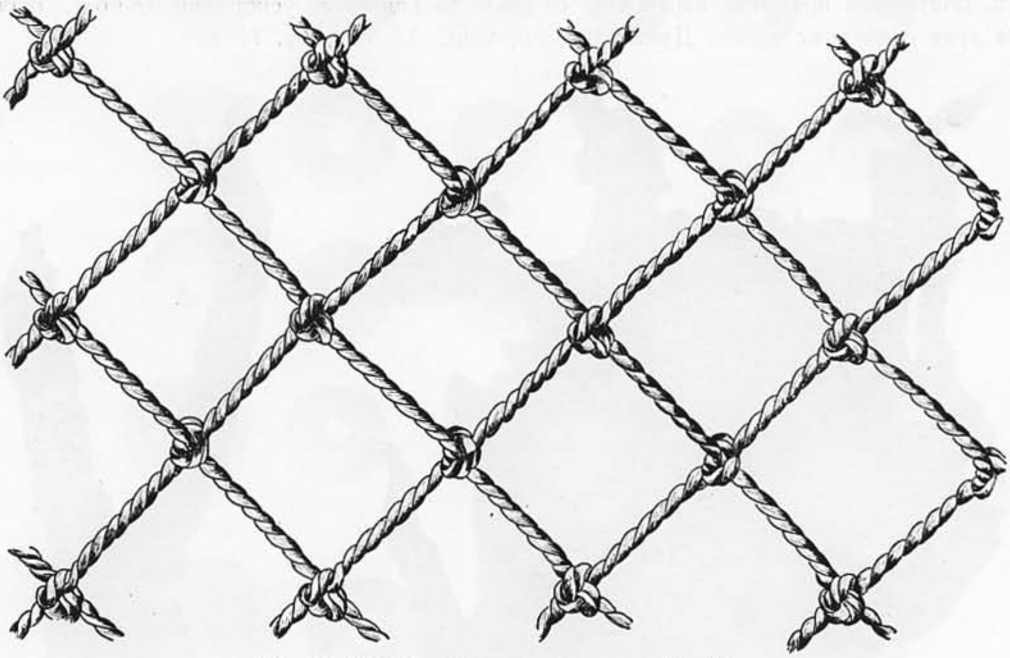

Обр. 69. Реконструкция на мрежата от обр. 68

2. Голям глинен пръстен с груба бледочервеникава повърхност. Диам. 6,2 см, деб. 2,5 см (обр. 70 *g*).

3. Плосък костен предмет с две разклонения (краят на единия клон е отчупен), пробит в ъгъла с малка дупчица. Дълж. 9 см, шир. 1,7 см (обр. 71 *b*).

Аналогични костени предмети засега са известни само от Невски,[9] Голямата пещера до Дряновския манастир[10] и Султана в Румъния.[11]

---

[1] G. Seure et A. Degrand. Цит съч., стр. 390.

[2] В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 46.

[3] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки 1950—1953 г., стр. 89.

[4] Р. Попов. Коджадерменската могила при Шумен, стр. 145.

[5] П. Детев. Могилата при Биково, стр. 181.

[6] Н. Ангелов. Селищната могила при Хотница. ИЧД, стр. 400.

[7] Vl. Dumitrescu. Découvertes de Gumelniţa. Dacia, I, стр. 330.

[8] Тези предмети вероятно са прикрепвани към отвора на кожени мехове. С помощта на тези приспособления течността се е вливала и изливала по-лесно и най-главно по-добре се е запушвала. Други мехове са имали дървени, и по-късно метални цеви.

[9] В. Миков. Могилата при с. Султан, стр. 33.

[10] Р. Попов. Голямата и Малката пещера при Дряновския манастир. ИАИ, XIV, стр. 320.

[11] I. Andrieşescu. Les fouilles de Sultana, стр. 73.

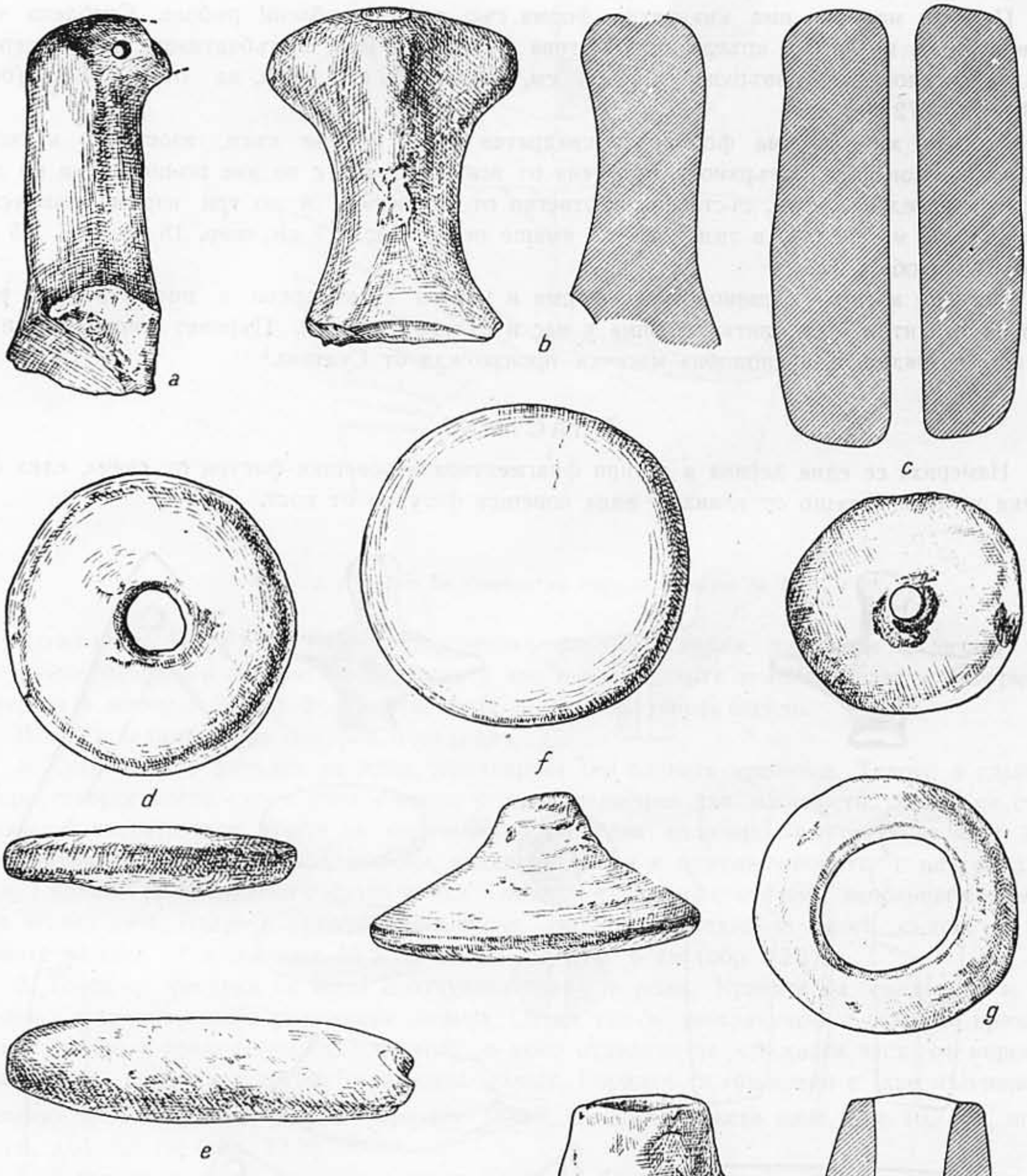

Обр. 70. Дръжки от лъжици, прешлени за рибарска мрежа
и предмети с неизвестно предназначение

КУЛТОВИ ПРЕДМЕТИ

Масички. В жилище № 2 се откриха и две глинени масички, които безсъмнено са употребявани при някои култови обряди.

Първата масичка има квадратна форма със силно заоблени ръбове. Снабдена е с четири ниски крачета и кръгла вдлъбнатина в средата. Във вдлъбнатината имаше пепел. Гладка светлокафява повърхност. Вис. 6 см, диам. 12,5 см, диам. на отвора 8 см (обр. 51 *k* и обр. 72 *a*).

Втората масичка има форма на квадратен съд с четири къси, изострени крачета. Гладка тъмнокафява повърхност, украсена от всички страни с по две по-широки и по две по-тесни наведени ленти, съставени съответно от по четири и по три нареза, инкрустирани с бяла материя. И в тази масичка имаше пепел. Вис. 9,7 см, шир. 15 см, деб. 4,5 см (обр. 51 *i* и обр. 72 *b*).

Глинени масички с разнообразни форми и украси са намерени в почти всички разкопани неолитни и енеолитни селища у нас и съседните земи. Първият тип масички се срещат по-рядко. Една подобна масичка произхожда от Султана.[1]

ПЛАСТИКА

Намериха се една здрава и четири фрагментирани човешки фигури от глина, една фигурка на птица, също от глина, и една човешка фигурка от кост.

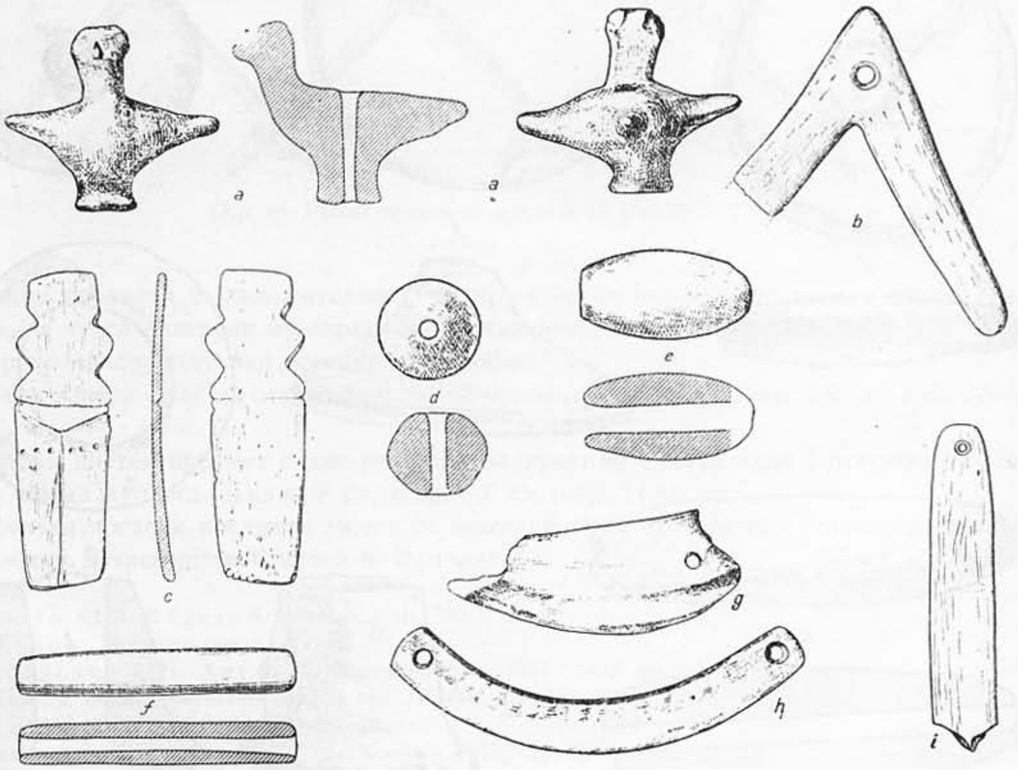

Обр. 71. Глинена фигурка на птица, плосък костен идол и накитни предмети

---

[4] I. Andrieşescu. Цит. съч., стр. 83.

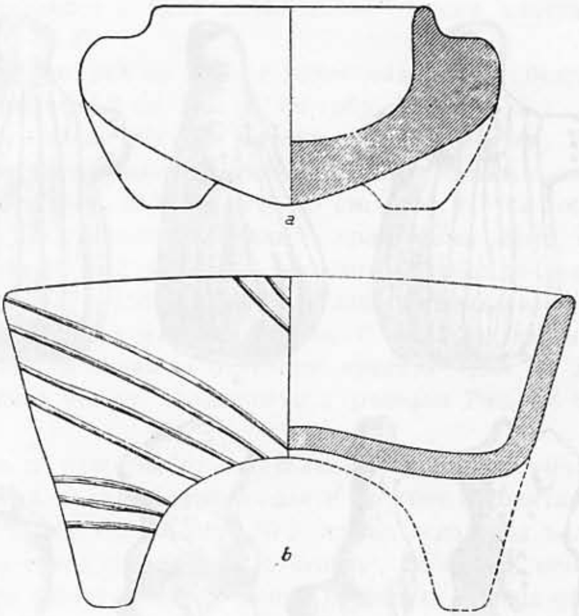

Обр. 72. Профили на глинени масички от жилище № 2

Човешки фигурки. Глинените човешки фигурки твърде малко се отличават от фигурките, открити в енеолитните селища у нас и в съседните земи.[1] Здравата фигурка е намерена в жилище № 2, а фрагментираните — из боклучните насипи.

Ще разгледаме всяка фигурка поотделно.

1. Куха стояща фигурка на жена, моделирана без долните крайници. Тялото и главата са представени доста схематично. Лицето е предадено чрез две плоскости, които се съединяват в носната част. Очите са означени с по една пъпчица, а устата — чрез две вдлъбнатинки. Ръцете са къси, широки, издадени навън и в края пробити с по три дупчици. Гърдите са предадени с малки пъпки. Тялото е украсено с отвесни неправилни нарези. Има червен цвят. Вътре в кухината има топче. Намерена заедно с много съдове и масичките на обр. 72 в жилище № 2. Вис. 10,8 см, деб. 6 см (обр. 73 *a*).

2. Торсо от фигурка на жена с отчупена глава и ръце. Краката са съединени и завършват с кръгла, слабо разширена основа. Отзад те са разграничени с отвесна врязана линия. Тялото е представено по-пластично с ясно отделяне на гръдната част от коремокраищника и силно подчертана седалищна област. Гърдите са означени с две пъпчици, а половият триъгълник е очертан с врязани линии. Бледочервеникав цвят. Вис. 10,7 см, шир. 4,3 см, деб. 3,5 см (обр. 73 *b*).

3. Торсо от фигурка на жена с отчупена глава. Има форма на сфера с крака, моделирани във вид на къс цилиндричен израстък, и съвършено къси и широки ръце, изда-

---

[1] Върху идолната пластика на Балканодунавските области притежаваме обширна литература. Между поважните трудове ще отбележим: Vl. Dumitrescu. La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique Balcanodanubienne de type Gumelniţa. IPEK, 1932--1933, стр. 49—72; В. Миков. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. ИАИ, VIII, 1934, стр. 183—214; D. V. Rosetti, Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bucarest. IPEK, 1938, стр. 29—51; J. Neustupný. Studie o eneolitické plastice. SNMP, X—A, 1956, стр. 24—103.

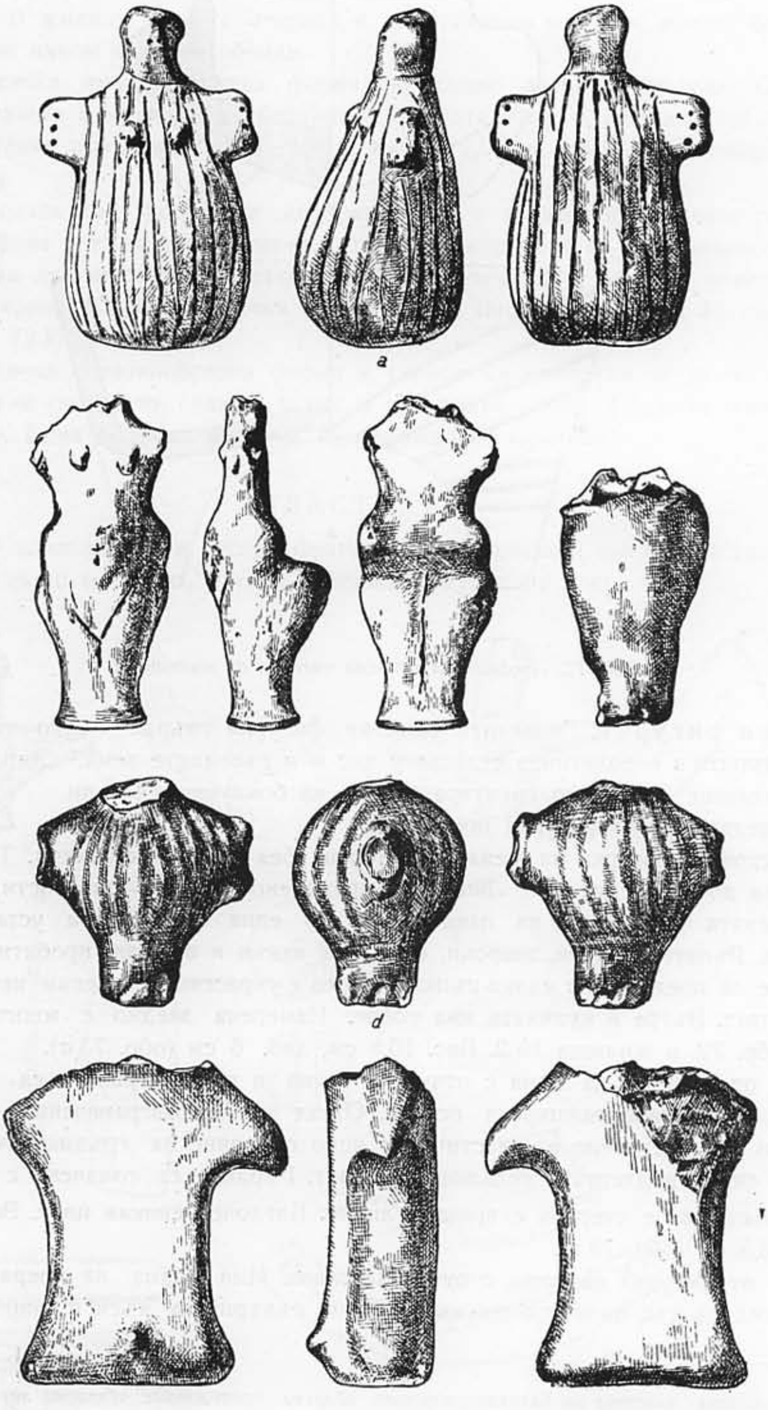

Обр. 73. Глинени човешки фигурки. Енеолит

дени навън. Кафява повърхност с едва забележими отвесни канелюри. Вис. 6,8 см, деб. 6,8 см, шир. 5,1 см (обр. 73 *d*).

4. Ляв крак от куха фигурка на жена с много надебелена бедрена част. Тъмнопепелява гладка повърхност. Вис. 8,2 см, деб. 4,7 см (обр. 73 *c*).

5. Торсо от масивна плоска фигурка на мъж. Ръцете са къси, слабо заострени и издадени навън. С малка пъпка прилепена към основата е означен половият орган. Тъмнокафява гладка повърхност. Вис. 10,2 см, деб. 2,8 см, шир. 6,7 см (обр. 73 *e*).

Фигурки от кост. От енеолитния пласт произхожда само една плоска костена фигурка, намерена в жилище № 2, която по тип напълно схожда с някои костени идоли от енеолитните селища в долнодунавските области.[1] Главата е отделена от гърдите, а последните от коремокраищника посредством дълбоки изрези. С врязани линии е означен половият триъгълник, а с една отвесна линия са отделени краката един от друг. С хоризонтална линия е означена границата между седалището и гръбнака. Вис. 7,8 см., шир. 3,4 см, деб. 0,2 см (обр. 71 *c*).

Аналогични фигурки са известни от много селища у нас и Румъния.[2]

Фигурка на птица. В селищните могили и другите енеолитни селища много рядко се намират фигурки на птици. От жилище № 2 произхожда една малка глинена фигурка на птица. Тя има голяма глава с уши (сега отчупени), къса шия, крила и опашка и крака, предадени в цилиндричен израстък. През тялото и краката минава отвесна дупчица. Черна гладка повърхност. Вис. 4,9 см, деб. 6,3 см, шир. 5,5 см (обр. 69 *a*).

Аналогични фигурки на птици са намерени в енеолитните пластове на селищата до Капитан Димитриево[3], Глина,[4] Гумелница[5] и пр.[6]

КОСТЕН МАТЕРИАЛ

В различни дълбочини на жилищните хоризонти и извън тях по цялото протежение на централната зала и в предверията на двата клона на пещерата се намериха огромно количество животински кости. Събраният материал принадлежи на следните видове:

1. Тур (*Bos primigenius*). Два рога, четири ходилни кости, седем астрагала и други фрагментирани кости.

2. Домашно говедо (*Bos taurus*). Тридесет и два броя кости; 13 астрагала, пет ходилни кости, три рога, 12 фрагмента от долни и горни челюсти с по няколко зъба от млади и възрастни индивиди.

3. Елен (*Cervus elaphus*). Осемдесет и четири кости; най-голям процент се пада на рогата, особено от странични клонове, късове от горни и долни челюсти с по един или няколко зъба, ходилни кости, предимно от възрастни индивиди.

4. Сърна (*Capreolus capreolus*). Седемнадесет кости, а именно: девет рога, четири ходилни кости и четири фрагментирани челюсти с по няколко зъба.

5. Коза (*Capra hircus*). Три рога, пет ходилни кости, два астрагала и други цели или фрагментирани части.

6. Овца (*Ovis aries*). Намериха се само ходилни кости и челюсти от добре запазени предкътни и кътни зъби.

---

[1] В. Миков. Идолната пластика, стр. 203 и отбелязаната там литература; J. Neustupný. Цит. съч. стр. 34 и сл. и цитираната там литература.

[2] D. V. Rosetti. Цит. съч., стр. 39 и сл.; J. Neustupný. Цит. съч., стр. 63 и посочената там нова литература.

[3] П. Детев. Селищната могила Банята, стр. 15—16.

[4] D. V. Rosetti. Цит. съч., стр. 39.

[5] Vl. Dumitrescu. Fouilles de Gumelniţa, стр. 90.

[6] Ан. Чилингиров. Глинени фигурки, стр. 38.

7. Дива свиня (*Sus scrofa*). Отделни зъби, фрагментирани челюсти с по няколко зъба и ходилни кости.

8. Домашна свиня (*Sus domestica*). Четири долни челюсти и късове от челюсти с предкътни и кътни зъби.

9. Куче (*Canis familiaris*). Тринадесет долни челюсти с по няколко зъба или пълен зъбен ред. Ходилни кости, отделни предкътни и кътни зъби и др., които принадлежат на три вида.

10. Лисица (*Vulpes vulpes*). Намериха се три долни челюсти, две ходилни кости и фаланги III.

11. Птици (*Aves*). Ходилни кости, повече или по-малко фрагментирани. Някои са използувани за направа на дръжки на оръдия.

12. Риби (*Pisces*). Хрилни дъги, прешлени и други кости, от които успяхме да определим кефал (*M. cephalus*) и сом (*Silurus glanis*).

13. Миди (*Lamellibranchiata*). Мидените черупки са почти напълно запазени. Те принадлежат на следните видове: *Cardium, Unio, Dreissentia*.

14. Охлюви (*Gastropoda*). Черупки от *Helix* sp.

Материалите, разкрити в енеолитния пласт на Деветашката пещера, са от голямо значение. Те произхождат от находище, разположено на границата между селищните могили и селищата на открито. В него за първи път са намерени по-голямо количество материали от източната и западната енеолитни култури, които са се развивали едновременно през втората половина на третото хилядолетие пр. н. е. в земите по Долния Дунав.

Пещерата не е обитавана през всичкото време на енеолита. Тя е била населявана, вероятно без прекъсване, само през втората половина на енеолита.

Основен поминък на населението било земеделието. Отглеждани били домашни животни. Ловът и риболовът все още оставали като източник за набавяне на храна. Тъкачеството било развито. Грънчарството е заемало важно място в производството. Култовите предмети, масичките и човешките фигурки от глина и кост говорят, че обитателите на пещерата са почитали майката-земя. Последният жилищен хоризонт, както във всички енеолитни селища, е бил унищожен от пожари и пещерата била напусната.

От разкопките и проучванията в земите на Балканския полуостров се установява, че в края на енеолита жилищата във всички видове селища били опожарени и изоставени от техните обитатели.

БРОНЗОВА ЕПОХА

Културният пласт от бронзовата епоха е ограничен в дясната половина и близко до стената на преддверието на десния клон на пещерата. Обхваща площ приблизително до 200 кв. м при дебелина около 1,20 м. Един слой от пепел и въглени разделя културния пласт на две неравни половини — долна, дебела до 0,50 м, и горна — до 0,40 м. Непосредствено при входа на десния клон пластът достига до 1 м. Двата културни пласта, доколкото можа да се установи, бяха почти непокътнати. Само към периферията те са засегнати при копане за селитра. Не можаха да се разграничат отделни жилищни хоризонти, нито да се определят местата и разположението на жилищата и боклучените насипи. Из черната и влажна пръст се забелязваха полуразрушени изпечени късове от пещи или мелници, слаби прослойки от подова мазилка и петна от пепел. Близо до входа на десния клон и до дясната стена на преддверието при някои пещи се намериха по-голям брой добре запазени оръдия за производство, здрави глинени съдове и множество късове от съдове. По-голямата част от фрагментираните съдове, оръдия и кости от животни се разкриха на различни места по-далеч от пещите. Липсата на ясни и сигурни следи от жилища показва, че тогавашните обитатели са изграждали леки постройки, в които пещта е заемала първо място.

В двата културни пласта се разкриха разрушени пещи, следи от жилища, оръдия за производство от кремък, камък, рог, кост, мед, бронз и глина, глинени съдове и разчупени съдове, кости от животни и пр.

Материалите от двата пласта, които се отнасят към ранния (първия) и късния (последния) период на бронзовата епоха, ще разгледаме поотделно.

РАНЕН ПЕРИОД

В долния културен пласт се разкриха сравнително малко, но твърде интересни материали. Покрай глинените съдове, късове от съдове и прешлени, които нямат никаква връзка с керамиката от енеолитния пласт, тук се намериха и съвършено нови форми оръдия.

ЖИЛИЩА

Останки от жилища не се откриха. Само следите на слабо запазените пещи определяха приблизително тяхното местоположение.

Пещи. На няколко места и на различни дълбочини из пласта личаха изпечени мазилки от слаболичащи пещи. Строени били по същия начин както пещите през енеолита, от наредени дребни камъни или от късове, измазани с тънък слой глина.

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Намериха се малък брой оръдия, изработени от камък, кремък, еленов рог и кост. По-голямата част от тези оръдия, особено здравите, се разкриха в съседство с разрушени пещи, следователно те са изоставени при разрушаването на жилищата. Повечето от оръдията по нищо не се отличават от оръдията, известни от други селища от това време. Между тях обаче има и такива, които се явяват за първи път у нас и по-рядко се намират и в съседните страни.

ОРЪДИЯ ОТ КАМЪК

През ранния период на бронзовата епоха камъкът все още се е използувал като суров материал за изработване на някои от необходимите оръдия за производство — брадви, чукове-брадви, бойни брадви, бойни топки и пр. Оръдията са правени от скали, които се срещат из басейна на р. Осъм. Безсъмнено каменните оръдия не са донасяни отдалеч в готов вид, а са приготовлявани в самото селище или някъде наблизо.

От този пласт произхождат пет брадви-чукове (две от тях са в Ловешкия музей), половина от бойна брадва-чук, каменни гладилки и няколко къса от хромелни камъни.

Брадви-чукове. От трите брадви-чукове най-големият екземпляр е намерен през 1927 г. в периферията на културния пласт. Брадвите са направени от различни скали. Те

Обр. 74. Каменни брадви-чукове. Ранен период на бронзовата епоха

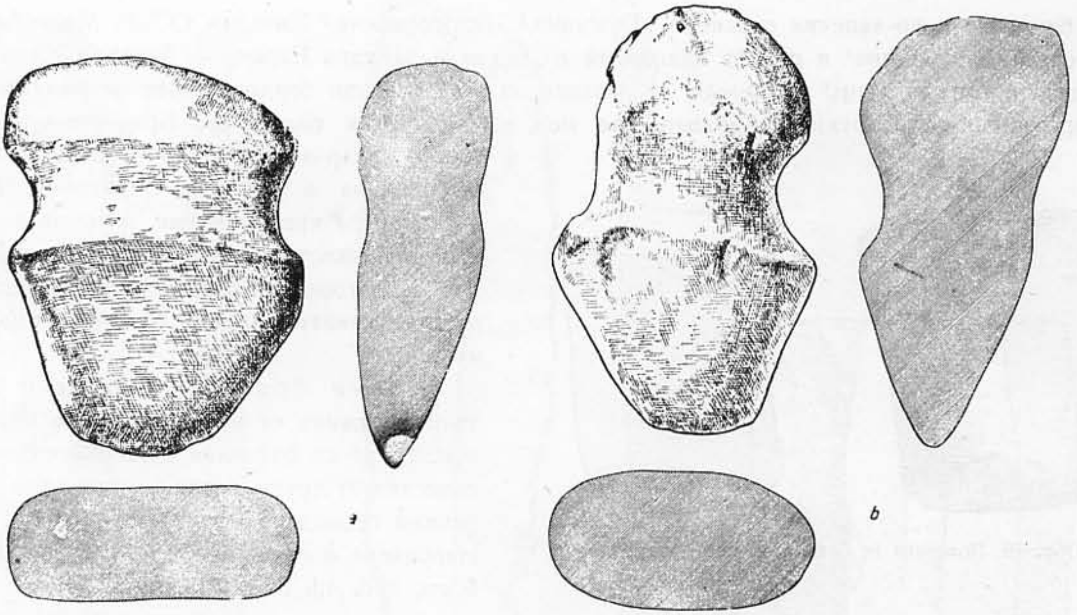

Обр. 75. Две каменни брадви-чукове от обр. 74

са масивни и по форма съвършено се отличават от познатите и много разпространени през каменно-медната епоха типове брадви и чукове. Имат неправилна овоидна форма. Единият край е по-дебел, слабо стеснен и заоблен, а противоположният — по-тесен и изострен. В горната, по-надебелена тъпа половина брадвите имат широк околовръстен жлеб, посредством който здраво са привързвани върху дръжка. Този тип брадви са почти неизвестни у нас, затова ще ги опишем поотделно.

1. Голяма брадва-чук, направена от андезит. Има неправилна овоидна форма, слабо заоблена откъм тилната част и нееднакво издялана откъм противоположния, слабо стеснен и изострен край. В горната си половина е с широк жлеб за привързване. Дълж. 19,2 см, шир. 9,3 см, деб. 6,6 см (обр. 74 *b*).

2. Брадва-чук от пясъчник с неправилна форма. Тя е по-плоска и с по-стеснено острие, отколкото първата брадва. Дълж. 14,2 см, шир. 10,1 см, деб. 4,7 см (обр. 74 *a* и обр. 75 *a*).

3. Брадва-чук от андезит. Има неправилна овоидна форма с още по-стеснено острие. Отчупена е откъм по-дебелия край при употреба. Дълж. 14,4 см, шир. 9 см, деб. 7 дм (обр 74 *c* и 75 *b*).

Тези брадви, които са употребявани при лов, за сечене и пр., у нас се намират порядко. Такава брадва е открита за пръв път в Деветашката пещера.[1] Една брадва с жлеб произхожда от основния пласт на бронзовата епоха в могилата до Юнаците.[2] При разкопките в Дипсиската могила заедно с материали от ранната бронзова епоха се откриха и два екземпляра брадви-чукове с околен жлеб.[3] Повече брадви от този тип са намерени заедно с керамика от началото на бронзовата епоха в Табашката пещера до Ловеч.[4] Подобни форми брадви, датирани през медната и началото на бронзовата епоха, произхождат от близките и по-далечни страни — Румъния,[1] Чехословакия,[2] Унгария, СССР, Мала Азия,[3] Месопотамия, Индия[4] и пр. От находките в Средна и Западна Европа — Австрия, Франция, Испания, Англия и пр.[5] се вижда, че значителна част от тези брадви-чукове са намерени в стари рудни разработки за добиване на мед, за вадене на сол и др. Брадвите-чукове с жлеб, макар и да са били познати на много племена в обширна територия, били в употреба кратко време, и то през медната и началото на бронзовата епоха. Много скоро този тип оръдия били изместени от по-здравите медни и бронзови брадви-чукове.

---

[1] В. Миков. ИАИ, V, 1927, стр. 312.

[2] В. Миков. Селищната могила при Юнаците, стр. 70.

[3] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[4] Непубликувани материали, разкрити при разкопките в пещерата през 1956 г.

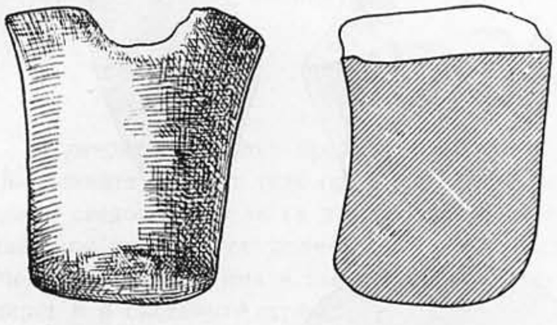
Обр. 76. Половина от бойна каменна брадва-чук

Бойни брадви. Намерена е само тъпа половина от каменна бойна брадва-чук. Тя не се отличава от бойните брадви, известни от други селища, обитавани през ранния период на бронзовата епоха у нас. Направена е от андезит. Вис. 6 см,. шир. 5 см, деб. 4,5 см (обр. 76).

Хромелни камъни. По форма, размери и материал те се схождат напълно с хромелните камъни от енеолитната епоха.

Каменни точила. Точилата са от ситнозърнест пясъчник. Те са използувани за изглаждане на костени и каменни оръдия.

ОРЪДИЯ ОТ КРЕМЪК

Установено е, че през първия период на бронзовата епоха кремъкът е бил използуван по-малко. В почти всички изследвани до днес селища са намерени ограничен брой кремъчни отломъци и оръдия — ножове и върхове за стрели. По-често се срещат кремъчни зъбци, използувани за рязане и жътва. От пещерата произхождат само два цели и една половина от назъбени кремъка (обр. 77), които ще опишем поотделно.

1. Дълъг назъбен кремък със светловосъчен цвят, левият резец на който е много внимателно и ситно назъбен, а другият — ситно ретуширан. Назъбеният ръб е излъскан от дълга употреба. Кремъкът е бил монтиран в жлеб, издълбан в дърво или еленов рог. Дълж. 11,1 см, шир. 2,5 см, деб. 1 см (обр. 77 *a*).

2. Аналогичен кремъчен нож, левият резец на който е ситно и равномерно назъбен, а десният небрежно ретуширан. Назъбеният ръб е излъскан при употреба. Дълж. 11,5 см, шир. 3 см, деб. 1 см (обр. 77 *b*).

3. Къс от подобен нож от тъмновосъчен кремък. Дълж. 6 см, шир. 3 см, деб. 1 см (обр. 77 *c*).

Такива кремъци са открити в горния културен пласт на Дипсиската могила.[6] Кремъци с по-едри или ситни зъбци са известни от някои селища в Македония — Саламанли,[7] Ка-

---

[1] D. Berciu. Catalogul museului arheologic din Turnu Severin. MAIV, I, 1953, табл. XII.

[2] L. Hajek. Jižni Čechy ve starsi dobé bronzové. PA, XLV (1954), стр. 159 и сл.

[3] T. Özgüc. Die Grabung von Maltepe bei Sivas. Belleten, 44, стр. 665.

[4] J. Déchelette. Manuel d'archéologie préhistorique. Paris, 1908, стр. 524.

[5] J. Déchelette. Цит. съч., стр. 531.

[6] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[7] L. Rey. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, стр. 241 и табл. XLIV.

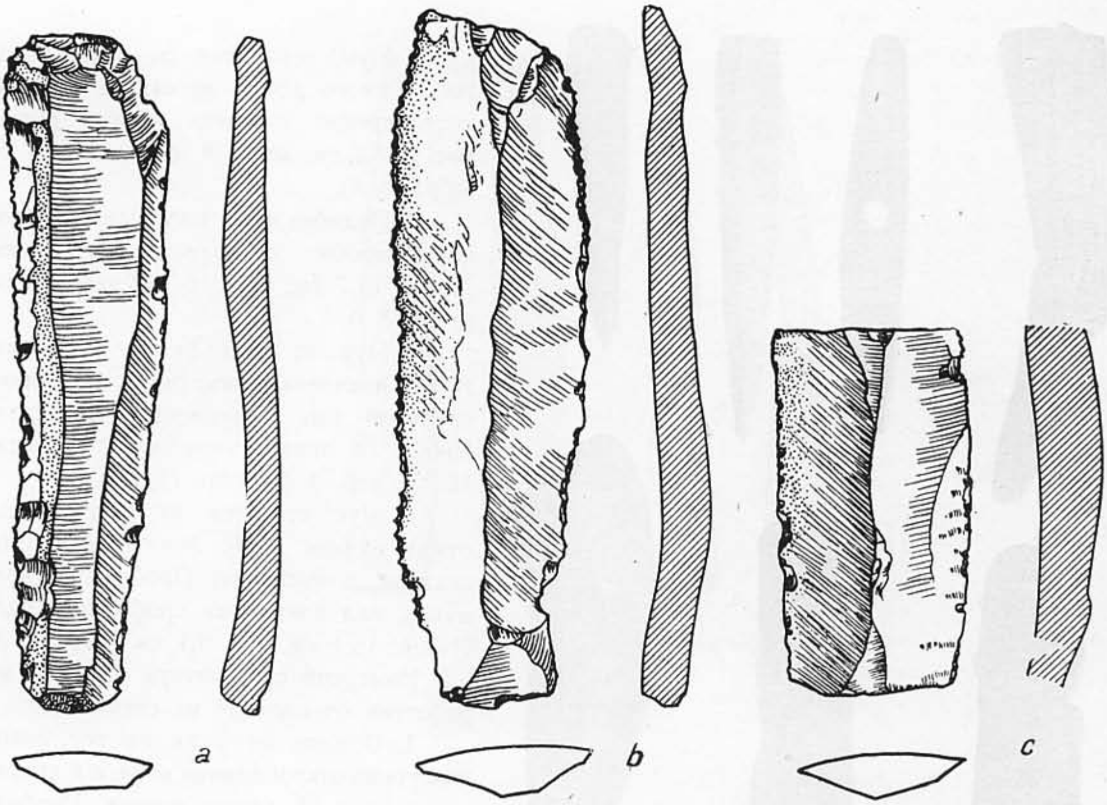

Обр. 77. Кремъчни остриета със зъбци. Ранен период на бронзовата епоха

ламария,[1] Вардаровци[2] и Тесалия — Мармариане,[3] обитавани през първия период на бронзовата епоха.

ОРЪДИЯ ОТ РОГ И КОСТ

От еленови рога и кости са правени различни оръдия за производство — мотички, чукове, дръжки, шила, игли и пр. Трябва да припомним, че оръдията от рог и кост от ранния период на бронзовата епоха сравнително тези, разкрити в енеолитните селища, са много по-малко. Обикновено те са с по-малки размери.[4]

Откриха се: една мотичка, четири чука и три други оръдия, направени от основите и разклоненията на рогата. Те съществено се отличават от оръдията от рог, намерени в подолния, енеолитен пласт. Изработени са по-внимателно и са добре изгладени. Външната им обвивка е обелена, т. е. издялана, и след това са заглаждани.[5]

Мотички. Намерена е само една мотичка, направена от разклонение на рог. Има добре изгладена повърхност, косо изравнена тилна част и стеснено равно издялано острие. Дълж. 21,2 см, деб. 5,3 см (обр. 78 *g*).

Чукове. Открити са четири чука. Два са изработени от основите, а другите два — от върховете на еленови рога. Чуковете са добре изгладени и имат внимателно изравнена тилна част.

---

[1] Ibid., стр. 24 и табл. XLV.

[2] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 200.

[3] *Χρ. Τσούντας.* Цит. съч., стр. 327 и табл. 42, 26.

[4] В почти всички разкопани селища от ранния период на бронзовата епоха са намерени само по няколко оръдия от еленови рога.

[5] Чуковете от еленови рога, намерени в Дипсиската могила и в петия пласт на Караново, също така са добре изгладени.

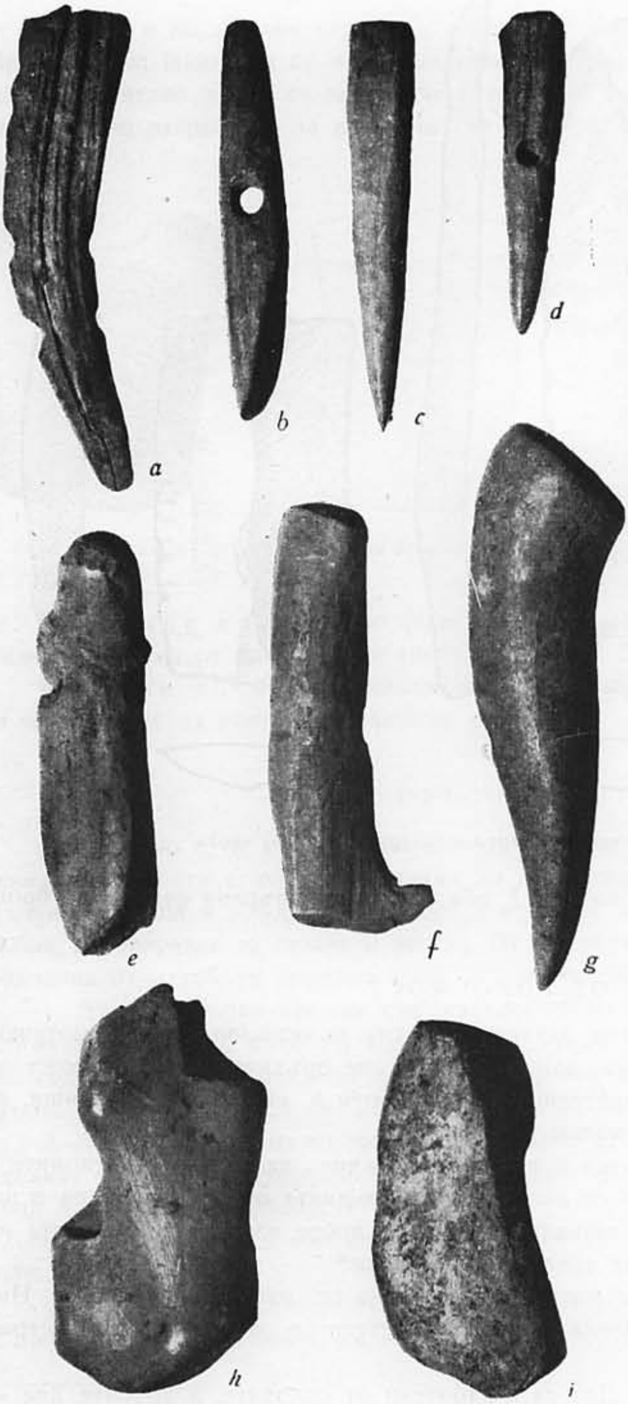

Обр. 78. Оръдия от еленов рог. Ранен период на бронзовата епоха

1. Чук, изработен от основата на рог, с много добре изгладена повърхност, пробит с почти кръгла дупка. Вис. 15,2 см, шир. 8 см, деб. 5,3 см (обр. 78 *h*).

2. Подобен чук с изгладена повърхност, пробит с правоъгълна дупка. Дълж. 13,7 см, шир. 6 см, деб. 5,2 см (обр. 78 *i*).

3. Чук от клон на рог с внимателно издялана повърхност. В единия си край има конусовиден израстък. Пробит с правоъгълна дупка. Дълж. 15 см, деб. 4 см (обр. 78 *f*).

4. Чук от клон на рог, отчупен откъм единия край. Много добре изгладена повърхност. Пробит с кръгла дупка, над която има профилуван ръб. Дълж. 15,7 см, деб. 4,1 см (обр. 78 *e*).

Намерени са и четири оръдия, изработени от клоните на еленов рог.

1. Оръдие от връх на рог, слабо изострено откъм единия край, а в другия е издялано от едната страна. Пробито с две кръгли дупки. Дълж. 18 см деб. 4 см (обр. 78 *a*).

2. Оръдие от връх на рог с гладка повърхност. Косо издялано откъм подебелия край. Пробито с кръгла дупка. В горната му половина се виждат следи от два околовръстни нареза. Дълж. 14,8 см, деб. 2,4 см (обр. 78 *b*).

3. Подобно острие, отчупено откъм дебелия край. Пробито с кръгла дупка. Дълж. 11,8 см, деб. 2,7 см (обр. 78 *d*).

4. Четириръбесто острие с грубо изравнени страни, издълбано в основата по дължината си с правоъгълен отвор. Върху повърхността се виждат следи от широки, успоредни нарези, получени от силно притягане с тънко въже. Използувано е за пробиване, а дълбоката дупка за поставяне на кремъчно или медно острие. Дълж. 15,2 см, деб. 2,4 см (обр. 78 *c* и 79 *a*).

5. Оръдие от страничен израстък на рог, издълбано по дължината на дебелия край. В дупката вероятно е поставяно кремъчно острие. Дълж. 14,4 см, деб. 2,1 см (обр. 79 *b*).

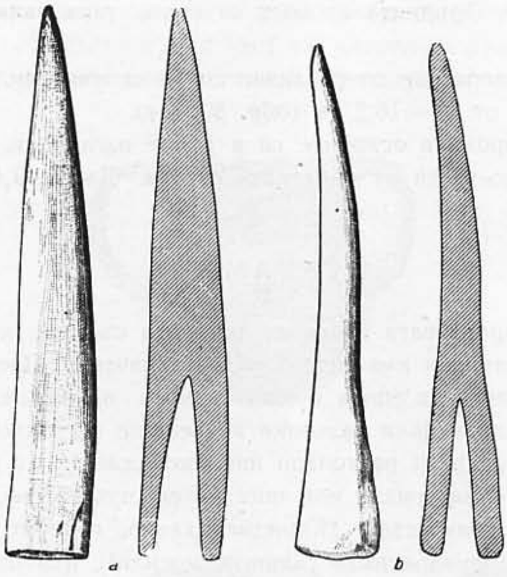

Обр. 79. Оръдия от рог. Ранен период на бронзовата епоха

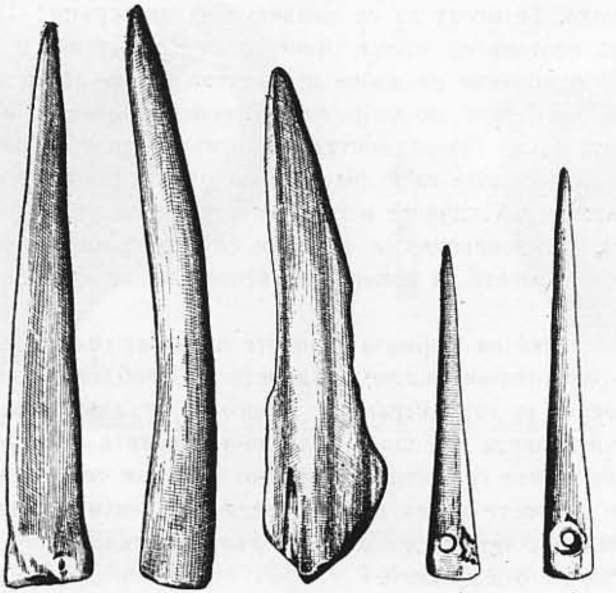

Обр. 80. Костени шила и игли. Ранен период на бронзовата епоха

Оръдия от кост. Оръдията от кост са също така малко. Намериха се само три остриета.

Шила. Шилата са направени от различни кости на животни. Добре са изгладени откъм острието. Имат дължини от 14—16,2 см (обр. 80*a*—*c*).

Игли. Две игли, широки в основите си и добре изгладени. Пробити са с дупки, поразширени от едната и по-тесни от обратната страна. Дълж. 9,4 и 11,4 см (обр. 80*d* —*e*)

КЕРАМИКА

В първия пласт на бронзовата епоха се намериха съдове, късове от съдове и прешлени за вретено. Този материал има важно научно значение. Преди всичко той принадлежи към една още слабо изследвана епоха и най-главното произхожда от Северна България, където за първи път са проведени разкопки на селище от раннобронзовата епоха. В Южна България и съседните страни са разкопани няколко селища от ранния период на бронзовата епоха, но разкритите материали или още не са публикувани (Караново, Дипсиската могила), или са в малко количество (Кирилметодиево, горният пласт на Веселиново, вторият пласт на Юнаците, македонските селищни могили[1]), или пък за тях са дадени само предварителни съобщения (Пойана — Румъния). При това състояние на проучванията, разбира се, при обработване на материалите от Деветаки срещнахме големи трудности. Сравнителният материал е ограничен и не винаги датиран точно.

ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

Разкриха се различни по форма и големина здрави съдове и късове от съдове. В този пласт обаче отделните жилищни нива не се разграничиха ясно, затова трудно можем да определим кои от съдовете са по-ранни и кои по-късни.

Техника. Съдовете по техника до известна степен се различават от съдовете на по-старата енеолитна епоха. Те могат да се разделят на две групи: 1) дебелостенни съдове с груба външност, изработени от глина, примесена с песъчинки и 2) тънкостенни съдове с гладка повърхност, изработени от добре пречистена глина, примесена със ситно счукани късчета от съдове. Глината при по-добре изработените съдове е била опушвана. Грубите съдове са работени на ръка. Повърхността им отвън е слабо грапава, а отвътре добре изгладена. Тънкостенните съдове са формувани на ръка с помощта на модел. Имат гладка, добре полирана повърхност. Съдовете и от двете групи са изпичани добре. Имат обикновено черен, тъмносив, тъмнопепеляв и в редки случаи тъмнокафяв или бледочервеникав цвят. Поради това, че съдовете са намерени в неопожарени жилища, те са запазили първоначалния си цвят.

Форма. По отношение на формата съдовете показват голямо разнообразие. Явяват се нови, неизвестни по-рано форми съдове. Съдовете са снабдени с добре развити дръжки, което е съществен белег за тази керамика. Много от съдовете, намерени в пещерата, са общи за почти всички познати селища в балкано-дунавските области от този период. Има обаче и някои съдове, които се срещат по-рядко или пък се намират за първи път.

Според формата съдовете могат да се разделят на четири основни типа: 1) дълбоки съдове с две и по-рядко с четири дръжки, 2) дълбоки съдове с една дръжка, 3) чаши с една дръжка и 4) съдове без дръжки.

Съдовете от първия тип са с долна сферична или овоидна част, невисока шия, със слабо завит навън и равно отсечен ръб, с равно дъно (обр. 81 и обр. 89). Устието на някои от тях се разширява доста навън и образува широк профилуван ръб. Съдовете са снабдени с широки дръжки, които имат правоъгълно сечение. Дръжките излизат под ръба на устието и достигат до горната част на търбуха (обр. 81). Някои от съдовете са имали дръжки, прилепени върху най-изпъкналата част на тялото на съда. Други от съдовете са с по-ниски гърла и по-широко отворени устия. При тях дръжките са излизали, също така,

---

[1] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 79 и сл.

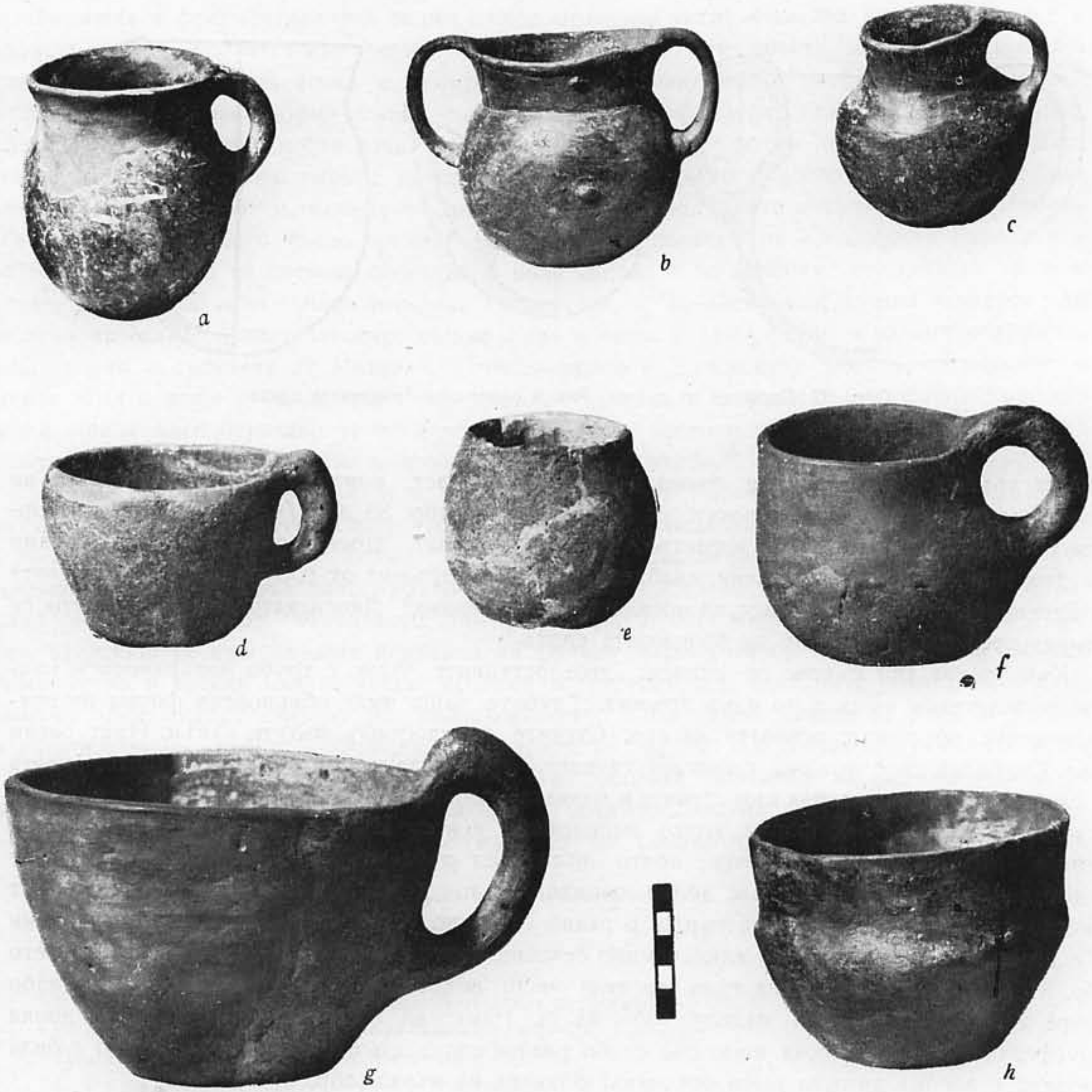

Обр. 81. Глинени съдове. Ранен период на бронзовата епоха

непосредствено под ръба на устието. Освен тези форми съдове е имало и такива съдове, горната част на които продължава и завършва с равно отсечен и слабо разширен навън ръб на устието (обр. 83 *g*). Снабдени са били с по две дръжки, които излизали малко по-долу от ръба на устието и се съединявали с търбуха в горната му половина. От тоя пласт произхожда и един къс от съд с долна слабо издута част и ниска шия, с разширено устие и две дръжки, които са били разположени както дръжките на споменатите съдове. Намерен е и един малък съд с долна кълбовидна част и ниска шия, със слабо разширено устие, снабден с две слабо сплеснати дръжчици, които излизат от ръба на устието и достигат до най-изпъкналата част на търбуха. Има слабо конвексно дъно (обр. 81 *b*).

От втория тип съдове имаме само един фрагмент и две дръжки. Фрагментът е от дълбок съд със слабо издут търбух и ниско, широко отворено гърло. Снабден е бил с широка дръжка с конусовидна пъпка в горната си част, която е излизала под ръба на устието (обр. 83 *c*). Двете дръжки са по-интересни (обр. 83 *d* и *f*). Те завършват в горната си част с по един висок израстък. Напълно сходни дръжки виждаме и върху един или два типа високи съдове-кани, снабдени с по една дръжка от горния пласт на могилата до Веселиново,[1] от петия пласт на могилата до Караново,[2] Дипсиската могила,[3] които се датират през първия период на бронзовата епоха.

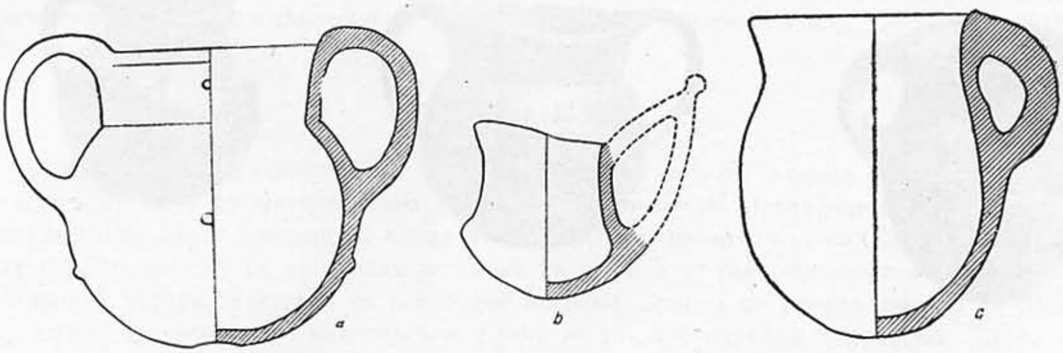

Обр. 82. Профили на съдове. Ранен период на бронзовата епоха

Към третия тип съдове се отнасят дебелостенните чаши с груба повърхност и малките тънкостенни чаши с по една дръжка. Грубите чаши имат обикновено форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре. Стените им са слабо издути навън. Имат равни дъна. Снабдени са с дръжка с овално сечение, която излиза от ръба на устието, издига се слабо нагоре и прилепва към стената в долната половина на съда (обр. 81 *d*, *g* и *c*). Една от по-грубите чаши има форма, която наподобява аскос. Има равно дъно, несиметрични стени и дръжка с обло сечение, която излиза от ръба на устието (обр. 81 *f*). Една от по-добре изработените чаши е с долна овоидна, а други чаши с двойноконусовидна част и ниско разширено към отвора гърло, с равно отсечено устие и заоблено дъно. Снабдени са с по една малка дръжка с елипсовидно сечение, която също излиза от ръба на устието (обр. 81 *d* и *g*). Дръжката на една от тези чаши подобно на грубите чаши излиза слабо нагоре и след това завива надолу (обр. 81 *g*). Намерена е и една малка чаша с долна полусферична част и висока шия, със слабо разширено, косо отрязано устие, която е била снабдена с висока дръжка (сега отчупена) с пъпка на върха (обр. 82 *b*).

Чаши с овоидна форма, с долна полусферична или пък двойноконусовидна част и горна — с по-високо или ниско гърло, снабдени с по една ниска или висока дръжка са известни от почти всички селища в Югоизточна Европа и Мала Азия, обитавани през ранния период на бронзовата епоха.[4] Най-стари безсъмнено са полусферичните чаши, които се появяват на Изток,[1] отгдето през началото на бронзовата епоха проникват и се разпространяват в Югоизточна и отчасти и Централна Европа.[2] У нас подобни чаши са намерени в горните културни пластове на могилните селища до Караново,[3] Дипсиската могила,[4] Веселиново,[5] Юнаците,[6] Биково,[7] които са датирани през ранния период на бронзовата епоха.

---

[1] В. Миков. Селищна могила от бронзовата епоха до Веселиново, стр. 202.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[3] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[4] K. Bittel und H. Otto. Demircihüyük. Berlin, 1939, стр. 15, 19; H. Th. Bossert. Altanatolien, Berlin, 1942, табл. 20, 2; S. Lloyd and N. Gökce. Escavations at Polatli. AS, I (1951), стр. 36.

По-важна е фрагментираната чашка с косо отрязано устие и висока дръжка. Чашите и съдовете-кани с косо отсечени устия, снабдени с ниска или висока дръжка, са особено характерни за бронзовата епоха в земите на Югоизточна Европа[8] и Егейските острови.[9] Първообразът на тази форма също така е пренесен от Изток, главно от Мала Азия, където той се е появил доста рано.[10] У нас малоазиатската форма се задържа през първата половина на ранния период на бронзовата епоха, както показват съдовете от Михалич,[11] Страшимирово[12] и особено от долния пласт на Дипсиската могила,[13] а в Македония и Гърция — и до много късно време.[14] В различните области на Югоизточна Европа и у нас тази форма съд се развива по-късно в нови типове в по-дълбоки или плитки чаши и съдове, с по-слабо или силно изрязано косо устие, с по-ниска или висока лентеста или заоблена дръжка.[15] Малоазиатските съдове-кани и чаши с коси устия и различни дръжки, между които и съдовете от Михалич, Страшимирово и Дипсиската могила, се развиват в нашите земи в чаши и съдове-кани тип Кирилметодиево, т. е. чаши със заоблено дъно, невисока шия, с косо отрязано устие и висока дръжка, често с пъпка на върха и в съдове с по-тясно косо отрязано устие и дръжка с пъпка на върха.[16]

Чашите с косо отрязано устие и висока дръжка от Караново произхождат от петия културен пласт, който лежи върху слой без културни останки, съответствуващ по време на Михалич, Страшимирово,[17] Терми,[18] Троя[19] и пр. В Дипсиската могила този тип чаши се намериха само във втория пласт, който следва непосредствено над пласт с материали, напълно сходни с тези от споменатите по-горе четири и още много други селища от Мала Азия, отнасящи се към първата половина на ранния период на бронзовата епоха. Чашите с коси устия и високи или по-ниски дръжки от северните и западните области без съмнение не произхождат направо от малоазиатските, а от форми, заети от земи по-близки до първоначалния център — Тракия, Македония и Гърция. От горните примери е ясно, че малките чаши от тип Кирилметодиево са от втората половина на ранния период на бронзовата епоха, а това, както и някои форми дръжки, ще ни даде възможност да направим и по-точна класификация на керамиката от ранния период на бронзовата епоха.

---

[1] C. Dunăreanu-Vulpe. Considérations sur certaines formes, стр. 29 и сл.

[2] Ibid., стр. 32 и сл.

[3] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[4] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[5] В. Миков. Селищна могила от бронзовата епоха до Веселиново, стр. 210 и сл.

[6] В. Миков. Селищната могила при Юнаците, стр. 74.

[7] П. Детев. Селищната могила при Биково, стр. 177.

[8] C. Dunăreanu-Vulpe. Considérations sur certaines formes, стр. 29.

[9] Ibid., стр. 30 и сл.

[10] Ibid., стр. 31 и сл.

[11] В. Миков. Предисторическото селище до с. Михалич, стр. 17 и сл.

[12] В. Миков. Следи от наколни жилища при Страшимирово. ИАИ, XVII, стр. 216.

[13] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[14] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 155, 169.

[15] C. Vulpe. Considérations sur certaines formes, стр. 32.

[16] Освен в Кирилметодиево, Караново и Дипсиската могила съдове и части от съдове са намерени и в най-горните пластове на много селищни могили в Южна България.

[17] В. Миков. Следи от наколни жилища, стр. 217.

[18] W. Lamb. Excavations at Thermi. Cambridge, 1936, стр. 76 и сл.

[19] C. Blegen, J. Caskey. Troy I. Cincinnati, 1950, стр. 40 и сл.

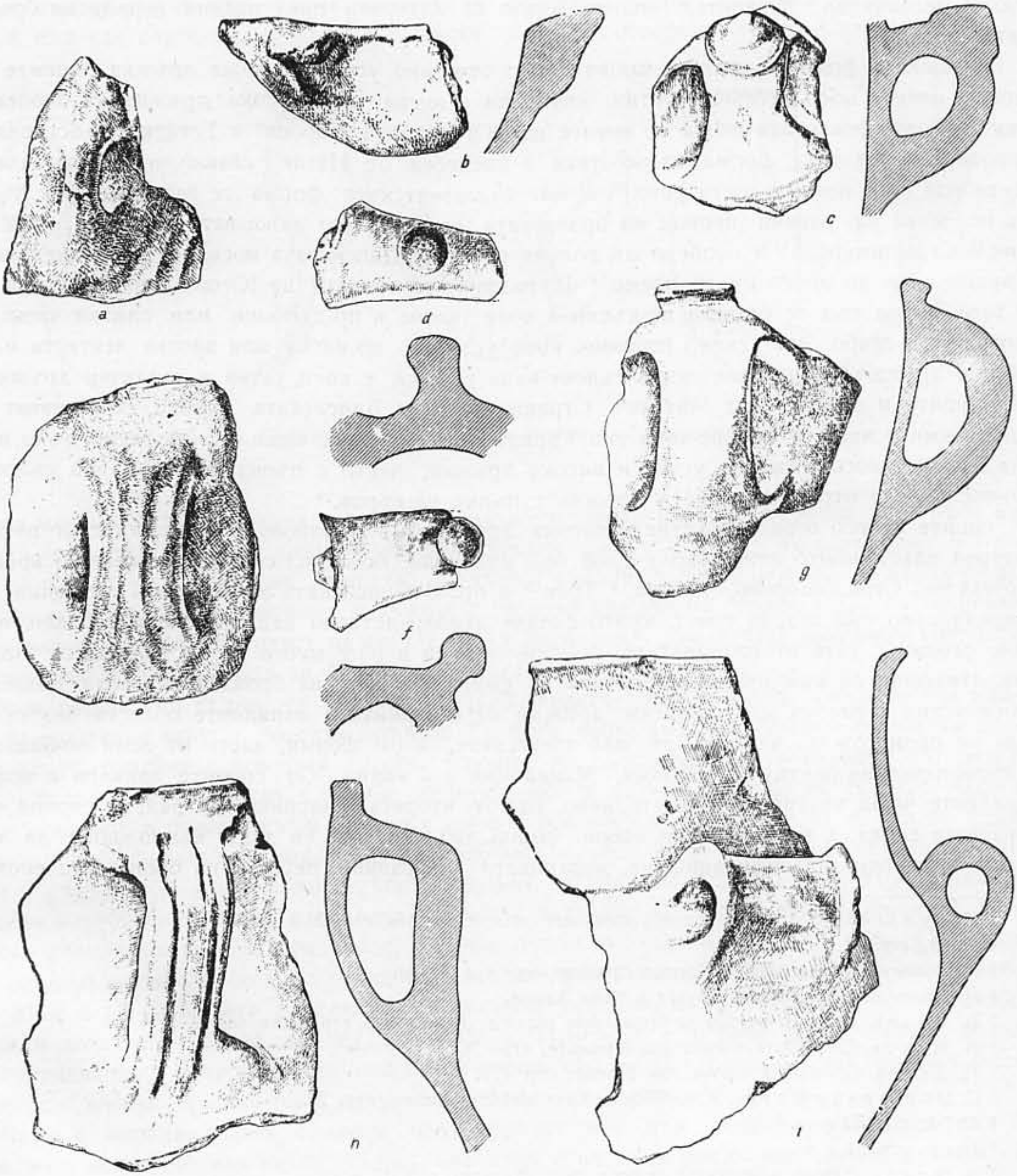

Обр. 83. Дръжки от съдове. Ранен период на бронзовата епоха

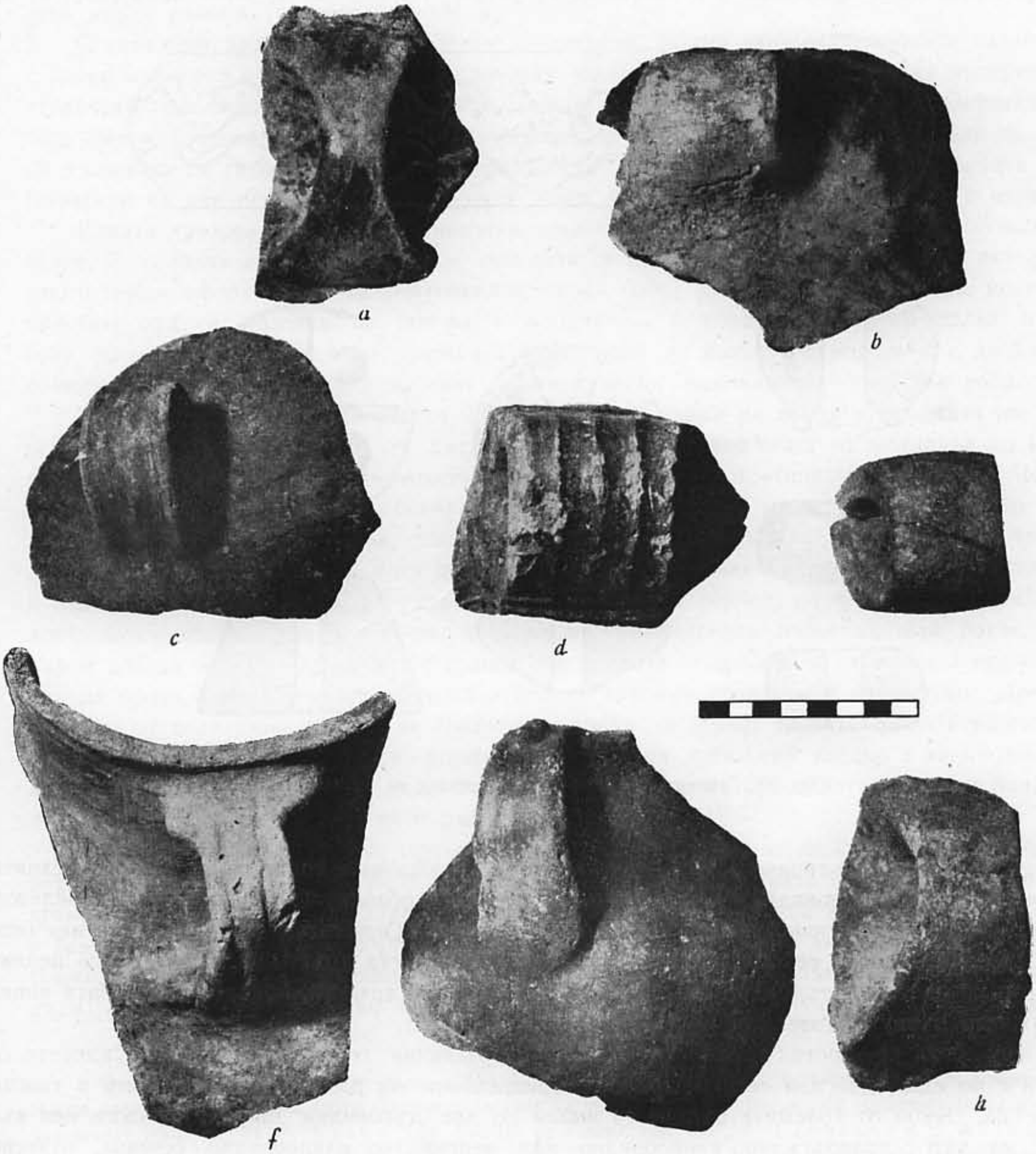

Обр. 84. Дръжки от съдове. Ранен период на бронзовата епоха

Към последния тип съдове се отнасят само няколко съда, които по форма много схождат на формите на съдовете от енеолитната епоха. Съдовете са с долна обърнатоконусовидна част и високо, широко отворено гърло или пък със средна, слабо издута част, която постепенно преминава в стесняващо се устие. Съдовете са с равни дъна (обр. 81 *e*).

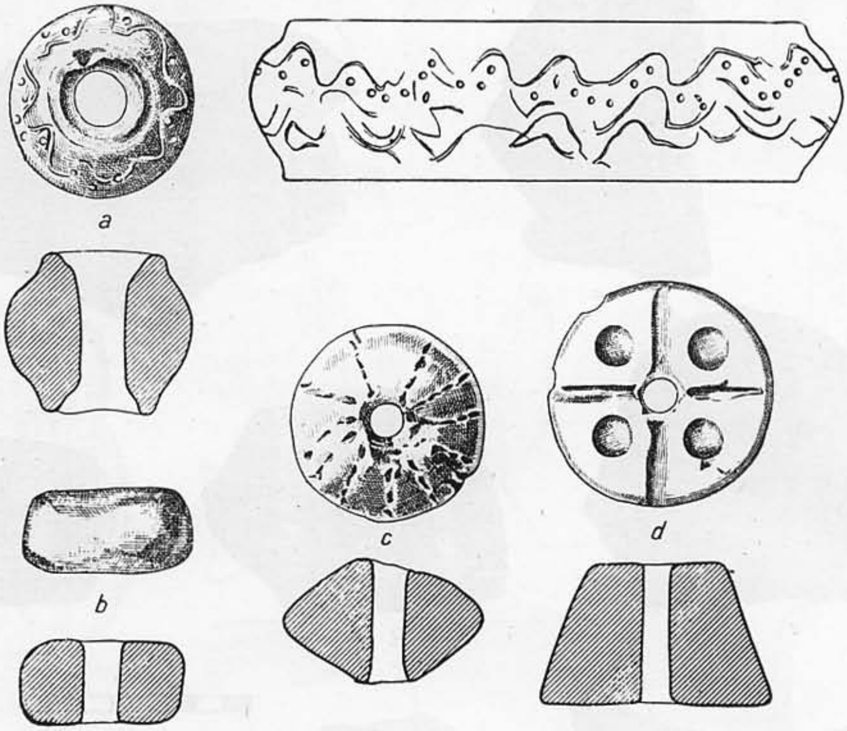

Обр. 85. Глинени прешлени. Ранен период на бронзовата епоха

Дръжки. Най-типичен белег на съдовете от бронзовата епоха са не толкова техните форми, колкото разновидните им дръжки. Можем да добавим, че дръжки с най-забележителни форми и пропорции е имала само керамиката от Югоизточна Европа.[1] Наистина още през средния неолит се появяват съдове с малки пъпчести дръжчици, през късния неолит и края на енеолита съдовете имат по-добре развити дръжки, но през бронзовата епоха дръжките върху съдовете се явяват като необходимост.

Намериха се доста дръжки от съдове с различна големина и форма. Съдовете са били с по една, две или четири дръжки, прикрепвани на разни места по шията и тялото на съда. Някои от големите съдове са имали по две дъговидни широки дръжки или във вид на ухо с правоъгълно, елипсовидно или неправилно елипсовидно сечение, отвесно прикрепени върху шията и горната част на тялото (обр. 83). Големите съдове с широки устия били снабдени с по две широки, почти кръгли, макаровидни или елипсовидни дръжки с правоъгълно или дъговидно сечение, отвесно прилепени върху горната половина на търбуха. Някои от големите съдове със стеснени устия били снабдени с подобни широки дръжки, разположени върху най-изпъкналата част на съда (обр. 84 *d*).

По-голямата част от дръжките с кръгло или елипсовидно сечение са еднакво широки и дебели по цялата си дължина. Други от тях са стеснени в средата, а към основите си постепенно или от един път се разширяват (обр. 83 *g* и 84 *a*). При една дръжка страничните ръбове в основата преминават в добре оформени дъги, а при други две — до основите на дръжките са моделирани по една пъпка (обр. 81 *g* и 82 *h*). Някои от дълбоките паници били снабдени с по две хоризонтални слабо издадени навън дръжки, прикрепени върху ръба на устието (обр. 81 *b*).

---

[1] C. Vulpe. Considérations sur certaines formes, стр. 5.

С единични дръжки били снабдени различните форми чаши и дълбоките съдове-кани с равни или косо отсечени устия. Измежду единичните дръжки по-голям интерес представляват тези, горната част на които завършва с израстък или пъпка. Останалите са обикновени дръжки с овално или полусферично сечение, почти еднакво дебели по цялата си дължина. Те са общи за всички периоди на бронзовата епоха и за по-късните епохи. Намерени са две дръжки с пъпки и два къса от горната част на дръжки с израстъци.

Едната дръжка, която е от неголям съд-кана, има форма на ухо с елипсовидно сечение. В средата е по-тясна, а към основата се надебелява. Горната ѝ част завършва с много добре оформена ниска конусовидна пъпка (обр. 83 *c*). Другата дръжка, която е от подобен съд, в долната си основа е по-широка, а горе завършва с малка пъпчица (обр. 83 *a*). Единият къс е от дръжка, горният край на която е с израстък с двойноконусовидна пъпка (обр. 83 *f*), а другият къс е с висок цилиндричен израстък (обр. 81 *d*).[1]

Изниква въпросът за възрастта на дръжките с пъпки на върха и връзката им с пъпчестите дръжки на съдовете от късния неолит. В първия пласт на могилата до Веселиново,[2] втория пласт на Карановската могила,[3] могилите Ясътепе до Пловдив[4] и Челопеч[5] и др. са открити съдове-кани, снабдени с по една дръжка, горната част на която преминава в цилиндричен израстък, често с плоска пъпка на върха. През енеолита този тип дръжки изчезват, липсват и през първата половина на ранния период на бронзовата епоха и отново се появяват през втората половина на този период, но вече с конусовидна или двойноконусовидна пъпка и по-рядко с нисък цилиндричен израстък или рогче. Да се търси връзка между дръжките с пъпки от неолита и дръжките от втората половина на ранния бронз, когато тези периоди са отделени няколко столетия, е изключено. Дръжките с пъпки от последния период на бронзовата епоха се явяват не като по-нататъшното развитие на значително по-старите форми дръжки, а са пренесени заедно с много нови елементи от Мала Азия, където също така някои съдове от бронзовата епоха са били снабдени с дръжки с израстъци на върха.[6]

Повечето от разгледаните по-горе дръжки ще ни улеснят не само да поставим в по-определена рамка ранния период на бронзовата епоха в пещерата при Деветаки, но същевременно да се запознаем отчасти и с разпространението на една или друга форма съдове в земите на Югоизточна Европа. Широки дръжки с пъпки в основата или по-тесни в средата и по-широки в основата или пък дръжки, основата на които преминава в релефни дъги, са известни от малък брой селища на полуострова — Македония,[7] Румъния,[8] у нас,[1] в Мала Азия,[2] най-старите от които са датирани през ранния период на бронзовата епоха. В основата на културния пласт от ранния период на бронзовата епоха в Дипсиската могила заедно с керамика, типична за самото начало на бронзовата епоха, се намериха и широки дръжки от последните два типа.[3] В най-горния пласт на това селище, паралелно с чашите със заоблени дъна, с косите устия и високите дръжки се откриха и съдове-кани, както и други форми съдове, снабдени с дръжки, напълно аналогични на тези от пещерата (обр. 84 *d*).[4] Подобни дръжки произхождат и от горния пласт на могилата до Веселиново,[5] от петия пласт на Карановската могила[6] и пр. Те са от втората половина на ранния период на бронзовата епоха. Все към този период се отнасят и малките хоризонтални дръжки, прикрепени до ръба на устието на повечето от дълбоките или по-плитки паници (обр. 83 *b*), познати също така от южните области на Балканския полуостров,[7] Мала Азия[8] и пр.

---

[1] Слаби израстъци във вид на малко рогче върху горната част на единичните дръжки се появяват още в самото начало на бронзовата епоха. Такива израстъци са често явление през цялата бронзова епоха в балкано-дунавските земи (R. et E. Vulpe, Les fouilles de Poiana, стр. 279; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949, стр. 138; П. Детев. Селищната могила Разкопаница, стр. 175 сл.

[2] В. Миков. Селищна могила от бронзовата епоха до Веселиново, стр. 206.

[3] В. Миков. Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии, стр. 50.

[4] П. Детев. Селищната могила Ясътепе в Пловдив. ГНАМП, I, стр. 12.

[5] Н. Петков. Селищната Гинова могила до Челопеч. ГНАМП, I, стр. 165.

[6] K. Bittel und H. Otto. Demirci. hüyük, стр. 22; S. Lloyd and N. Gökce. Excavations at Polatli, стр. 41; W. Lamb. Excavations at Thermi, табл. XXXIII.

W. Heurtly. Prehistoric Macedonia, стр. 169.

[8] I. Nestor. Les fouilles de Glina, стр. 243.

. И така, ако съдим по формите на дръжките, можем да смятаме, че керамиката от долния пласт в пещерата при Деветаки обхваща ранния период на бронзовата епоха.

Украса. Докато съдовете от енеолитната епоха с малки изключения са украсявани, то, наопаки, върху съдовете от следващата — бронзовата — епоха украсата е по-рядко явление. Това голямо различие в керамиката от двете последователни епохи е един от сигурните белези, че между културата на енеолита и на бронза няма връзка и че на полуострова са се настанили нови племена.

Съдовете от първия пласт на бронзовата епоха в пещерата са без украса. Върху тях не се виждат никакви нарези, вдлъбнатинки или рисувани мотиви. Само върху един малък съд (обр. 81 *b* и обр. 82 *a*) се забелязват шест, две срещу две, малки конусовидни пъпчици, а един къс от груб съд е украсен под ръба на устието с околовръстен назъбен пояс. В замяна на това обаче някои от дръжките са украсени (ако това може да се приеме за украса) с по един среден и два външни ръба, моделирани по дължината им (обр. 83 *e*, обр. 84 *d* и обр. 82 *d*). Една от дръжките е украсена с пет успоредни, надлъжни ръбове, които излизат от поле с четири успоредни хоризонтални ръба. Аналогични дръжки независимо от тяхната форма, украсени по дължината си с отвесни ръбове, се срещат в някои селища от Мала Азия[9] и земите на Югоизточна Европа, обитавани през цялата бронзова епоха. В македонските селищни могили,[10] както и в много от нашите селища[11] са намерени дръжки с тесни или широки отвесни ръбове. Между тях има и дръжки с ръбове, украсени с коси нарези, които се датират от втората половина на ранния период до края на бронзовата епоха.[12]

1. Възстановен съд с долна кълбовидна част и ниска шия с две дръжки. Слабо конкавно дъно. Лъскава горна повърхност, украсена с шест пъпчици. Вис. 8,6 см, диам. 8,4 см, диам. на устието 7,5 см (обр. 81 *b* и 82 *a*).

2. Дълбока чаша със заоблено дъно и малка дръжка. Тъмнокафява излъскана повърхност. Вис. 9,4 см, диам. 8 см, диам. на устието 6,4 см (обр. 81*a* и обр. 82*c*).

---

[1] В. Миков. Предисторическото селище до с. Михалич, стр. 13.

[2] W. Lamb. Excavations at Thermi, стр. 84.

[3] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[4] Пак там.

[5] В. Миков. Селищна могила от бронзовата епоха до Веселиново, стр. 206 и сл.

[6] В. Миков. Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии, стр. 50 и сл.

[7] W. Heurtly. Prehistoric Macedonia, стр. 167 и 171 и сл; L. Rey. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, стр. 192 и табл. VI.

[8] W. Lamb. Excavations at Thermi, табл. XI.

[9] K. Bittel und H. Otto. Demirci-hüyük, стр. 22 и табл. 13.

[10] W. Heurtly. Цит. съч., стр. 177, 179.

[11] В. Миков. Селищна могила от бронзовата епоха до Веселиново, стр. 206. Подобни дръжки произхождат от горния пласт на Дипсиската могила (непубликувани материали в музея в Нова Загора).

[12] Непубликувани материали в музея в Нова Загора; П. Детев. Селищната могила Разкопаница. ИАИ, XVII, стр. 182.

3. Възстановена чаша-аскос с тъмнокафява изравнена повърхност. Вис. 8,6 см, диам. 9,6 см, диам. на устието 8 см (обр. 81 *b*).

4. Малка чашка със заоблено дъно, висока шия, слабо разширено и косо отрязано устие. Имала е висока дръжка (сега отчупена). Тъмносива загладена повърхност. Вис. 5,2 см, диам. 5 см, и диам. на устието 4,4 см (обр. 82 *b*).

5. Възстановена груба чаша с масивна дръжка. Изравнена сива повърхност. Вис. 11,7 см, диам. 14,9 см, диам. на дъното 8 см (обр. 81 *g*).

6. Малка груба чаша с дебела дръжка. Загладена сива повърхност. Вис. 6,5 см, диам. 8,7 см, диам. на дъното 5,6 см (обр. 81 *d*).

7. Съд с долна конусовидна и горна стеснена цилиндрична част. В основата на шията слаби канелюри. Тъмнокафява гладка повърхност. Вис. 8,9 см, диам. 11,4 см, диам. на дъното 5,6 см (обр. 81 *h*).

8. Малко съдче със стеснено устие и загладена кафява повърхност. Вис. 7 см, диам. 8,6 см, диам. на устието 6,1 см (обр. 81 *e*).

9. Два къса от горна част на два съда с широки дръжки, с правоъгълно сечение. В основите си имат по две широки пъпки. По дължината си са украсени с по три ръба. Загладена червеникава повърхност. Вис. 14,7 и 16,2 см, шир. 11 и 13,3 см (обр. 83 *h* и обр. 84 *f*).

10. Къс от средна част на съд с широка дръжка, с правоъгълно сечение. По дължината си украсена с четири слабо личащи ръба. Груба кафява повърхност. Вис. 12,2 см, шир. 5 см (обр. 83 *d*).

11. Къс от средата на съд с широка дръжка с правоъгълно сечение, по дължината си украсена с три ръба. Гладка кафява повърхност. Вис. 11 см, шир. 13,2 см (обр. 83 *e*).

12. Дръжка откъм горната половина на голям съд с широка дръжка с правоъгълно сечение, украсена по дължината с отвесни ръбове и две полета с четири хоризонтални ръба. Изгладена кафява повърхност. Вис. 8,1 см, шир. 11,7 см (обр. 84 *d*).

13. Къс от съд с широка „макаровидна“ дръжка. Гладка тъмнопепелява повърхност. Вис. 19,1 см, шир. 12 см (обр. 83 *i*).

14. Къс откъм устието на съд с дръжка по-тясна в средата и по-широка в основите, с елипсовидно сечение и с конусовидна пъпка на горната си част. Изгладена кафява повърхност. Вис. 8,2 см, шир. 6,7 см (обр. 83 *c*).

15. Къс от съд с широка дръжка, с малка пъпчица на горната си част. Опушено кафява повърхност. Вис. 16,2 см, шир. 14,1 см (обр. 84 *g*).

16. Къс от горна половина на съд с широка дръжка с елипсовидно сечение, основите на която преминават в дъговидни ръбове. Гладка повърхност. Вис. 11,8 см, шир. 8,7 см (обр. 83 *g*).

17. Къс от горна половина на съд с дръжка, по-тясна в средата, по-широка към основата. Елипсовидно сечение. Вис. 11 см, шир. 7,7 см (обр. 83 *a*).

ПРЕДМЕТИ ОТ ГЛИНА

Към ранния период на бронзовата епоха се прибавят и 32 глинени прешлена за вретено. Само няколко от тях произхождат от пласта. Другите са намерени заедно на едно място извън периферията на пласта по посока на изворчето. С малки изключения тези прешлени по техника, форма и други белези съвършено се отличават от сфероидните прешлени на неолитната епоха.

Прешлените са изработени от добре пречистена глина. Моделирани са внимателно. Имат гладка, често полирана, тъмнокафява или кафява повърхност. Дупките им са пробити равномерно.

Различаваме следните форми: сплеснатосферични, сферични с отрязани горна и долна част, двойноконусовидни и пресеченоконусовидни. Сплеснатосферичните са малко на брой. По форма те напълно схождат с прешлените от енеолитните селища. Вис. от 2—2,6 см, диам. от 2,2—3,5 см. Намерен е само един сферичен прешлен с отрязани долна и горна

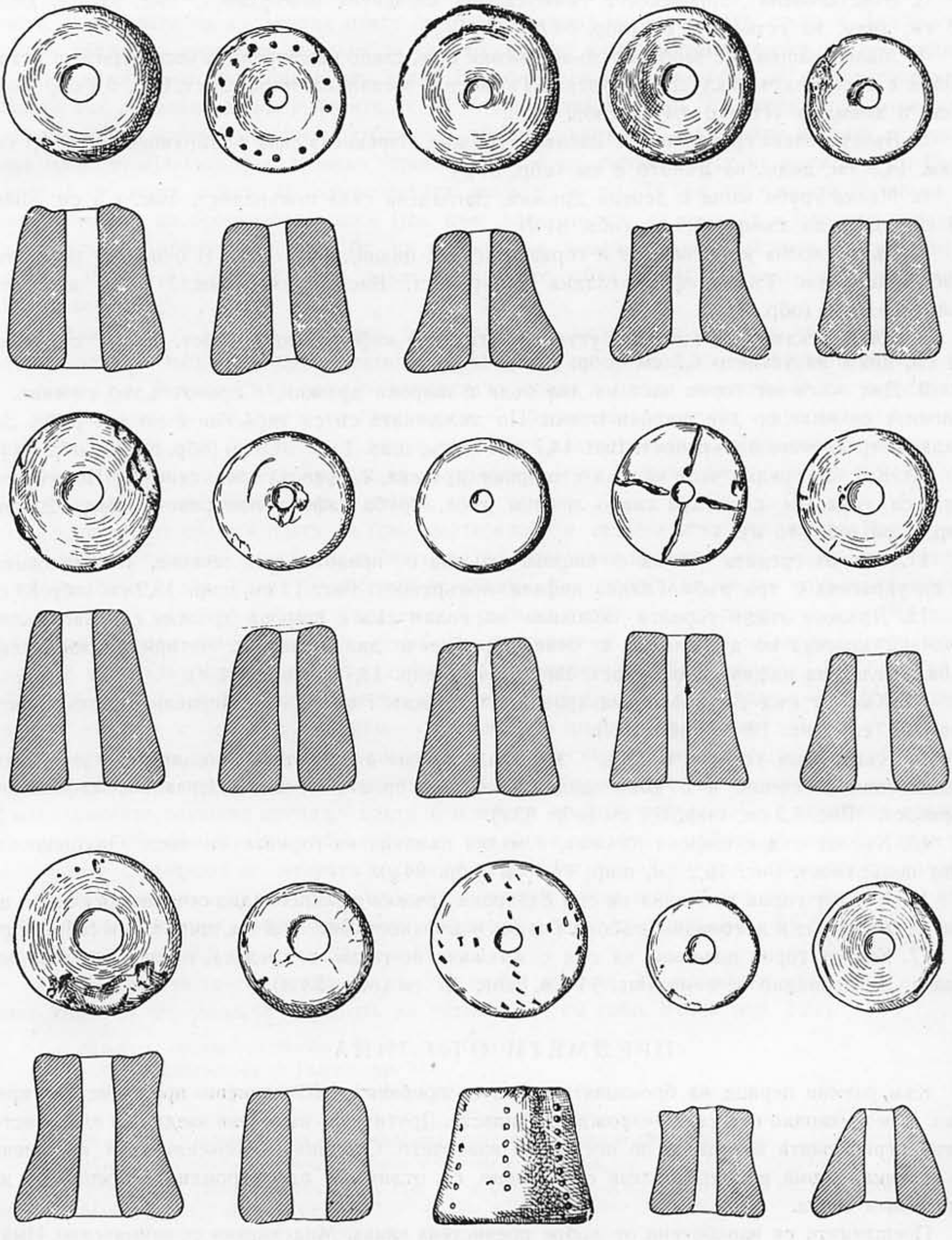

Обр. 86. Глинени пресеченоконусовидни прешлени. Ранен период на бронзовата епоха

част. Повърхността му е украсена с вълнисти нарези и вдлъбнатинки (обр. 85 *a*). Вис. 3,6 см, диам. 4,2 см. От двата двойноконусовидни прешлена, единият е украсен с радиални линии от продълговати вдлъбнатинки (обр. 85). Вис. 2,7 см, диам. 4/4 см. Най-голям е броят на малко познатите у нас пресеченоконусовидни прешлени (обр. 86). Те представляват обикновено високо пресечен конус с по-широка равна и по-рядко конкавна основа и горна равно отсечена плоскост. Вис. от 3—4,7 см, диам. на основата от 3,2—4,7 см, горе — 1,5—3 см. За тези прешлени не е важна толкова тяхната форма, колкото украсата. Тя единствена ни дава възможност да установим произхода и определим по-точно периода, през който са употребявани. Основата, а често и останалата повърхност на някои от тях, е украсена с кръстосани ленти от вдлъбнатинки или кръгове от вдлъбнатинки (обр. 86). Основата на един прешлен е запълнена с кръст от широки нарези, между които са включени четири трапчинки (обр. 85 *d*).

Пресеченоконусовидни прешлени, напълно сходни с тези от пещерата при Деветаки, са намерени в могилата Разкопаница[1] и главно в Дипсиската могила. Прешлените от последното селище са открити с материали от втората половина на ранния период на бронзовата епоха.[2] Освен от Вардаровци[3] и други места в Македония[4] паралели на нашите прешлени, които също така са от ранния период на бронзовата епоха, намираме и в известните малоазиатски селища Троя,[5] Терми[6] и пр.

НАКИТНИ ПРЕДМЕТИ

Намериха се само три накитни предмета: две костени пластинки и една костена игла с отчупен връх. Те са следните:

1. Продълговата слабо закривена пластинка, изработена от кучешки зъб на глиган, пробита в средата по дължината си с пет дупчици. Дълж. 5,5 см, шир. 2 см (обр. 87 *a*).

2. Продълговат костен предмет, слабо стеснен в двата си края, пробит по дължината си с 10 дупчици. Дълж. 7,7 см, шир. 1,7 см, деб. 0,7 см (обр. 87 *b*).

3. Тънка костена игла с отчупен връх, единият край на която завършва с два профилувани пръстена и овоидно надебеляване. Дълж. 10,8 см, деб. 0,6 см (обр. 87 *c*).

Пластинки с по няколко дупчици, разположени по дължината, засега не ни са известни. Вероятно те са съставяли част от украсата на облеклото.

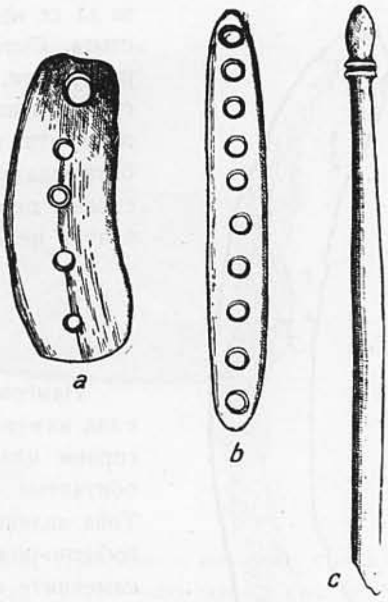

Обр. 87. Накитни предмети от кост. Ранен период на бронзовата епоха

От разгледаните дотук материали е съвършено ясно, че културата от първия период на бронзовата епоха не стои в никаква връзка с културата на енеолита. Тази разлика се забелязва не само в оръдията за производство — брадви, чукове, бойни брадви, кремъчни резци, оръдия от кост и рог, — но и в керамиката — глинени съдове и прешлени за вретено. Тази култура е проникнала от югоизток и на местна почва продължила своето развитие през по-късните периоди на бронзовата епоха.

---

[1] П. Детев. Селищната могила Разкопаница, стр. 173.

[2] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[3] W. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 231.

[4] L. Rey. Observations sur les premiers habitats, стр. 236, табл. XXXV.

[5] C. Blegen, J. Caskey. Troy, I, стр. 282.

[6] W. Lamb. Excavations at Thermi, стр. 163.

КЪСЕН ПЕРИОД

Пластът на късния период на бронзовата епоха е сравнително по-тънък. В малкия сондажен изкоп *В* от 1950 г. той достига към 0,50 м дебелина, а в големия изкоп — на едни места през 1952 г. до 0,50 м и рядко до 1,10 м. Тук се намериха много повече късове от съдове и твърде малък брой оръдия за производство от камък, глина и бронз, отколкото в долния пласт.

ЖИЛИЩА

На различни места и дълбочини в пласта се откриха следи от подова мазилка и разрушени огнища. Мазилката представляваше тънки, добре изравнени, слабо изпечени слоеве от бледожълтеникава глина. От голямата и почти постоянна влага подовите мазилки бяха толкова омекнали, че беше невъзможно да се отдели поне една малка част от тях. Периферията на мазилките беше разрушена, затова и размерите на жилищата не можаха да се определят. По всичко личеше, че жилищата са били строени леко. Само около огнищата подовата мазилка беше запазена. Около тях, изглежда, мазилката е била изпичана, за да се изолира влагата и да се поддържа относително по-голяма чистота. Останките от огнища (липсваха признаци за пещи) са много разрушени. Те се отличаваха по черния кръг, обграден в периферията с червеникава ивица и по дебелия слой пепел. Беше ясно, че между огнищата и подовите мазилки имаше връзка. Сравнително по-добре бяха запазени огнищата близо до входа на десния клон, и то до дясната страна около преддверието на галерията. На тези места се откриха всички цели съдове и по-едрите късове от съдове.

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Намериха се много малък брой оръдия — един бронзов сърп и една каменна пота. Липсата на оръдия за производство и оръжия в горния пласт не се отнася само до Деветаки, а до всички селища, обитавани през този период и първата половина на желязната епоха. Това явление е лесно обяснимо. През епохата на разлагация се първобитно-родов строй и началото на създаването на класово общество каменните и костените оръдия и оръжия вече се заменят с по-редките, но по-здрави метални оръдия и оръжия. С тези по-сигурни средства за производство тогавашните потребители са се снабдявали твърде трудно, затова те са ги пазили много ревниво. Трябва да припомним, че с изключение на някои пещери и селищни могили селищата от това време са били еднослойни и в редки случаи двуслойни.

Бронзовият сърп е от най-простия тип (обр. 88). Той е слабо закривен. Има тесен резец със слабо надебелен гръб и ниска пъпка в основата. Дълж. 13,3 см, шир. 2,1 см. У нас на няколко места, предимно в Северна България — Новград,[1] Дългопол,[2] Испених,

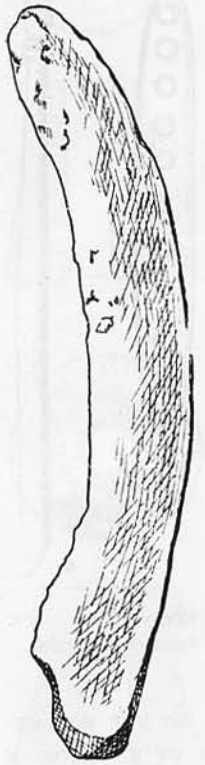

Обр. 88. Бронзов сърп. Късен период на бронзовата епоха

---

[1] Непубликувани материали в музея в Свищов.

[2] Непубликувани материали в музейната сбирка в Дългопол.

Г. Косово, Върбица[1] и др. — са намерени като единични или колективни находки много бронзови сърпове. Значителна част от тях, особено измежду колективните находки, спадат към най-обикновените по-слабо завити сърпове с пъпка в основата. Другата част от нашите сърпове са по-големи, доста завити и с по-изпъкнала пъпка в основата. В близките страни, главно Румъния и Унгария,[2] са намерени, и то повече като колективни находки различни сърпове.[3] От тях най-малък е броят на сърповете с пъпки в основата. Изглежда че последният тип сърпове са били разпространени повече южно от Дунава.

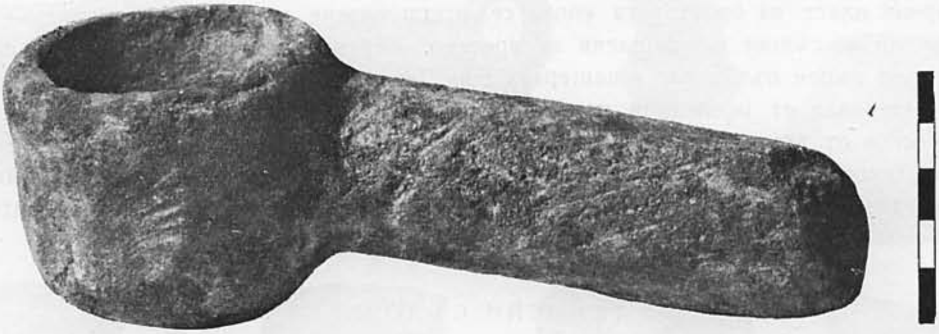

Обр. 89. Каменна пота-лъжица. Късен период на бронзовата епоха

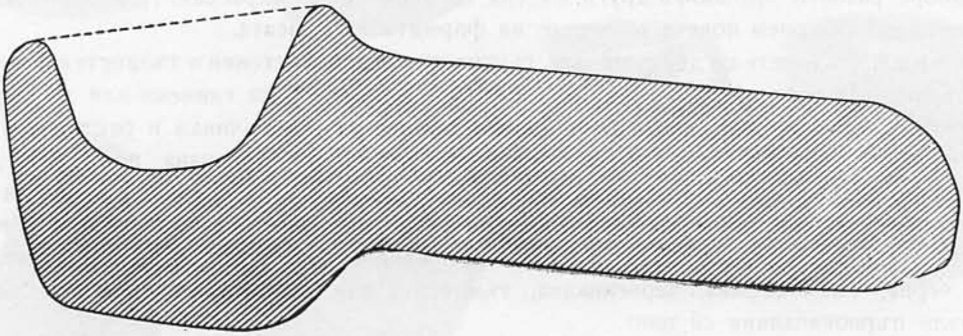

Обр. 90. Разрез на каменната пота-лъжица

Каменната пота-лъжица представлява дебелостенно съдче, снабдено с масивна дълга и заоблена дръжка. Направено е от талкошист. Има изравнена светла повърхност със зеленикав оттенък. Дълж. (заедно с дръжката) 16,2 см, диам. на устието 4,7 см (обр. 89 и обр. 90). Каменна или глинена потичка с дръжка не познаваме от друго място. Засега потичката от Деветаки се явява единствена от тоя вид.

На много места в България — Сокол,[4] Белокопитово,[5] Сливен[6] и пр. — са намерени модели от серпентини за изливане на кухи бронзови брадви, двойни брадви, ножове и др., което ясно говори, че през втората половина на бронзовата епоха в нашите земи металургията на бронза е била доста развита. Потичката от Деветаки се явява като още едно неоспоримо доказателство, че много от оръдията за производство — на първо място бронзовите сърпове и кухите брадви — са произвеждани от местни майстори.

---

[1] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[2] I. Andrieşescu. Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie. Dacia, II, стр. 370 и сл.

[3] Ibid., стр. 371 и сл.; H. Dumitrescu. Objets inédits du dépôt en bronze de Şpălnaca au Musée national de Bucarest. Dacia, V—VI, 1938, стр. 194 и сл.

[4] Н. Койчев. ИАИ, XVII, стр. 218 и сл.

[5] Непубликуван предмет в Археологическия музей в София.

[6] Непубликувани модели в музейната сбирка в Сливен.

КЕРАМИКА

В горния пласт на бронзовата епоха се откри повече керамичен материал — късове от съдове, цели съдове и прешлени за вретено. Керамиката, главно съдовете са много интересни. За първи път у нас в пещерата при Деветаки са намерени повече и по-разнообразни материали от последния период на бронзовата епоха. Материали от това време притежаваме и от другаде — от Юнаците,[1] могилата Разкопаница,[2] и Новград,[3] обаче те са в малко количество, по-еднообразни са, и са от по-кратък период, което е най-съществено. При проучването на керамиката срещаме трудности, тъй като сравнителният материал е оскъден.

ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

Глинените съдове имат най-разнообразни форми. Освен старите форми съдове явяват се и нови форми, които са резултат на развитието. По-голямата част от съдовете са снабдени с добре развити дръжки, а други от тях са внимателно украсени. При разглеждането на съдовете ще обърнем повече внимание на формите и украсата.

Техника. Съдовете се делят на две групи: груби дебелостенни и тънкостенни с гладки стени. Първите са работени на ръка, а вторите — с помощта на глинени или дървени модели. Грубите съдове са правени от глина, примесена с песъчинки и растителни остатъци. Изпичани са добре. Отвън имат бледочервеникава, слабо грапава повърхност, а отвътре са по-изгладени и с тъмнокафяв цвят. По-внимателно изработените съдове са от по-добре пречистена глина, към която са добавени счукани късчета от съдове. Преди изпичането съдовете били опушвани и изглаждани. Изпичани са доста добре. Имат гладка, често лъскава черна, тъмнокафява, червеникава, тъмносива или пепелява повърхност. Съдовете са запазили първоначалния си цвят.

Форми. От прибраните материали — доста цели и множество късове от съдове — трудно бихме могли да възстановим всички типове форми, които са били застъпени в това находище. Засега ние ще ги разпределим на шест главни типа: 1) високи съдове с тесни устия с две или с четири отвесни дръжки, 2) дълбоки съдове с широки устия с две високи отвесни дръжки, 3) дълбоки съдове с широки устия и хоризонтални дръжки, 4) плитки съдове с две хоризонтални или отвесни дръжки, 5) чаши и съдове-кани с една дръжка и 6) съдове без дръжки. При това делене ние изхождаме не само от формата и предназначението на съдовете, а главно от броя, формата и положението на дръжките, които им придават по-привлекателен вид.

Към първия тип се отнасят съдове с долна кълбовидна или овоидна част с висока или ниска, обикновено по-тясна шия, с равно и в редки случаи с профилувано дъно, снабдени с две отвесно прилепени дръжки. При по-малките съдове дръжките имат елипсовидно или правоъгълно сечение. Те излизат от ръба на устието, отиват нагоре и навън и се съединяват с тялото на съда в най-изпъкналата му част (обр. 92 *ј*). Измежду тях има един

---

[1] В. Миков. Селищната могила при Юнаците, стр. 78.

[2] П. Детев. Селищната могила Разкопаница, стр. 180 и сл.

[3] Непубликувани материали в музея в Свищов.

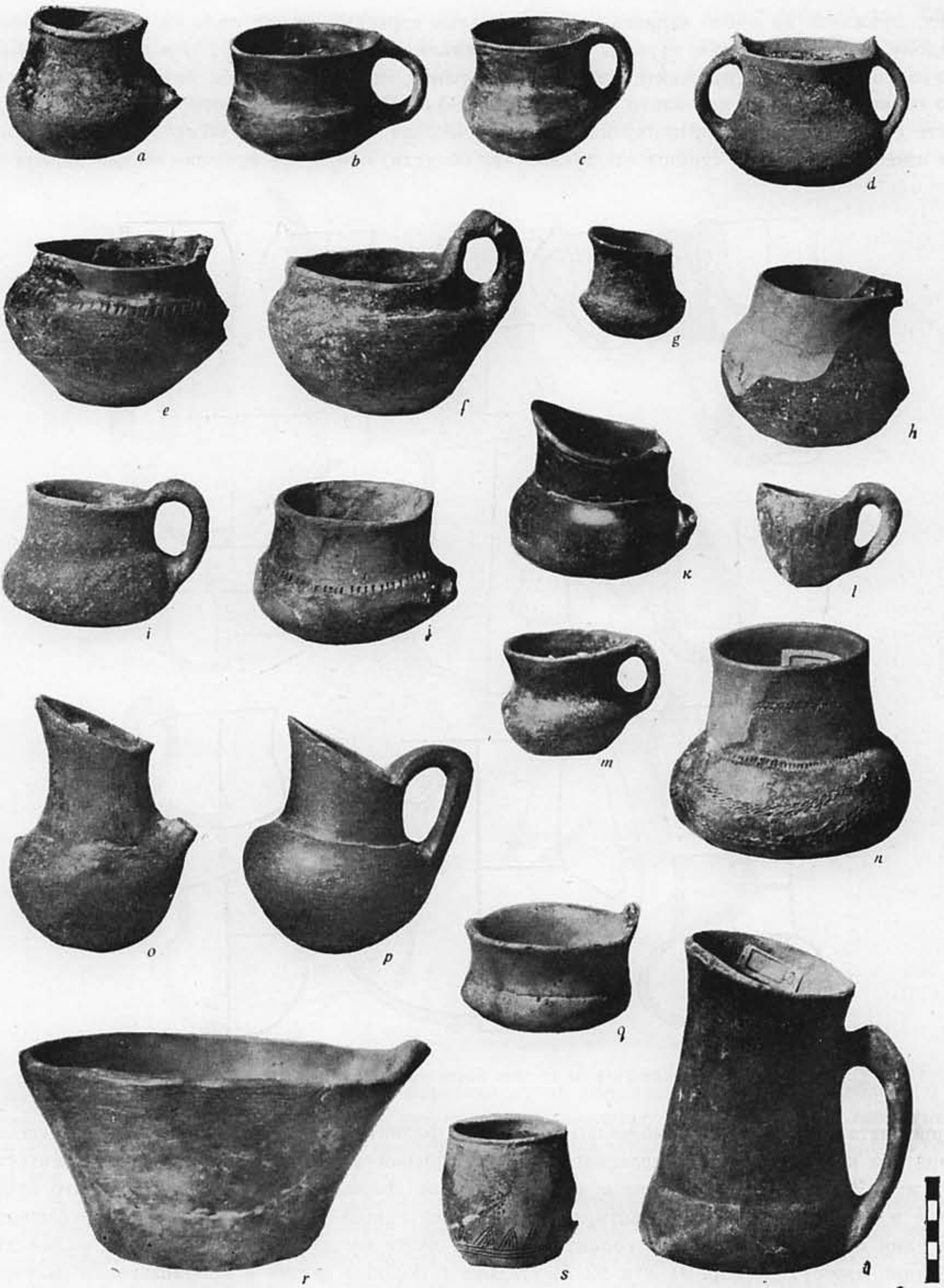
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
к
l
m
n
o
p
q
r
s
t

Обр. 91. Глинени съдове. Късен период на бронзовата епоха съд, дръжките на който излизат под един малък израстък върху ръба на устието, слизат надолу и прилепват към търбуха в най-изпъкналата му част (обр. 91 *d* и обр. 92 *k*). При по-големите съдове дръжките излизат от гърлото, по-долу от ръба на устието и стигат до горната половина на тялото на съда (обр. 93 *e*). При съдовете с четири дръжки последните са били прикрепвани върху най-издутата част на търбуха (обр. 93 *c*). Този тип съдове са известни от много селища от дунавските области, обитавани през последния период на бронзовата епоха.[1] От тях по-малко е позната формата на съд (обр. 92 *n*), долната половина на който представя сплесната сфера с висока шия, профилувано дъно и лентести дръжки. За нашата страна това е нова, неизвестна форма съд, паралели на която намираме в среднодунавските области, обитавани през същия период.[2] По-интересна е формата на един малък съд, на който горните части на двете му дръжки преминават в малки дъговидни израстъци (обр. 91 *d* и 92 *k*). Съдове с подобна форма и приблизителни размери, някои с остри или доста тесни дъна, както ще видим и по-долу, се срещат в много се-

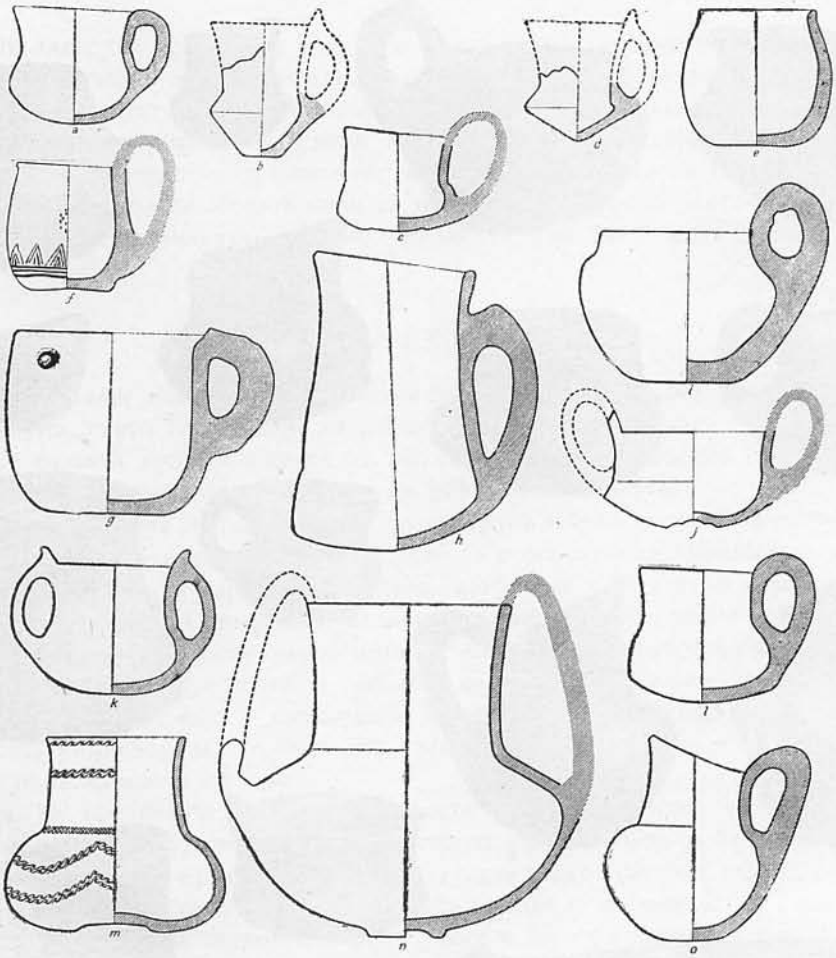

Обр. 92. Профили на съдове. Късен период на бронзовата епоха

лища в басейна на Марица, населявани през последния период на бронзовата епоха.[1] Този съд схожда и с много съдове с ниско профилувани дъна от земите по двата бряга на Дунава от Морава до Олтул, където през същия период се е развивала една своеобразна култура с инкрустирана керамика.[2]

---

[1] D. Berciu. Arheologia prehistorica Olteniei, стр. 116 и сл.; N. Vulič et M. Grbič. Corpus vasorum antiquorum, табл. 21.

[2] F. v. Tompa. 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912—1936. BRGK, XXIV—XXV, стр. 97.

По-друга е формата на съдовете от втория тип. Те са имали дълбока полусферична или издута долна част, която постепенно преминава в слабо стеснено или в ниско и широко отворено гърло. Имат равно и в редки случаи конкавно дъно. Били снабдени с по две лентести дръжки или с овално сечение, които излизат направо от ръба на устието, отиват нагоре и много навън и са прилепени върху най-изпъкналата част на търбуха (обр. 91 *q* и обр. 92 *j*).

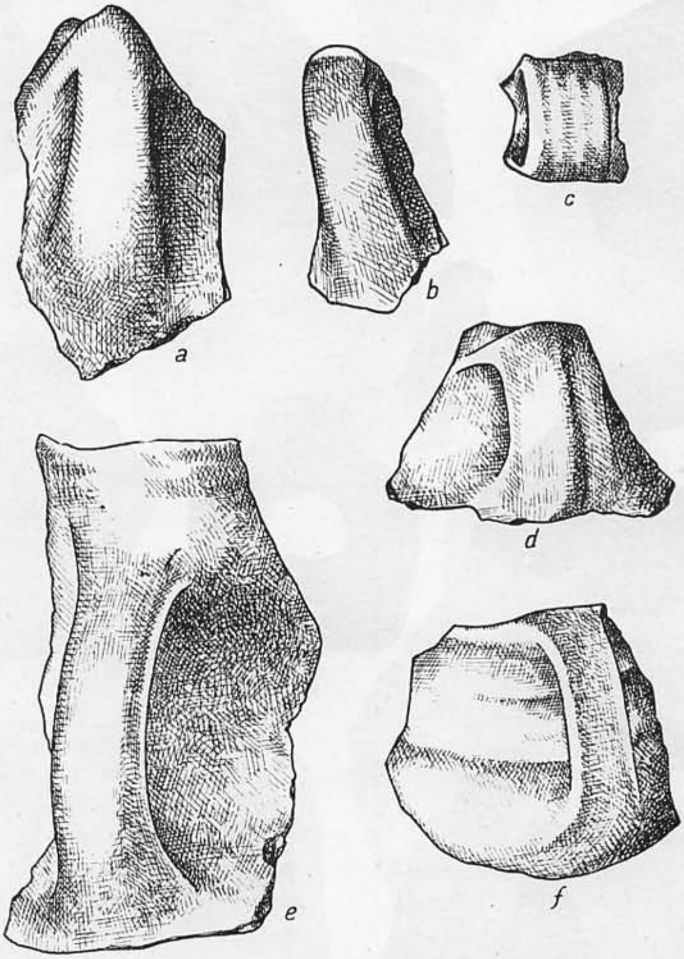

Обр. 93. Дръжки от съдове. Късен период на бронзовата епоха

Съдовете от този тип са по-интересни. Разпространени са на обширна територия в Югоизточна Европа, а това ни дава възможност не само да проследим връзките между тогавашните племена, но и да определим с по-голяма сигурност периода на много други форми съдове от тези земи. На първо място ще спрем вниманието си върху съда на обр. 91 *q* и обр. 92 *j*, който е с конкавно дъно и е имал високи лентести дръжки, както и на няколко дръжки от съдове със същата форма (обр. 94 *h*). Съдове с по две високи лентести или обли дръжки са характерни главно за балканодунавските области през втората половина на бронзовата и дори през първата половина на желязната епоха.[1] Произходът на тази форма не трябва да търсим в Троя и някои западноазиатски селища, а на Балканите, където още през края на енеолита се появяват съдове с две дръжки, които излизат от ръба на устието. Формата се задържа през първата половина на бронзовата епоха и обхваща по-голяма територия, включително и Западна Мала Азия. Глинените и ме-

---

[1] В. Миков. Цит. съч., стр. 78 и сл.; П. Детев. Цит. съч., стр. 180 и сл.

[2] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън, стр. 52 и цитираната литература.

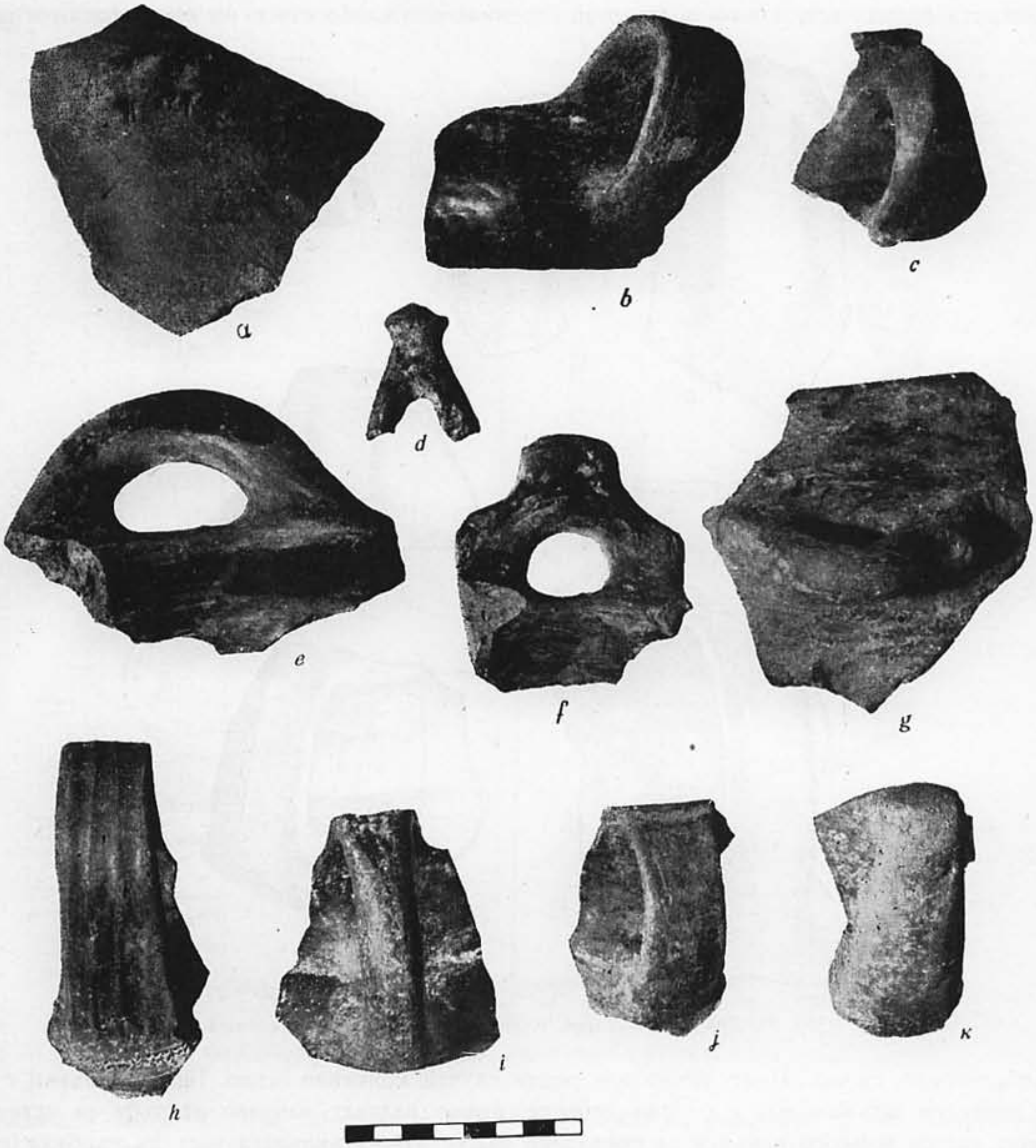

Обр. 94. Дръжки от разни форми съдове. Късен период на бронзовата епоха

тални съдове от Пойана, Биа, Букьовци, Върбовка, Дуванли, Маноле,[1] долината на р. Черна,[2] Тесалия,[3] Микена[4] и много други недвусмислено сочат, че през втората половина на същата епоха съдовете с високи дръжки се развиват в прекрасни форми и добиват широко разпространение в земите от Карпатите до Егейско море. Тези съдове са произвеждани от местни майстори-грънчари и са били любима форма на траките и някои съседни племена.

---

[1] E. Vulpe. Considérations, стр. 9; В. Миков. Материали от желязната епоха. ИАИ, XXI, стр. 295.

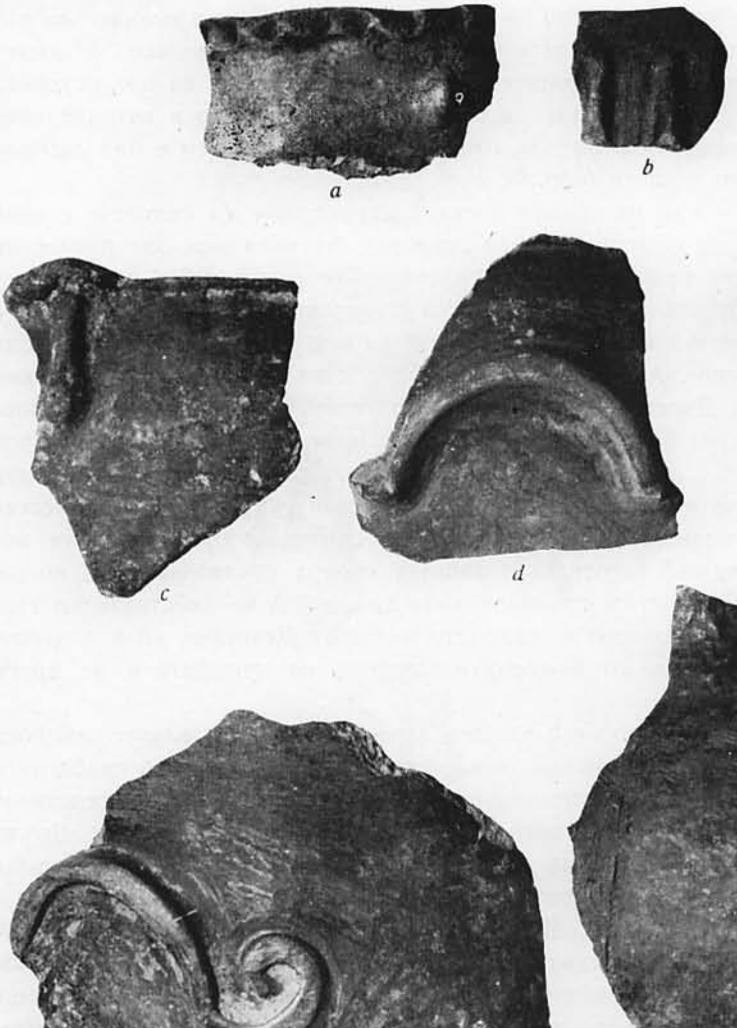

Обр. 95. Дръжки от съдове. Късен период на бронзовата епоха

---

[1] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън, стр. 28 и цитираната там литература.

[2] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 192 и сл.

[3] W. A. Heurtley and T. S. Skeat. The Tholos Tomb of Marmariani. BSA, XXVI, 1930, стр. 54; *Χρ. Τσούντας*. Цит. съч., стр. 259 и сл.

[4] G. Karo. Die Schachtgräber von Mykenai. München, 1930—1933, стр. 103 и табл. CLXX.

Третият тип съдове по форма на корпуса почти не се отличават от втория. Хоризонтално прикрепените към стените, слабо издадени навън дръжки им придават съвършено друг вид. От този тип, който се среща и по-рядко из нашите селища, са запазени само няколко фрагмента от сравнително по-големи съдове с дръжки, които са прикрепени върху най-изпъкналата част на тялото на съда (обр. 95 *g*). При някои от тях дръжките са дъговидни и хоризонтално прилепени към средата на стените. Подобни дръжки, но върху друга форма съдове са познати още от енеолита в западната половина на полуострова.[1] Те се явяват по-често през втората половина на бронзовата епоха, и то в югозападните области.[2] Езичестите дръжки, пробити с по три отвесни дупчици, с които е бил снабден друг съд, също така са по-малко познати (обр. 96 *c*).[3]

Още по-малко известни и чужди на нашата и съседните страни са съдовете с един друг вид дръжки, които могат да се приемат и за „украса", каквито виждаме прилепени върху най-издадената част на два фрагмента от по-големи съдове (обр. 95 *d* и *f*). Дръжките имат форма на омега. В горната си половина те са по-високи и широки, а изтънените им краища преминават: при едната в къса спирала завита нагоре, а при другата — в малка дъгичка. Имат правоъгълно сечение. Аналогични „дръжки" досега у нас са намерени само в най-горния културен пласт на Дипсиската могила,[4] дето те вървят с материали от втората половина на ранния период на бронзовата епоха. От втория културен пласт на Троя произхождат съдове, „украсени" с по две срещуположни омега-дръжки,[5] напълно сходни с тези от Деветаки и Дипсиската могила. Възможно е оттам тази „украса" да е пренесена на Балкана и както показват късовете от съдове с такива „дръжки" от Дипсиската могила и от някои тесалийски селища,[6] тя отначало запазва своето предназначение, но покъсно е използувана от местните майстори-грънчари като дръжка. А че действително тази форма у нас е служила за дръжка, говорят не само дръжките от Деветаки, но и подковообразните форми дръжки върху съдове от по-горните пластове на пещерата и от други места от по-късно време.

Съдовете от четвъртия тип, от който не е запазен здрав съд, представляват дълбоки и плитки разлати паници с повече или по-малко завити стени, с равно дъно и снабдени с по две, най-различно моделирани дръжки, прилепени хоризонтално отвън, непосредствено до равния или слабо профилуван ръб на устието (обр. 94 *e* и *f* и обр. 96 *b* и *d*). Дръжките при някои съдове имат дъговидна форма с обло сечение, при други са правоъгълни с кръгла или полукръгла дупка в средата, трети са с израстъци на външните два ъгли с полуовоидно или неправилно сечение и пр. Все към този тип ще причислим и плитките съдове, снабдени с отвесни дръжки. При една по-дълбока паница, която е била със слабо стеснено гърло, дръжките са излизали от профилувания ръб на устието, отивали са постепенно нагоре и навън и под остър ъгъл се съединявали с тялото на съда в най-издадената му част (обр. 96 *h*). При друга паница дръжките са излизали от външната периферия на профилувания ръб, завивали са навътре и са прилепвали откъм вътрешната страна на ръба (обр. 96 *e*). Имало е и съдове с дръжки във форма на езичест израстък с удължена основа (обр. 95 *c*).

Плитките съдове с хоризонтални дръжки са характерни за керамиката от бронзовата и по-късните епохи за земите южно от Дунава. Такива съдове се появяват още през началото на бронзовата епоха в западните области на Мала Азия — Терми,[1] Троя[2] и др. Късове от плитки съдове с хоризонтални дръжки се намериха и в най-горния културен пласт на Дипсиската могила, който се датира през втората половина на ранния период на бронзовата епоха. Много повече материали от такива съдове обаче са разкрити в селищата в Тесалия[3] и Южна Македония.[4] В почти всички разкопавани селища — Цани, Церелия, Лиа-

---

[1] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, стр. 47.

[2] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 180 и сл.; *Χρ. Τσούντας*. Цит. съч., стр. 263 и сл.

[3] В горните пластове на Димини заедно с материали, характерни за последния период на бронзовата епоха, е намерен и един къс от съд с езичеста дръжка, пробита с три отвесни дупчици (*Χρ. Τσούντας*. Цит. съч. стр. 263).

[4] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.

[5] B. Blegen, J. Caskey. Troy, I, стр. 339 и 354 и табл. 389 и 390.

[6] *Χρ. Τσούντας*. Цит. съч., стр. 230 и 263.

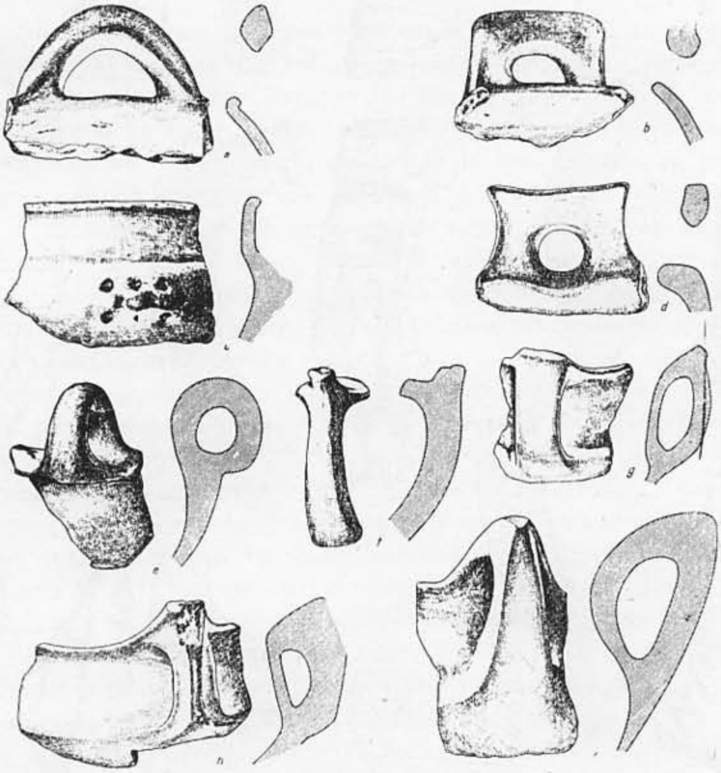

Обр. 96. Дръжки от разни форми съдове. Късен период на бронзовата епоха

ноклади,[5] Кристана, Хагиос Мамас, Вардаровци, Сарасте, Моливопиргос[6] и пр. произхождат късове от съдове, от които се вижда, че през цялата бронзова, дори и през следващата епоха са произвеждани плитки и дълбоки паници с по две хоризонтални дръжки. От Македония или от Южна България тази форма е проникнала в Северна България, поради оскъдните материали засега не можем да кажем нищо определено.

От петия тип притежаваме повече съдове и малък брой фрагменти. Съдовете могат да се подразделят на четири подтипа: 1) чаши с равни устия, 2) чаши с косо отрязани устия, 3) чаши с остри дъна и 4) съдове-кани с косо отрязани устия.

Чашите с равни устия имат обикновено долна кълбовидна или полусферична част и ниска, широко отворена шия, с равно или заоблено дъно, снабдени с една дръжка с овално или правоъгълно сечение, която излиза от или непосредствено до ръба на устието (обр. 91 *c* и обр. 92 *a*). При някои от чашите дръжката отива слабо нагоре, а при други завива на-

---

[1] C. Blegen, J. Caskey. Troy, I, табл. 241 и сл.

[2] W. Lamb. Excavations at Thermi, стр. 77 и сл.

[3] *Χρ. Τσούντας.* Цит. съч., стр. 267 и сл.

[4] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 86 и сл.

[5] A. J. B. Wace and M. S. Thompson. Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912, стр. 140, 156, 186

[6] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 167, 171, 180, 184, 209, 215; *Χρ. Τσούντας.* Цит. съч., стр. 267 и сл.

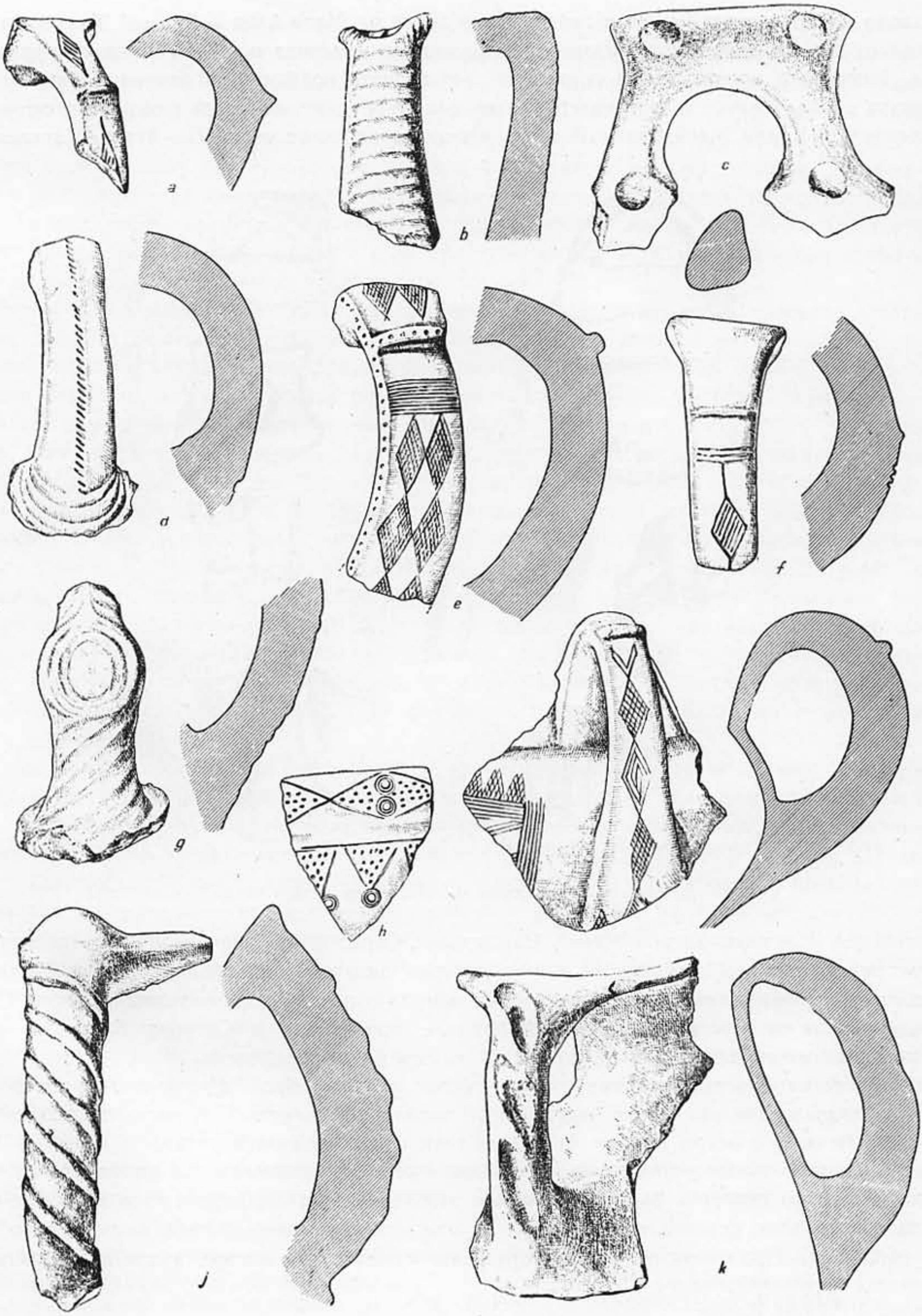
a
b
c
d
e
f
g
h
j
k

Обр. 97. Дръжки от съдове с украса. Късен период на бронзовата епоха долу и се съединява с най-изпъкналата част на тялото на съда. Една чаша има цилиндрична форма със слабо стеснено устие (обр. 91 *s*).

Тази форма чаши, независимо че дръжката излиза малко нагоре или не или пък шията е по-ниска и стеснена, твърде малко се отличават от чашите, намерени в по-долния пласт. Те са общи и през късния период на бронзовата епоха са разпространени почти навред в Югоизточна Европа.

От втория подтип са запазени само две чаши. Едната е с долна сплеснатополусферична, а другата с пресечено конусовидна част, невисока шия с ниско, косо изрязано устие. Лентестите им дръжки (при едната липсва) излизат от ръба на устието и са прилепени върху най-издадената част на тялото на съда. Дъното на по-малката чаша е очертано с плитко врязан кръг (обр. 91 *j*). Аналогични чаши, които са датирани през последния период на бронзовата и ранножелязната епоха, са известни от много места в балканодунавските области.[1]

Интересни са и трите фрагмента от остродънни чаши. Две от тях имат долна двойноконусовидна част и широко и по-високо гърло. В другата чаша дъното е тясно и равно (обр. 92 *b* и *d*). Чашите са били снабдени с по една дръжчица с правоъгълно сечение, горната основа на които както при съда на обр. 92 преминава в нисък, дъговиден израстък. Подобни чаши произхождат и от други места у нас — Юнаците,[2] Костиево,[3] Пловдив,[4] Згалево,[5] Маноле.[6] От тях по-важни са чашите от могилното селище до Юнаците. В горния културен пласт на дълбочина от 1—2,20 м се намериха голям брой остродънни чаши с една и по-малко с две дръжчици с израстъци в горната си част.[7] Материалите от този пласт, като вземем пред вид културните останки от по-долните пластове, могат да се датират през първата половина на последния период на бронзовата епоха. Вън от земите, населявани от траките, такива чаши не са познати. Те напомнят обаче на някои от чашите с една дръжка с израстък от областта по двата бряга на Дунава между Морава и Олтул[8] с тази разлика, че тяхното дъно преминава в ниско столче и че стените им са богато украсени[9]. Кои от чашите — тези от България или от областта по двата бряга на Дунава — са по-стари и има ли някаква връзка между тях, или пък те се развивали самостоятелно на местна почва — за това нямаме сигурни данни.

От последната подгрупа притежаваме само четири съда (на два дръжките са отчупени). Те се отличават от чашите с косите устия със значително по-високите си гърла и много наведено отрязано устие. Най-големият съд има особена форма — слабо заоблено дъно, висока, широка в основата си шия, която преминава в разширено, косо отрязано устие. Дръжката ѝ излиза под ръба на устието и се съединява с основата на шията. Има ромбоидно сечение. Горната ѝ част е слабо заострена (обр. 91 *t* и обр. 92 *h*.) Аналогична кана е намерена във втория пласт на могилата до Русе, който е датиран през края на бронзовата и началото на желязната епоха.[10] На съдовете от Деветаки и Русе много схожда един съд от Пойана, който също така е от това време.[11] Двете малки канички са изработени много внимателно. Дръжките им (при едната е отчупена) излизат от ръба на устието, слабо са заострени в завоя и са прикрепени за тялото в най-изпъкналата му част. Имат правоъгълно сечение (обр. 91 *o* и *p* и обр. 92 *o*). От близкото село Мусина, Търновско, произхожда една каничка, която по форма, цвят и приблизителни размери не се отличава от двете канички от Деветаки.[1] Четвъртата каничка, която има полирана черна повърхност, е с по-ниска шия и слабо изострена в най-високата част на ръба на устието. Имала е лентеста дръжка (обр. 91*k*). Последната форма канички са известни от някои селища, разположени северно от Дунава.[2]

---

[1] П. Детев. Селищната могила Разкопаница, стр. 180.

[2] В. Миков. Селищната могила при Юнаците, стр. 79 и сл.

[3] G. Seure et A. Degrand. Explorations, стр. 424.

[4] П. Детев. Селищната могила Разкопаница, стр. 183, обр. 124.

[5] М. Чичикова. Находка от глинени съдове при Згалево. ИАИ, XVIII, стр. 342.

[6] П. Детев. Селищната могила Разкопаница, стр. 181.

[7] В. Миков. Цит. съч., стр. 79 и 80.

[8] В. Миков. Златното съкровище, стр. 42.

[9] D. Berciu şi Eug. Comşa. Săpăturile arheologice, стр. 32 и сл.; D. Berciu. Arheologia prehistorica, стр. 120 и сл.

[10] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки 1948—1949, стр. 139.

[11] R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 276.

Към шестия тип съдове спада само един съд с долна кълбовидна част и висока шия. Има заоблено конкавно дъно. Украсен е с пояси от съединени S-видни спирали (обр. 91 *n*). Съд с подобна форма и украса произхожда от Асеново, Плевенски окръг.[3] Тази форма съдове е известна от долнодунавските земи и се датира през края на бронзовата и началото на желязната епоха.[4]

Към последният тип съдове ще добавим и една дълбока паница с най-обикновена пресеченоконусовидна форма, но с малък изострен израстък на ръба на устието, с кръгла дупка под основата (обр. 93 *r*). Съд с подобен израстък е намерен заедно с някои остродънни чаши в горните слоеве на културния пласт от последния период на бронзовата епоха в могилата до Юнаците.[5] Подобни съдове са известни и от Троя.[6]

Дръжки. Дръжките от съдове също така са важен белег за керамиката от последния период на бронзовата епоха. Освен цели съдове намериха се и голям брой най-различни по големина и форма дръжки. За повече от дръжките може да се каже върху какви типове съдове са били прикрепвани, но за една част от тях със сигурност не може да определим дали са от съдове с една, две или четири дръжки, или пък от съдове с равни или косо отрязани устия. От дръжките на първо място ще отбележим високите, навън издадени лентести дръжки с правоъгълно сечение, които излизат от ръба на устието (обр. 96 и 97). Тези дръжки са типични за съдовете от северозападната половина на Балканите. Те говорят за стара местна традиция в керамичното производство. От Деветашката пещера произхождат и дръжки от този вид, но с овално сечение. Те пък се срещат в повечето случаи в югоизточната половина на полуострова и са работени по модели, проникнали от малоазиатските селища. Друг тип дръжки са тези със заострена горна част, с пъпки, израстъци или напречни ръбове на върха (обр. 96 *i*). Този тип не е нов. Той е възникнал в земите на траките още през втората половина на ранния период на бронзовата епоха, напр. чашите тип Кирилметодиево и се е задържал през цялата бронзова епоха и първата половина на желязната епоха.[7] Хоризонталните дръжки, прилепени върху ръба на устието на плитките съдове, са добили най-голямо развитие също така в области, населявани от тракийски племена. В доста ограничена област, северно и южно от Стара планина, се намират съдчета с две дръжки и остродънни чаши с една дръжка, с малки израстъци, които излизат от ръба на устието. Дръжките с форма на омега са заети от Мала Азия, по-късно те добиват по-широко приложение в домашното производство съдове, като се видоизменят на подкова или дъга.

Дъна. По-голямата част от съдовете са имали равни дъна. В редки случаи някои от по-малките съдове са имали ниско профилувани или конкавни дъна (обр. 90 *n*). При чашите съотношението е по-друго. Покрай чашите с равни дъна често се срещат чаши тип Кирилметодиево със заоблени дъна и тип Юнаците — със заострени дъна. Измежду керамичния материал се намериха и няколко високи кухи и масивни дъна-столчета от по-големи съдове (обр. 98). От каква форма съдове са били тези дъна, с положителност не може да се установи. Подобни дъна от други селища от това време у нас не са известни. Високи, кухи и масивни столчета от съдове произхождат от селищата в Островул Маре, Моливопиргос и др., които са обитавани през последния период на бронзовата епоха.[1]

---

[1] Каната е намерена в селищна могила, в дворно място. Тя е частно притежание.

[2] D. Popescu. Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, стр. 94.

[3] В. Миков. Предисторически селища и находки, стр. 98.

[4] D. Berciu. Arheologia prehistorica a Olteniei, стр. 105.

[5] В. Миков. Селищната могила при Юнаците, стр. 80.

[6] C. Blegen, J. Caskey. Troy, II, табл. 64.

[7] Дръжки с израстъци и пъпки са известни от много селища в долния басейн на Дунава, напр. Balta Verde (D. Berciu şi E. Comşa. Săpăturile arheologice, стр. 38), Poiana (R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 279 и сл.).

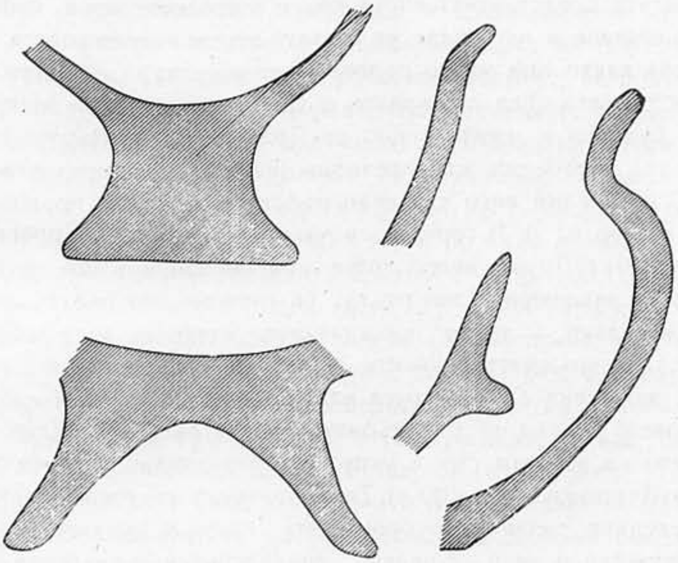

Обр. 98. Профили на дъна от съдове. Късен период на бронзовата епоха

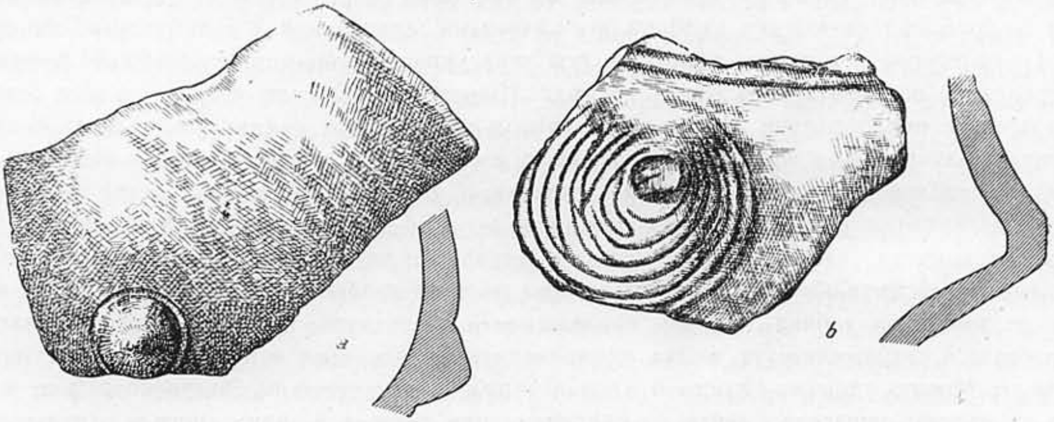

Обр. 99. Късове от съдове с конусовидни пъпки. Късен период на бронзовата епоха

Украса. По-голяма част от съдовете, главно чашите, са без украса. Това се отнася не само до керамиката в нашата пещера, но и за всички селища от последния период на бронзовата епоха в Югоизточна Европа. Изключение прави само керамиката от територията по двата бряга на Дунава, между устията на Тиса—Морава и Жиул—Огоста, където почти всички предмети, изработени от глина, са украсени.[2] Украсата, която виждаме върху стените и дръжките на някои съдове от Деветаки и всички останали селища от това време заема второстепенно място. Тя е бедна, по-еднообразна и изпълнена по-небрежно.

Общата украса за всички епохи от назъбени ръбове се среща по-рядко. Намерен е, само един къс от съд с назъбен релефен пояс, прилепен под ръба на устието (обр. 95 *a*).

---

[1] D. Berciu. Catalogul muzeului arheologice, стр. 639 и табл. III; W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр 211.

[2] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън, стр. 44 и цит. литература.

Малко са и съдовете, които са били украсени с характерните за лужичката култура конусовидни пъпки.[1] Притежаваме само един къс от съд с запазена малка, много внимателно моделирана конусовидна пъпка, обградена в основата със слабо личащ кръг (обр. 99 *a*), която напълно схожда с пъпките върху съдовете от тази култура.[2] Върху друг фрагмент от по-голям съд украсата представлява нисък конус с пресечен връх, който не е прилепен, а е получен чрез вдълбаване и натискане на стената откъм вътрешността на съда (обр. 99*b*). „Пъпката“ е обградена както при много съдове от тази култура с плитки, неправилни „концентрични“ канелюри.[3] Засега това са първите и най-сигурни белези за проникване на елементи от лужичката култура в земите южно от Долния Дунав. Върху някои късове се вижда украса от по два успоредни, къси релефни ръба, разположени отвесно под ръба на устието (обр. 95 *e*). С успоредни косо наведени ръбове е украсена дръжката на един сравнително по-голям съд (обр. 97 *j*). В горната си част тя завършва с израстък, подобен на тези върху съд на обр. 91 *t*. Други, много добре моделирани дръжки, са украсени с плитки, често слабо забележими канелюри. Едни от тях са нанесени по цялата дължина на дръжките, други са косо наведени, а трети представляват напречни дъги (обр. 97*b* и *g*). Разширената плоска част на дръжката с косите канелюри е украсена и с широки канелюри, които образуват две включени една в друга елипси (обр. 95 *g*).

Съдовете и късовете от съдове с вдлъбната украса също са малко. Слабо профилуваният ръб от устието на неголям съд е украсен с неправилни успоредни, продълговати, дълбоко врязани вдлъбнатинки (обр. 100 *g*). Този орнамент се среща рядко, и то върху погруби съдове от последния период на бронзовата епоха в дунавските области.[4] С една лента от плитки, успоредни и косо наведени продълговати вдлъбнатинки е украсена по дължината си една дръжка (обр. 97*d*), а с околовръстни пояси от подобни, но отвесни вдлъбнати линии е украсена горната част на две чаши (обр. 91 *e* и *f*). Върху дръжката от един по-груб съд се виждат дълбоки, косо наведени „елипсовидни“ вдлъбнатини (обр. 97 *k*).

По-интересна и с друга техника е получена украсата върху съда на обр. 91 *n*, която е разпределена по цялата повърхност на съда. Шията под ръба на устието и към средата е украсена с околовръстни ленти от по един и два реда от съединени, легнали S-видни спирали, получени чрез отпечатване. Основата на шията е украсена с широка околовръстна лента от доближени отвесни S-видни спирали, а долната му част — с два успоредни пояса от гирлянди, образувани от по два реда легнали S-видни спирали. S-видната спирала върху керамиката, както вече споменахме, играе важна роля в украсата чрез енеолита в днепродунавските области. Тя изчезва през първата половина на бронзовата епоха и отново се появява и добива широко приложение в изкуството през втората половина на бронзовата и старожелязната епоха в карпатодунавските земи и по-специално на територията от Морава докъм Огоста и Тиса и Жиул. У нас освен из Видинско съдове и късове от съдове, украсени с ленти от съединени или скачени S-видни спирали, произхождат от Софийско,[5] Кюстендилско,[6] долмените из Сакар планина,[7] Врачанско[8] и др., които са датирани през края на бронзовата и старожелязната епоха.[9]

---

[1] Ю. Неуступний. Первобытная история Лужицы. Прага, 1947, стр. 69 сл.

[2] H. Seger, Lausitzer Kultur, Ebert's Reallex., VII, стр. 251 и сл.; Ю. Неуступний. Цит. съч., стр. 51

[3] Ю. Неуступний. Цит. съч., стр. 70; H. Seger. Цит. съч., стр. 251; J. Schranil. Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin, 1928, стр. 149 и табл. XXVII.

[4] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., стр. 45; Непубликувани материали в музея в Свищов.

[5] В. Миков. Предисторически селища и находки, стр. 104.

[6] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[7] В. Миков. Разкопки в Сакар планина. ГНМ, VI, 1932—1934, стр., 107 сл.

[8] В. Миков. ИАИ, VII, стр. 366.

[9] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън, стр. 43 и сл.

От всички орнаменти най-широко приложение в керамичното производство през последния период на бронзовата епоха добива врязаният (обр. 97). Намерени са няколко фрагмента от тънкостенни съдове и дръжки, украсени с ленти, триъгълници, ромбове, кръгове и други геометрични фигури. Украсата, ако съдим по запазените късове, е получена по два начина — чрез последователно вдълбаване и провличане на тризъбец или пък единично острие и чрез врязване направо и равномерно върху загладената повърхност на съда. При работата с тризъбец, както виждаме от един фрагмент, се получават равни ленти или пояси от по три или шест успоредни реда. При единичните остриета независимо с провличане или равномерно врязване се получават по-разкривени ленти и нарези. Получените по двата начина фигури са инкрустирани с бяла материя. Украсите върху фрагментите и съдовете по мотиви се различават доста един от друг. Върху един фрагмент виждаме пояс от по-големи триъгълници и включени в тях по един по-малък равнобедрен триъгълник, очертани с по три линии, врязани с тризъбец (обр. 100 *h*). Триъгълниците имат за обща основа една околовръстна лента. Друг съд е бил украсен с пояс от околовръстна лента, върху горния ръб на която лежат големи равнобедрени триъгълници с включени в тях по няколко малки триъгълника, очертани с по един ред, а върху долния ръб — малки триъгълници, обърнати с върха надолу, отбелязани с плитки вдлъбнатинки. Един по-голям съд е бил украсен почти по същия начин, с тази разлика, че над околовръстната лента е имало пресечени ленти, по-широки полета от нарези и пр. (обр. 100 *e*). Най-изпъкналата част на един по-малък съд е била запълнена с пояс от две околовръстни ленти, между които е включен един орнамент от съединени легнали S-видни спирали.

С нарези са били украсявани и някои от дръжките. Върху външната им страна са нарязани единични ромбове или ленти от съединени единични или двойни ромбове, напречни нарези и вдлъбнатинки. Украсата върху един къс от дълбока паница е получена чрез по-сложна техника (обр. 97 *h*). Горната ѝ част е заета от един непрекъснат пояс от легнали и съединени, слабо очертани ромбове, запълнени с вдлъбнатинки, и по два двойни концентрични кръга, получени чрез отпечатване. Долната част е украсена с една едва очертана околовръстна линия, върху която лежат основите на обърнати с върха надолу, слабо очертани равнобедрени триъгълници, запълнени с вдлъбнатинки. На върховете им са прикрепени по един кръг от два концентрични кръга, вписани един в друг (обр. 97 *h*).

Украсата от нарязани триъгълници, ромбове, квадрати, спирали, пояси и пр. е известна от доста селища в балканодунавските области, обитавани през последния период на бронзовата епоха — Пойана,[1] Балта Верде и др.,[2] Чаушица, Сарасте, Хагиос Мамас,[3] Гона, Дормушлу[4] и пр. Украсата от отпечатъци, концентрични кръгове или кръгове с вдлъбнатинка в центъра, макар и да е обхващала обширна територия в балканодунавските земи и Егейския свят, се среща по-рядко, и то главно в селища, обитавани през бронзовата и старожелязната епоха. По-широко разпространение тя получава през последния период на бронзовата епоха, особено в областите по двата бряга на Дунава от Морава-Тиса до Жиул-Огоста.[5] От някои селища в Македония, населявани по същото време, произхождат съдове, украсени с единични или концентрични кръгове.[6] Концентричните кръгове и кръговете с вдлъбнатинка в центъра са отличителен белег на късовете от съдове, намерени в тракий-

---

[1] R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 276.

[2] D. Berciu şi E. Comşa. Săpăturile de la Balta Verde şi Gogoşu. MCA, VI стр. 54; D. Berciu. Catalogul muzeului arheologice din Turnu Severin, стр. 621.

[3] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 219, 220, 222, 226.

[4] L. Rey. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, табл. XVI.

[5] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън, стр. 45 и сл.; D. Berciu şi E. Comşa. Цит. съч. стр. 40 и сл.

[6] L. Rey. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, табл. XIX.

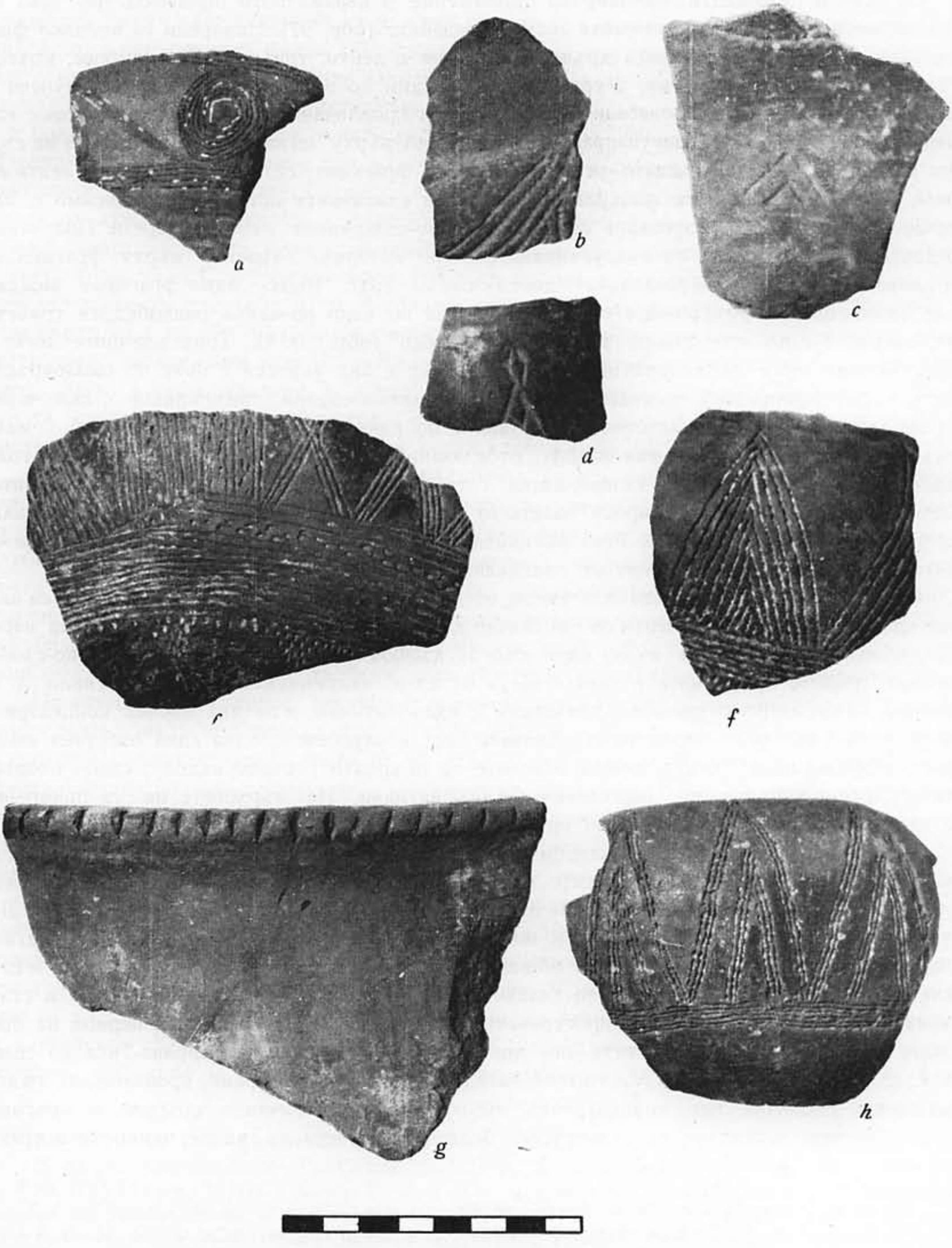

Обр. 100. Късове от съдове с вдлъбнати и врязани украси.
Късен период на бронзовата епоха

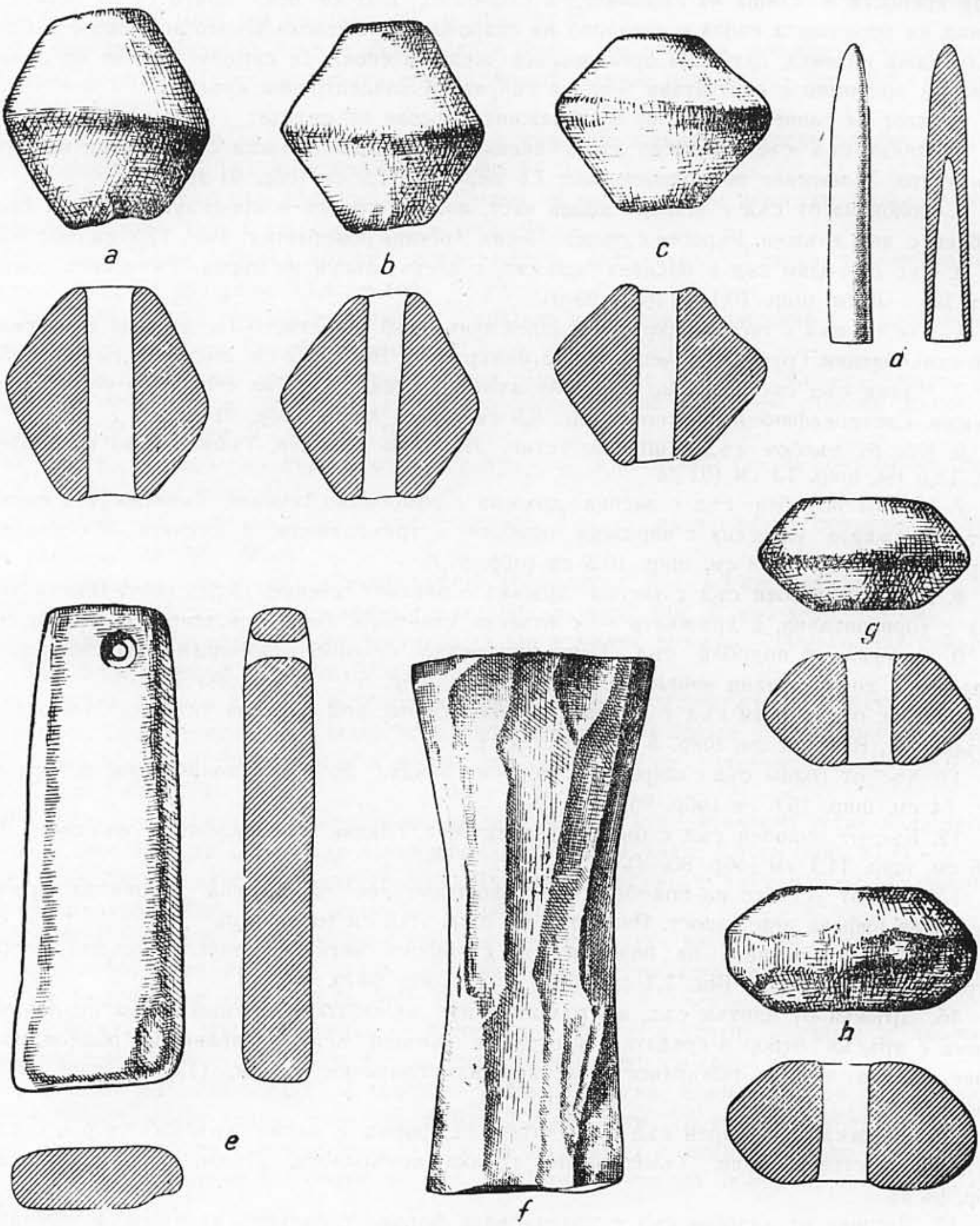

Обр. 101. Предмети от глина, рог, кост и камък

ските крепости и селища из Родопите,[1] в Софийско,[2] в Сухи печ,[3] които са от последния период на бронзовата епоха и началото на старожелязната епоха. Около долмените в Сакар и Странджа планина, датирани през ранната желязна епоха, се намират късове от съдове, украсени предимно с отпечатани S-видна спирала и концентрични кръгове.

Каталог на глинените съдове и по-важните късове от съдове:

1. Малък съд със заоблено дъно, висока шия и две дръжки с израстъци над ръба на устието. Тъмносива повърхност. Вис. 7,6 см, диам. 7,9 см (обр. 91 *d*).

2. Половина от съд с широка долна част, високо кръгло и профилувано дъно. Бил е снабден с две дръжки. Украсен с пъпка. Черна лъскава повърхност. Вис. 17,2 см (обр. 92 *n*).

3. Къс от голям съд с масивна дръжка, с ниска пъпка на върха. Тъмносива повърхност. Вис. 16 см, шир. 10,1 см (обр. 93 *a*).

4. Къс от съд с тясно гърло и разширен навън ръб на устието. По дръжката продълговати вдлъбнатини. Груба бледочервеникава повърхност. Вис. 13,2 см, шир. 10,4 см (обр. 95 *k*).

5. Малък съд със заоблено конкавно дъно и ниска шия. Бил е снабден с две високи дръжки. Светлокафява повърхност. Вис. 6,5 см, диам. 9,5 см (обр. 91 *q*).

6. Къс от дълбок съд с широко устие. Лентеста дръжка. Тъмнокафява повърхност. Вис. 13,5 см, шир. 13 см (91 *f*).

7. Къс от подобен съд с висока дръжка с ромбоидно сечение. Тъмнокафява повърхност. Дръжката украсена с нарязани ромбове и триъгълници, а стената — с квадрати и триъгълници. Вис. 13 см, шир. 10,3 см (обр. 97 *i*).

8. Къс от подобен съд с висока дръжка с овално сечение. Черен цвят. Шията украсена с хоризонтални, а дръжката — с отвесни канелюри. Вис. 9 см, шир. 7,5 см (обр. 94 *i*).

9. Дръжка от подобен съд. Има ромбоидно сечение. Тъмнопепелява повърхност. Украсена с хоризонтални канелюри. Вис. 11,7 см, шир. 5,1 см (обр. 95 *b*).

10. Къс от подобен съд с дръжка, която излиза под ръба на устието. Тъмнокафява повърхност. Вис. 8,3 см, шир. 5 см (обр. 92 *c*).

11. Къс от голям съд с широко устие с омеговидна дръжка. Тъмнокафява повърхност Вис. 14 см, шир. 16,8 см (обр. 95 *i*).

12. Къс от подобен съд с омеговидна дръжка. Гладка тъмнокафява повърхност. Вис. 10,6 см, шир. 11,1 см (обр. 95 *d*).

13. Къс от устието на подобен съд с хоризонтално прикрепена дъговидна дръжка. Изравнена кафява повърхност. Вис. 11,2 см, шир. 10,8 см (обр. 92 *g*).

14. Къс от устието на подобен съд с широка назъбена езичеста дръжка, пробита с три отвесни дупчици. Вис. 7,4 см, шир. 11 см (обр. 94 *c*).

15. Дръжка от плитък съд, който е имал две хоризонтални дръжки. Има правоъгълна форма с кръгъл отвор в средата и изострени външни ъгли. Неправилно ромбоидно сечение. Гладка кафява повърхност с четири вдлъбнатинки. Дълж. 11,5 см, шир. 12,3 см (обр. 97 *c*).

16. Дръжка от подобен съд с правоъгълна форма, с малък кръгъл отвор в средата и слабо изострени ъгли. Тъмнокафява гладка повърхност. Дълж. 6,5 см, шир. 9 см (обр. 96 *d*).

17. Дръжка от подобен съд с правоъгълна форма, с полукръгъл отвор в средата и заоблени ъгли. Сива гладка повърхност. Дълж. 7 см, шир. 9,2 см (обр. 96 *b*).

18. Дръжка от подобен съд с широк израстък навън и с кръгъл отвор в средата. Гладка тъмносива повърхност. Дълж. 8,7 см, шир. 7,6 см (94 *f*).

19. Дръжка от подобен съд с дъговидна форма със заоблено сечение. Гладка тъмнокафява повърхност. Вис. 8,8 см, шир. 12,2 см (обр. 92 *e*).

---

[1] В. Миков. Разкопки в Сакар планина, стр. 107.

[2] В. Миков. Предисторически селища и находки, стр. 104.

[3] В. Миков. ИАИ, VII, стр. 367.

20. Дръжка от подобен съд с дъговидна форма и триъгълно сечение. Сивокафява гладка повърхност. Вис. 8,4 см, шир. 10 см (обр. 94 *a*).

21. Къс от устието на плитък съд, който е имал две отвесни дръжки с неправилно ромбоидна форма, заострени в горната си част. Черна лъскава повърхност. Вис. 9,2 см, шир. 12 см (обр. 94 *h*).

22. Къс от устието на плитък съд, който е имал две дръжки, подобни на ухо. Гладка сива повърхност. Вис. 11,1 см, шир. 7,2 см (обр. 96 *i*).

23. Къс от плитък съд с дръжка във форма на хоризонтален израстък. Тъмнокафява гладка повърхност. Вис. 6 см, шир. 9,3 см (обр. 95 *g*).

24. Голяма чаша с малка дръжка, която излиза над устието. Гладка тъмносива повърхност. Вис. 7,7 см, диам. 11,4 см (обр. 91 *g*).

25. Подобна чаша с черна повърхност. Украсена в горната си половина с околовръстна лента от плитки нарези. Вис. 8 см, диам. 11,2 см (обр. 91 *e*).

26. Чаша с заоблено дъно и невисока шия. Дръжката е отчупена. Кафява гладка повърхност. В основата си устието е украсено с околовръстна лента от отвесни вдлъбнатинки. Вис. 7,9 см, диам. 9 см (обр. 91 *i*).

27. Чаша със заоблено дъно и отчупена дръжка. Тъмносива гладка повърхност. Вис. 7,1 см, диам. 7,4 см (обр. 91 *a*).

28. Чашка със заоблено дъно и малка дръжка. Гладка тъмнокафява повърхност. Вис. 6 см, диам. 6,5 см (обр. 91 *b*).

29. Подобна чашка с гладка тъмнокафява повърхност. Вис. 6,1 см, диам. 7 см.

30. Подобна чашка с тъмнокафява гладка повърхност. Вис. 6 см, диам. 7,3 см.

31. Чашка със заоблено дъно, по-тясно гърло и малка дръжка. Тъмнокафява повърхност. Вис. 8 см, диам. 7 см (обр. 91 *m*).

32. Чашка с равно дъно, с почти цилиндрична форма и слабо стеснено устие. Дръжката липсва. Бледочервеникава гладка повърхност. Украсена с врязан пояс от околовръстна лента и равнобедрени триъгълници и неправилни фигурки от вдлъбнатинки. Вис. 6,6 см, диам. 6,4 см (обр. 91 *s*).

33. Чаша със заоблено дъно и невисока шия, ниско, косо отрязано устие и лентеста дръжка. Слабо грапава тъмносива повърхност. Вис. 7,2 см, диам. 8,5 см (обр. 91 *j*).

34. Подобна чашка с отчупена дръжка. Дъното е очертано с плитък кръг. Тъмносива гладка повърхност. Вис. 5,5 см, диам. 6,5 см (обр. 92 *d*).

35. Чаша със заоблено конкавно дъно със средна издута част с три едва личащи издатинки и ниско, косо отрязано гърло. Дръжката липсва. Гладка лъскава, тъмнокафява повърхност. Вис. 8,6 см, диам. 8,9 см (обр. 91 *k*).

36. Два къса от долна половина на остродънни чашки с отчупени гърла и дръжки. Сива гладка повърхност. Вис. 4 и 4,5 см, диам. 5,6 см и 6 5 см (обр. 91 *c*).

37. Къс от долна половина на подобна чашка с тясно дъно. Гърлото и дръжката липсват. Тъмнокафява гладка повърхност. Вис. 5,8 см, диам. 5,5 см (обр. 92 *b*).

38. Висок съд-кана със заоблено дъно и високо гърло с косо отрязано устие, снабдена с дръжка, изострена в горната си част. Тъмносива гладка повърхност. Вис. 16 см, диам. към дъното 11 см (обр. 91 *t*).

39. Малък съд-каничка с долна кълбовидна част с равно дъно и невисоко гърло с косо отрязано устие. Снабдена с висока дръжка с квадратно сечение. Опушенокафява лъскава, гладка повърхност. Вис. 10,7 см, диам. 8,7 см (обр. 91 *p*).

40. Подобен съд-каничка с отчупена дръжка. Върху издутата ѝ част има три пъпчици. Тъмносива гладка повърхност. Вис. 11,7 см, диам. 7,9 см (обр. 91 *o*).

41. Две дръжки от по-големи съдове-кани, изострени в горната си част. Има квадратно. сечение. Тъмнокафява повърхност. Вис. 12,2 см и 10,3 см, шир. 7,6 и 5,6 см (обр. 96 *j*)

42. Съд с долна кълбовидна част със заоблено, конкавно дъно и висока шия. Гладка кафява повърхност. Украсен с околовръстни ленти и гирлянди от отпечатани, съединени легнали и прави S-видни спирали. Вис. 10,1 см, диам. 11,8 см (обр. 91 *n*).

43. Съд с обърната конусовидна форма с малък остър израстък, пробит под основата с малка дупка. Кафява повърхност. Вис. 9,9 см, диам. 7 см (обр. 91 *r*).

44. Дръжка от съд, отгоре с нисък израстък. Има овално сечение. Тъмнокафява повърхност, украсена с коси ръбове. Вис. 16 см, деб. 3 см (обр. 97 *j*).

45. Дръжка с елипсовидно сечение. Тъмносива повърхност, украсена с успоредни дъговидни канелюри. Вис. 9,5 см, деб. 1,8 см, шир. 3,7 см (обр. 97 *b*).

46. Дръжка с елипсовидно сечение и кръгло разширение. Гладка тъмносива повърхност с коси и елипсовидни канелюри. Вис. 11,2 см, деб. 2,2 см, шир. 4,4 см (обр. 97 *g*).

47. Дръжка с овоидно сечение. Тъмносива повърхност. Украсена с лента от коси нарези. Вис. 11,7 см, деб. 3,1/2,1 см (обр. 97 *d*).

48. Дръжка с триъгълно сечение. Сивокафява повърхност. Украсена с хоризонтален ръб, съединени двойни ромбове и хоризонтално нарязано поле. Вис. 12,2 см, деб. 2,3—3,1 см (обр. 97 *e*).

49. Подобна дръжка. Сива повърхност. Украсена с напречен ръб, лента и ромб от нарези. Вис. 10 см, деб 3 см (обр. 97 *f*).

50. Подобна дръжка. Тъмносива гладка повърхност с напречен ръб и нарязани ромбове. Вис. 7 см, деб. 2,1/2,1 см (обр. 97 *k*).

51. Дръжка с обло сечение и малък цилиндричен израстък. Сива повърхност. Вис. 9,2 см, деб. 2 см (обр. 96 *f*).

52. Горна част от дръжка с израстък, с конусовидна пъпка на върха. Вис. 4,5 см, деб. 2,7 см (обр. 94 *d*).

53. Къс от съд с масивна дръжка, по-широка в основата. Има ромбоидно сечение. Сива гладка повърхност. Вис. 9,8 см, шир. 13,2 см (обр. 93 *d*).

54. Къс от съд с подобна дръжка. Сивокафява повърхност. Вис. 6,8 см, шир. 6 см (обр. 93 *a*).

55. Къс от съд с масивна дръжка, по-широка в основите. Триъгълно сечение. Светлокафява повърхност. Вис. 11,4 см, шир. 7,3 см.

56. Широка, кръгла лентеста дръжка с неправилно правоъгълно сечение. Черна повърхност. Вис. 6,5 см, шир. 4,2 см.

57. Къс от груб съд с кафява повърхност, с назъбен ръб и конусовидна пъпка. Вис. 5,9 см, шир. 10 см (обр. 97 *a*).

58. Къс от устието на съд с червеникава повърхност. Ръбът е украсен с широки отвесни нарези. Вис. 9,2 см, шир. 14,4 см.

59. Къс от съд със тъмносива гладка повърхност. Конусовидна пъпка с много добре очертана периферия. Вис. 13,1 см, шир. 9,1 см (обр. 101 *a*).

60. Къс от съд с тъмна повърхност. Конусовиден, отвътре вдълбан, пресечен на върха израстък и с концентрични канелюри. Вис. 2 см, шир. 11,6 см (обр. 101 *b*).

61. Къс от тънкостенен съд с кафява повърхност, украсен с пояс от врязана околовръстна лента и равнобедрени триъгълници. Вис. 8,4 см, шир. 10,2 см (обр. 102 *e*).

62. Подобен къс, украсен с пояс от врязана лента, включени един в друг равнобедрени триъгълници и триъгълници получени чрез вдлъбнатинки. Вис. 8 см, шир. 7,5 см (обр. 102 *f*).

63. Къс от съд с тъмна повърхност, украсена с нарязана околовръстна лента, изрязани ленти, полета и триъгълници от вдлъбнатинки. Вис. 8,2 см, шир. 12 см (обр. 102 *h*).

64. Къс от тънкостенен съд с гладка тъмнокафява повърхност, украсена с пояс от успоредни нарези, които включват концентрични нарези и наведени ленти. Дълж. 6,2 см, шир. 4,9 см (обр. 102 *a*).

65. Къс от устата на паница с гладка тъмнокафява повърхност, украсена с ромбове, триъгълници и отпечатани концентрични кръгове. Вис. 7 см, шир. 6 см (обр. 97 *h*).

66. Високо кухо столче от съд. Черна, гладка повърхност. Вис. 9,1 см, диам. 8,6 см (обр. 100 *b*).

67. Масивно столче от съд с тъмнокафява повърхност. Вис. 7 см, диам. 6,2 см (обр. 100 *a*).

ПРЕДМЕТИ ОТ КАМЪК, РОГ, КОСТ И ГЛИНА

Намериха се една каменна гладилка, една плочка от еленов рог, едно костено острие и пет глинени прешлена за вретено.

Гладилката е с правоъгълна форма, слабо заоблени ръбове и пробита с тясна дупчица. Дълж. 9,7 см, шир. 3,5 см, деб, 1,3 см (обр. 101 *e*). Аналогични каменни гладилки са известни и от други места.[1]

Плочката от еленовия рог е равно изгладена от горната и грубо издялана от обратната страна. Дълж. 10,7, шир. 4,7 см, деб. 1,2 см (обр. 101 *f*). Неопределено предназначение.

Костеното острие е с гладка повърхност и издълбано по дължината си. Дълж. 6 см, деб. 0,9 см (обр. 101 *d*).

Глинените прешлени имат двойноконусовидна форма. Вис. от 2,2—4,5 см, диам. 3,8—5 см (обр. 101 *a—c*). Двойноконусовидни прешлени са намерени в много селища от бронзовата епоха,[2] — Терми,[3] Вардаровци,[4] Гона[5] и пр. Тази форма прешлени са употребявани и през старожелязната епоха.[6]

КОСТЕН МАТЕРИАЛ

В двата пласта от бронзовата епоха се намериха сравнително малко кости от домашни и диви животни. Събраният материал е от следните видове:

1. Тур *(Bos primigenius)*. Три фрагмента от рога, 12 проксимални и дистални части от ходилни кости, шест астрагала.
2. Домашно говедо *(Bos taurus)*. Пет рога, 101 къса от ходилни кости, 33 астрагала.
3. Елен *(Cervus elaphus)*. Тридесет и два рога, 14 уединени зъба, 19 астрагала, фрагменти и цели ходилни кости.
4. Сърна *(Capreolus capreolus)*. Три рога, 13 ходилни кости.
5. Коза *(Capra hircus)*. Пет рога, девет ходилни кости, зъби от горни и долни челюсти.
6. Овца *(Ovis aries)*. Тридесет и осем долни челюсти, 22 ходилни кости.
7. Дива свиня *(Sus scrofa)*. Седем долни челюсти, 52 отделни зъба, 14 ходилни кости.
8. Свиня *(Sus domestica)*. Осемдесет и две долни челюсти, 77 ходилни кости.
9. Куче *(Canis familiaris)*. Десет долни челюсти и седем ходилни кости.
10. Лисица *(Vulpes vulpes)*. Четири долни челюсти.
11. Заяк *(Lepus europeus)*. Една долна челюст.
12. Птици *(Aves)*. Осем ходилни кости.
13. Риби *(Pisces)*. Девет прешлени от сом *(Silurus)* и кефал.
14. Миди *(Lamellibranchiata)*. Осем черупки *Caraium*, три *Unio*.
15. Охлюви *(Gastropoda)*. Седемдесет и шест черупки от *Helix pormata*.

---

[1] W. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 290.

[2] C. Blegen, J. Caskey. Цит. съч., I, 2, обр. 366.

[3] W. Lamb. Excavations at Thermi, стр. 162.

[4] W. Heurtley. Цит. съч., стр. 231.

[5] L. Rey. Observations sur les premiers habitats, стр. 215 и табл. XXXV.

[6] R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 316.

Материалите от последния период на бронзовата епоха не се отличават много от тези на по-ранния период. Разликата, която виждаме в оръдията, във формата и украсата на съдовете, е резултат от по-нататъшното развитие на културата от по-старите периоди. Трябва да изтъкнем, че тези материали стоят в по-тясна връзка с материалите от земите северно от Дунава, долината на Морава, Македония и Южна България, отколкото с тези от Мала Азия и Егейските острови. А това показва, че в тази територия, включително Северна България, през края на бронзовата епоха се е развивала една по-самостоятелна култура, в която много слабо са отразени някои елементи, проникнали отвън, главно от юг и югоизток.

Да се правят по-големи изводи за бронзовата епоха у нас въз основа само на материалите от Деветашката пещера, както и от материалите, разкрити в петия пласт на Карановската могила, Дипсиската могила, Михалич, Юнаците, Разкопаница и пр., е още рано. Но все пак от наблюденията се забелязва, че културата на бронзовата епоха в нашите и съседните земи ясно се отделя от културата на енеолитната епоха. Тази нова култура не стои във връзка с културата на племената от енеолита, а е проникнала отвън И тук, на местна почва, под силното или по-слабо влияние от юг и югоизток тази култура, особено през последния период, добива друг облик, с локални различия.

Носители на културата на бронзовата епоха безсъмнено са многобройните тракийски племена, които и по-късно, през желязната епоха, с малки изключения, заемат, както съобщават и античните автори, земите източно от Морава—Вардар и от Карпатите до Егейско море.

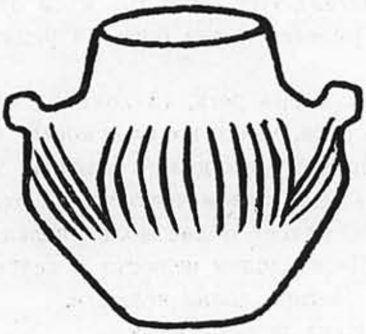

ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

Деветашката пещера е първото находище, в което са разкрити материали от ранния и късния период на желязната епоха.

Културният пласт от желязната епоха заема по-голямата част от централната зала и преддверието на сухия клон (обр. 7). Обхваща едно пространство около 800 кв. м при дебелина от 0,20—1,60 м. В долната половина пластът се състои от черна, а в горната — от сива глина, примесена с културни останки. Освен малката разлика в цвета на глината не се забелязваха други белези, по които бихме могли да различим по-ясно две или повече култури. Само различията в техниката и формата на съдовете от двете половини на насипа позволяват да установим два културни пласта — долен, с бедни материали, от раножелязната епоха, и горен с разнообразни и многобройни материали, от късножелязната епоха.

В двата културни пласта се разкриха следи от жилища с останки от огнища и подова мазилка, оръдия за производство и оръжия от еленов рог, бронз и желязо, здрави съдове и късове от съдове, накити и други битови предмети.

РАННОЖЕЛЕЗЕН ПЕРИОД

Пластът от ранножелезния период е ограничен само в преддверието на сухия клон и в дъното на централната зала (обр. 7). Заема площ от около 180 кв. м при деб. 0,30—0,50 м. В него се откриха следи от жилища, късове от съдове и други предмети.

ЖИЛИЩА

Жилищата бяха така разрушени, че бе невъзможно да се установят размерите и формата им. В началото на сухия клон се откри малка част от тънък слой подова мазилка от жълтеникава глина със запазена дължина 3,30 м, ширина 0,10—0,90 м и дебелина 0,01 м. На източния ѝ край се очерта огнище, измазано с тънък слой глина. Диам. 0,90 м, деб. 0,03 м.

Близо до подовата мазилка се разкриха основите на ограден зид от един ред големи, грубо изчукани каменни блокове, дълги от 0,40—0,80 м, шир. 0,30—0,60 м, деб. 0,20—0,35 м. Има неправилна трапезоидна основа със слабо заоблени ъгли. Дълж. 4,10 м, шир. 2,20 м.

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

От този пласт произхождат само три оръдия — два върха от еленов рог и едно бронзово ножче.

Двата върха са направени от еленови рога. Изострени са откъм по-тънкия си край. Дълж.: а) 0,30 см и в) 0,22 см. Използувани са за пробиване на кожи (обр. 102).

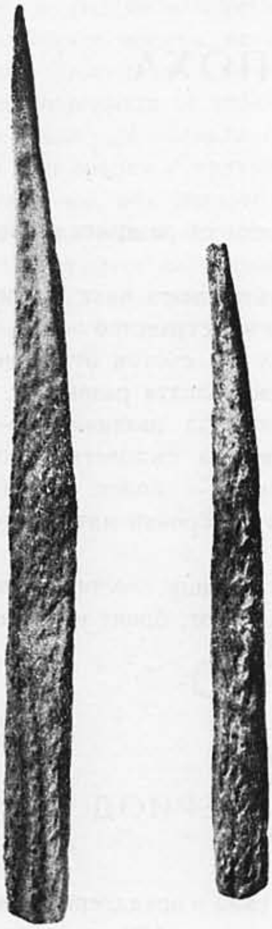

Обр. 102. Върхове от еленов рог. Ранен период на желязната епоха

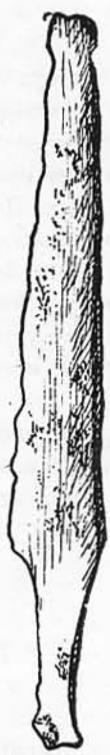

Обр. 103. Бронзово ножче. Ранен период на желязната епоха

Малкото бронзово ножче е единственото метално оръдие от този период. То е с отчупен връх, с къса дръжка и тънък гръб. Зелена патина. Дълж. 10 см, шир. 1,2 см, деб. 0,1 см (обр. 103). Аналогично ножче е намерено заедно с халщатски тип фибули в един могилен гроб до Лъкавица, Пловдивско.[1]

---

[1] Б. Дякович. Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека и музей в Пловдив. ИАИ, I, стр. 32.

КЕРАМИКА

Керамичният материал — съдове и късове от съдове — е твърде ограничен. Това са преди всичко първите образци халщатска керамика, добити у нас при разкопки на селище. От тях се вижда, че съдовете са имали разнообразни форми и са почти без украса. Някои от съдовете се явяват като по-нататъшно развитие на съдовете от последния период на бронзовата епоха, а други задържат старите си форми. С въвеждането на грънчарското колело се поставя и рязка граница между съдовете домашно производство и съдовете, излезли от грънчарските работилници.

ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

Намериха се само четири цели съдчета и малко количество късове от съдове.

Техника. По начина на изработването съдовете могат да се разделят на две групи — съдове, изработени на ръка, и съдове, изработени на грънчарско колело. Съдовете от едната и другата група вървят паралелно, т. е. те се срещат във всички дълбочини на пласта

Съдовете, работени на ръка, са изготвяни от глина, примесена с песъчинки. Те са оформени старателно, но отвън и отвътре са изравнени по-небрежно. Изпичани са добре. Имат обикновено тъмноопушен, тъмнокафяв или тъмносив цвят. Втората група съдове са работени от добре пречистена глина. Те имат значително по-малки размери и са моделирани добре. Отвътре, а често и отвън слабо личат концентричните и успоредни ръбове, получени при източването им. Имат гладка кафява повърхност.

Защо съдовете, изработени на ръка, в сравнение с тези от по-старите епохи са погруби, е лесно обяснимо. С появата на грънчарското колело майсторите-грънчари са възприели и въвели в техните работилници ново средство за производство, но едновременно с това за задоволяване нуждата от повече съдове домашното производство на съдове, както ще видим по-нататък, е продължавало.

Форма. Какви форми съдове са употребявали обитателите на пещерата през ранния период на желязната епоха, трудно можем да кажем. Разграничаваме приблизително следните типове: 1) големи и дълбоки съдове с тясно или по-широко устие, снабдени с четири дръжки, 2) съдове с тясно или широко устие с две дръжки, 3) чаши с една дръжка и 4) двойни съдове с една дръжка.

Първият тип съдове имат големи размери и са работени на ръка. Те са с долна овоидна част, с ниско и по-широко или по-високо и стеснено гърло. Често ръбът на устието е разширен навън (обр. 104 *h*). Съдовете, снабдени с четири езичести дръжки, прикрепени две срещу две в долната половина на съда (обр. 104 *i*), са особено характерни за керамиката на халщатската епоха в долнодунавските земи.[1] Подобни съдове произхождат от много места у нас — Невша, Варненско,[2] Остров, Врачанско,[3] Новград, Търновско,[4] и др. Към този тип съдове спадат и двата съда от известното „скитско" погребение от Царевброд, Коларовградско,[5] намерени с материали от VI в. пр. н. е.[6] Много повече съдове с езичести дръжки са познати от Румъния,[7] Сърбия[8] и др.

---

[1] I. Nestor. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, стр. 114.

[2] В. Миков. Предисторически селища и находки, стр. 127.

[3] Ibid., стр. 127.

[4] Непубликувани материали в музея в Свищов.

[5] Р. Попов. Могилните гробове при с. Ендже. ИАИ, VI, стр. 106.

[6] Ibid., стр. 117.

[7] I. Nestor. Цит. съч., стр. 115 и сл.; D. Berciu şi E. Comşa. Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogşu, стр. 71; D. Berciu. Cercetări arheologice in regiunea Bucureşti, стр. 65.

[8] I. Nestor. Цит. съч., стр. 114, табл. 15; D. Rosetti. Publicaţiile muzeului municipiului Bucureşti, nr 2, стр. 55 и сл.

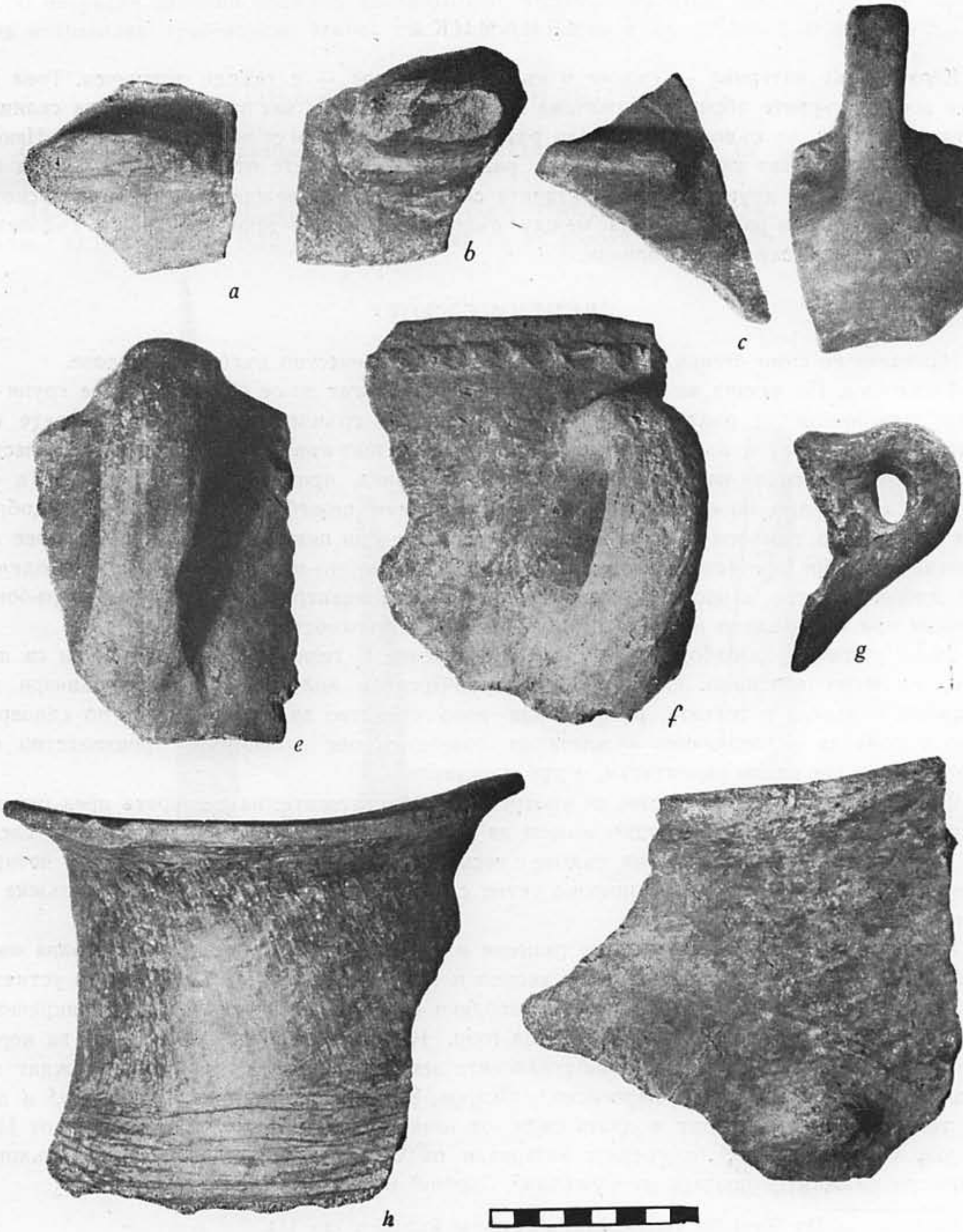

Обр. 104. Късове и дръжки от съдове. Ранен период на желязната епоха

Тези съдове, както се вижда от многобройните находки, освен за домашни нужди са използувани много често и за погребални урни и като гробни дарове.[1] В земите на Долния Дунав те се явяват като по-нататъшно развитие на съдовете от лужичката култура.

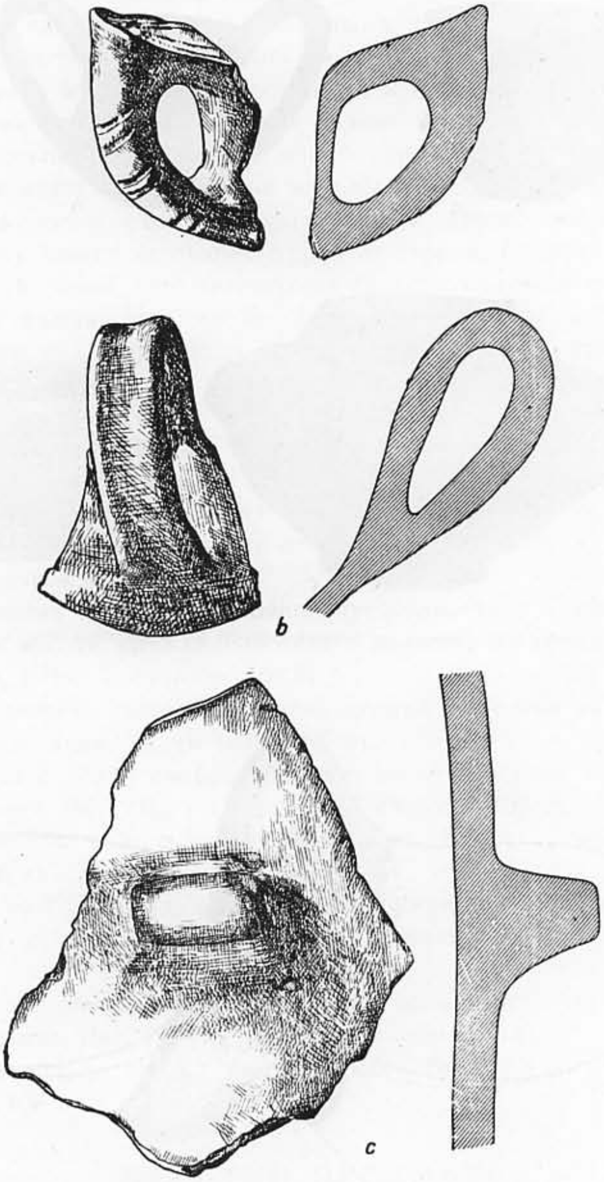

Обр. 105. Дръжки от съдове. Ранен период на желязната епоха

Към втората група съдове се отнасят четири съдчета и един къс от съд с дръжка (обр. 104 *d*). Две от съдчетата, които са работени с помощта на колело, имат долна двойноконусовидна част, ниска шия с разширено навън устие и ниско профилувано дъно. Снабдени са с по две високи дръжки с овално сечение (при едното отчупени), които съединяват ръба на устието с най-изпъкналата част на съда (обр. 106 *a* и *b*). Другите две съдчета са с долна кълбовидна част и ниско стеснено гърло. Дръжките им са съединявали ръба на

---

[1] Трите съда от с. Невша и урната от с. Остров са използувани като погребални урни, а двата съда от с. Царевброд са поставени като гробни дарове. Съдовете с езичестите дръжки от Румъния и Сърбия са използувани като погребални урни (срв. посочената по-горе литература).

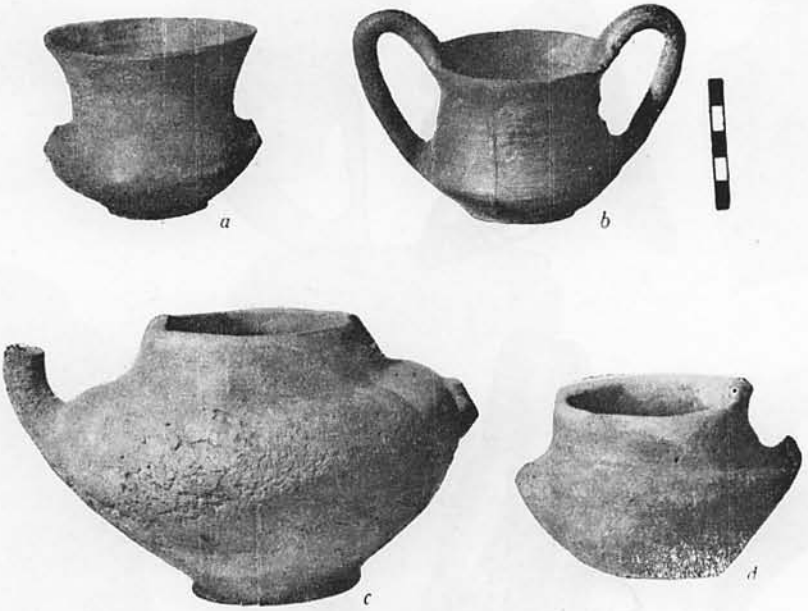

Обр. 106. Съдове от ранния период на желязната епоха

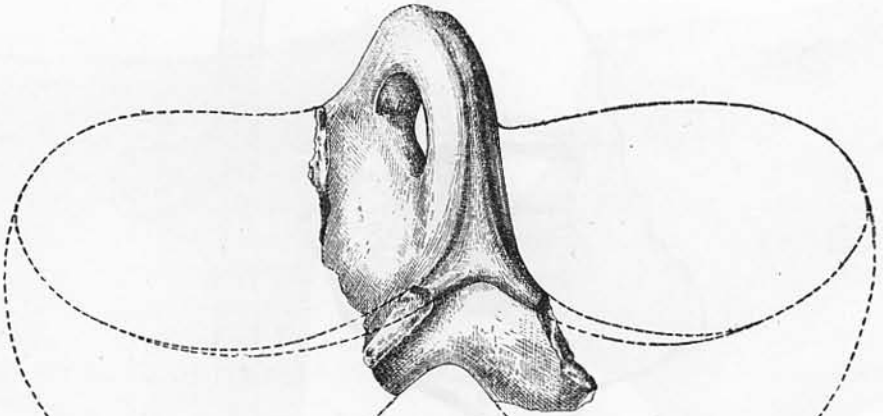

Обр. 107. Дръжка от двоен съд. Ранен период на желязната епоха

устието с най-издадената част на съда (обр. 106 *c* и *a*). Да се спираме на тази форма съдове, характерна за втората половина на бронзовата епоха, е излишно. Ще отбележим, че съдовете с две високи дръжки се задържат и през ранния период на желязната епоха.[1]

---

[1] В. Миков. Цит. съч., стр. 27 и сл.

Третата група съдове са представени само с няколко фрагмента от чаши с дръжки. Те са били снабдени с по една висока дръжка, която е излизала от ръба на устието и е достигала до най-издутата част на съда (обр. 104 и обр. 105 *a* и *b*). Тези чаши, които добиват широко разпространение през бронзовата епоха в земите на Югоизточна Европа, запазват своите форми и през старата желязна епоха.[1]

Притежаваме само един къс от по-голям двоен съд с дръжка, който е имал форма, дадена на обр. 107. Този тип двойни съдове са известни също така от западните области на Румъния и се датират през края на бронзовата и началото на желязната епоха.[2]

Украса. Намерени са само три къса от съдове, които са били украсени. Върху един къс от груб съд е застъпен известният от всички епохи назъбен релефен ръб (обр. 104 *f*). По-често се среща украсата от неправилно издълбани успоредни канелюри, запазени върху един къс от шията на голям съд с четири езичести дръжки (обр. 104 *c*). Тази украса, която виждаме и върху шиите на съдовете-урни от Невша, Остров, Царевброд, Дубовац, Балта Верде и пр.,[3] се явява като отличителен белег за съдовете с езичести дръжки през втората половина на халщатската епоха. Заслужава внимание и украсата върху една дръжка от тънкостенен съд (обр. 105 *a*). Върху равната ѝ горна страна е отпечатан кръг с вдлъбнатинка в центъра, от който излизат четири линии, две по две, получени чрез отпечатване на шнур, а отвън — с три двойни, широки, коси каналчета. Тази украса и техника на получаването ѝ, позната на майсторите-грънчари през бронзовата епоха, се задържа и през старожелязната епоха. За това свидетелствуват не само украсата върху късовете от съдове от Магурата,[4] Сухи печ,[5] но главно късовете от съдове, намерени в долмените и тракийските крепости, които се отнасят между VII—V в. пр. н. е.[6]

Каталог на керамичния материал:

1. Възстановена малка съдинка с двойноконусовидно тяло и ниско, широко отворено устие, снабдено с две високи дръжки. Работена с помощта на колело. Кафява лъскава повърхност. Вис. 6,6 см, диам. 8 см (обр. 106 *b*).

2. Подобно възстановено съдче с отчупени дръжки. Работено на колело, сива опушена повърхност. Вис. 7,2 см, диам. 7,1 см (обр. 106 *a*).

3. Възстановен съд с долна кълбовидна част, ниско стеснено гърло. Дръжките отчупени. Кафява повърхност. Вис. 10,5 см, диам. 14,7 см (обр. 106 *c*).

4. Подобен по-малък съд с отчупени дръжки. Кафява повърхност. Вис. 6,8 см, диам. 9,6 см (обр. 106 *d*).

5. Къс от шията на голям съд, който е имал четири езичести дръжки. Тъмнокафява повърхност, украсена с неправилно успоредни канелюри. Вис. 14,3 см, шир. 19,4 см (обр. 104 *h*).

6. Дръжка от съд с две дръжки. Сивокафява повърхност. Украсена с кръг и линии, получени чрез отпечатване. Вис. 7,7 см, шир. 4,6 см (обр. 105 *a*).

7. Две високи дръжки от чаши с тъмносив цвят. Вис. 12,3 см и 10,3 см, шир. 7,8 см и 6,1 см (обр. 104 *d* и 105 *b*).

НАКИТНИ ПРЕДМЕТИ

Намериха се малък брой накитни предмети — три бронзови фибули, две бронзови гривнички и един костен пръстен.

---

[1] В. Миков. Цит. съч., стр. 29.

[2] Пак там, стр. 32 и сл.; D. Berciu. Arheologia preistorică, стр. 159.

[3] Срв. по-горе цитираната литература, както и у D. Rosetti в Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti, Nr 2, стр. 56.

[4] В. Миков. ИАИ, V, стр. 310.

[5] В. Миков. ИАИ, VII, стр. 366.

[6] В. Миков. Разкопки в Сакар планина. ГНМ, VI, стр. 107.

Трите фибули принадлежат към един от по-редките дъговидни и едноспирални типове, известни от нашите и съседните земи. Те спадат към два подтипа, които се отличават по формата на иглодържателя си.

Голямата фибула (обр. 108 *a*) е с надебелен в средата лък, единият край на който преминава в иглодържател във вид на разширена плочка с израстък с надебелен връх, а противоположният ѝ край след един завой завършва в игла. От лицевата страна лъкът е украсен със зигзаговидна лента от по два или три плитки нареза (обр. 109). Тъмнозелена патина. Дълж. 11 см, вис. 6,4 см.

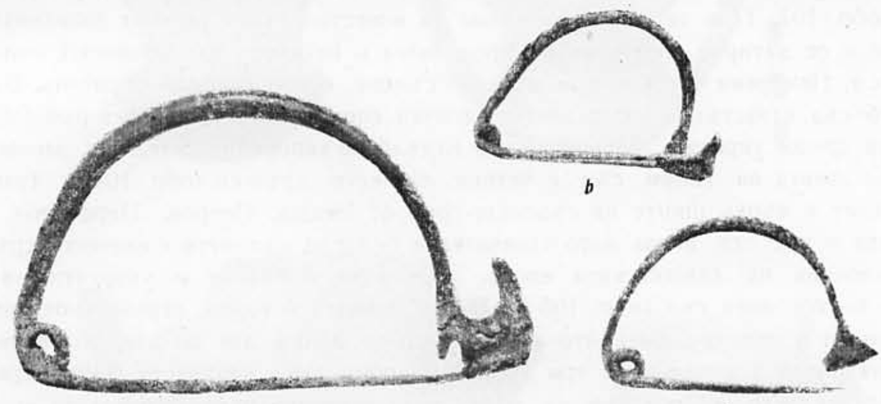

Обр. 108. Бронзови фибули. Ранен период на желязната епоха

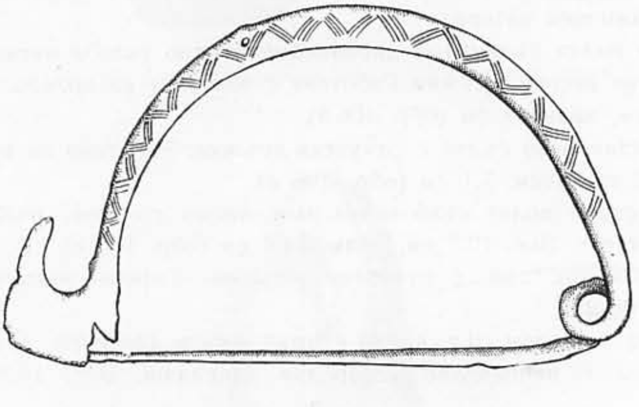

Обр. 109. Голямата фибула от обр. 108 *a*

Малката фибула се отличава от голямата само по размера и лъка, който е еднакво дебел по цялата си дължина. Израстъкът и при нея завършва с надебеляване. Зелена патина. Дълж. 5,2 см, вис. 3,2 см (обр. 108 *b*).

Третата фибула също така е с лък, еднакво дебел по цялата си дължина. Единият му край завършва с иглодържател във форма на триъгълна плочка, а другият — след един завой преминава в игла. Зелена патина. Дълж. 5,8 см, вис. 3,7 см (обр. 108 *c*).

Първите две фибули са по-интересни. Подобни фибули произхождат от Червен бряг, Кюстендилско,[1] Гласинац в Босна,[2] Гогошу в Румъния[3] и още няколко места в западната половина на Балканите.[1] Те обикновено се датират през втората половина на халщата,[2] т. е. те са по-ранни от V в. пр. н. е. Тези фибули се отличават помежду си само по високия си лък или други негови особености, а си приличат по иглодържателя и надебеления връх на израстъка. Израстък, който завършва във вид на топче, обърнат конус и пр., освен в тези фибули виждаме и при „чертозкия“[3] и тракийски[4] тип фибули. С въпроса, има ли някаква връзка между трите типа фибули, тук не ще се занимаваме. За нас е по-важно да издирим връзката между фибулите с плочка и надебелен на върха израстък и „тракийския“ тип фибула. А такава връзка съществува. За това свидетелствуват не само разпространението им в две съседни области през два непосредствено следващи периода, но до голяма степен и техните форми.

---

[1] Р. Попов. Халщатски и латенски фибули от разни находища в България. СпАН, VI, 1918, стр. 146 и сл.

[2] K. Truhelka. Kulturne prilike Bosne i Herzegovine u dobu prehistoricko. GZMBH, XXVI, 1914, стр. 103.

[3] D. Berciu şi E. Comşa. Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu, стр. 7—6 и 203.

Първите фибули са разпространени в западната половина на полуострова, и то само през късния период на халщата или към VII—VI в. пр. н. е.,[5] а тракийският тип фибули — в източната половина, обаче само през ранния период на латена или по-точно от началото на V до края на IV в. пр. н. е.[6] Лъкът и при двата типа е еднакво дебел по цялата си дължина и в редки случаи надебелен в средата. Те са едноспирални и в твърде малко случаи украсени с нарези. Известна разлика има в техниката и положението на лъка. По-старите фибули са изработени по-небрежно, а по-късните са излезли от ръцете на по-опитни майстори. Последните са и по-опростени, леки и по-пригодни. Лъкът при фибулите от западните области е по-висок, по-симетричен и с по-прибрани краища, а при източните е по-нисък, асиметричен и с по-отдалечени краища. Най-съществената разлика обаче виждаме в иглодържателя. Краят на широката плочка на иглодържателя при ранните фибули завършва, както вече отбелязахме, в израстък с надебелен връх или топче. При тракийските фибули плочката изчезва, а краят на иглодържателя преминава в обърнатоконусовиден или цилиндричен израстък с пъпка на върха. Горното сравнение не се нуждае от нови допълнения. От него е ясно, че между двата типа фибули има генетическа връзка или изразено по-определено в резултат от по-нататъшното развитие на проникналите в земите на траките фибули с плочки и израстък с надебелен връх или топче по-късно се появява тракийският тип фибула.

Обр. 110. Бронзови гривнички и халка. Ранен период на желязната епоха

Третата фибула от Деветаки спада към един от още по-редките и твърде малко познати типове. Напълно сходна фибула на тази от пещерата произхожда от един могилен гроб от Проглед, Пловдивско, намерена заедно с дъговидна едноспирална фибула с иглодържател, разширен в правоъгълна плочка.[1] Подобни фибули са открити и на други места, и то главно из Родопите, които са датирани несигурно между VII—VI в. пр. н. е.[2] Двата типа фибули, и особено тези с триъгълните плочки, твърде много се доближават до дъговидните едноспирални раннохалщатски фибули от Гласинац,[3] Гърция,[4] Северна Италия[5] и др., чиито иглодържатели завършват в триъгълна плочка. Двете фибули от Павелско и тази от Деветаки могат да се приемат за едни от най-старите дъговидни фибули, намерени досега в България. Те предшествуват известните от много места двойноспирални дъговидни фибули с триъгълен или друг вид иглодържател.[6]

---

[1] Р. Попов. Материали за проучване на халщатската и латенска култура в България и Македония. ГНМ, 1921, стр. 155; В. Лахтов и И. Кастелиц. Нови истражувања на некрополата Требениште 1953—1954 г. Лихнида I, Охрид, 1957, табл. XIII—IX. Фибулите, за които се говори в двете публикации, са без надебеляване на върха на израстъка.

[2] Р. Попов, Халщатски и латенски фибули, стр. 148.

[3] O. Montelius. La civilisation primitive en Italie. Stockholm 1895, табл. XI—XII.

[4] В. Миков. Тракийски тип фибули. ИАИ, VI, стр. 171 и сл.

[5] Р. Попов. Халщатски и латенски фибули, стр. 148.

[6] В. Миков. Тракийски тип фибули, стр. 175 и сл.

Гривни. Намерени са две малки отворени гривнички, направени от тънка ръбеста бронзова тел. Диам. 5,4 см и 6,5 см (обр. 110).

Пръстен. Откри се и един малък костен пръстен със заоблени ръбове. Диам. 2,3 см (обр. 110).

КЪСНОЖЕЛЕЗЕН ПЕРИОД

Културният пласт от късножелезния период заема много по-голямо пространство, ограничено от началото на сухия клон до изворчето. Заема площ от около 700 кв. м при деб. 0,10—0,80 м. Този пласт е много по-наситен с културни останки, отколкото по-долният пласт. Освен повече следи от жилища се намери и по-голямо количество керамичен материал и други битови предмети.

ЖИЛИЩА

Откриха се останки от разрушени огнища, но около нито едно от тях не се очертаха по-ясни следи от жилища. Само изоставените съдове и някои други предмети около огнищата показваха местата на жилищата. Недалеч от изворчето, напречно на пещерата и непосредствено до дясната стена, се откриха основите на жилище. От запазените три нива разрушени подови мазилки и дупки от колове се вижда, че тук в различни времена едно над друго са строени три жилища. Благодарение на намерените върху най-долната подова мазилка късове от съдове от II—I в. пр. н. е., а върху средното ниво една оброчна плочка и керамика, можем да приемем че, първото жилище е градено през късножелезния период, а горното — през епохата на римското владичество. Основното жилище е имало правоъгълна форма с дължина 5,70 м, ширина 4,30 м и вход, обърнат към изхода на пещерата. Градено е от по-дебели колове в ъглите и средата на дългите стени, деб. 8—10 см, между които са набивани по-тънки колове, деб. 3—4 см (обр. 111). Върху разрушения под близо

---

[1] В. Миков. Разкопки из Родопите. ГПНБМ, 1942, стр. 22 и сл.

[2] А. Милчев. Към въпроса за най-древните фибули в българските земи. ИЧД, стр. 429 и сл. и цитираната там литература; В. Миков. Произходът на куполните гробници в Тракия. ИАИ, XIX, стр. 31.

[3] A. Benac und B. Čovič. Glasinac, I, 1956, стр. 10 и табл. IV и табл. XXXXII, 3.

[4] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia, стр. 240; O. Montelius. La Grèce préclassique. Stockholm 1924, табл. 19.

[5] O. Montelius. La civilisation primitive en Italie. S. A., табл. IV и сл.

[6] А. Милчев. Цит. съч., стр. 430 и сл. и цит. там литература; D. Berciu şi E. Comşa. Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu, стр. 94, 179, 203 и сл.

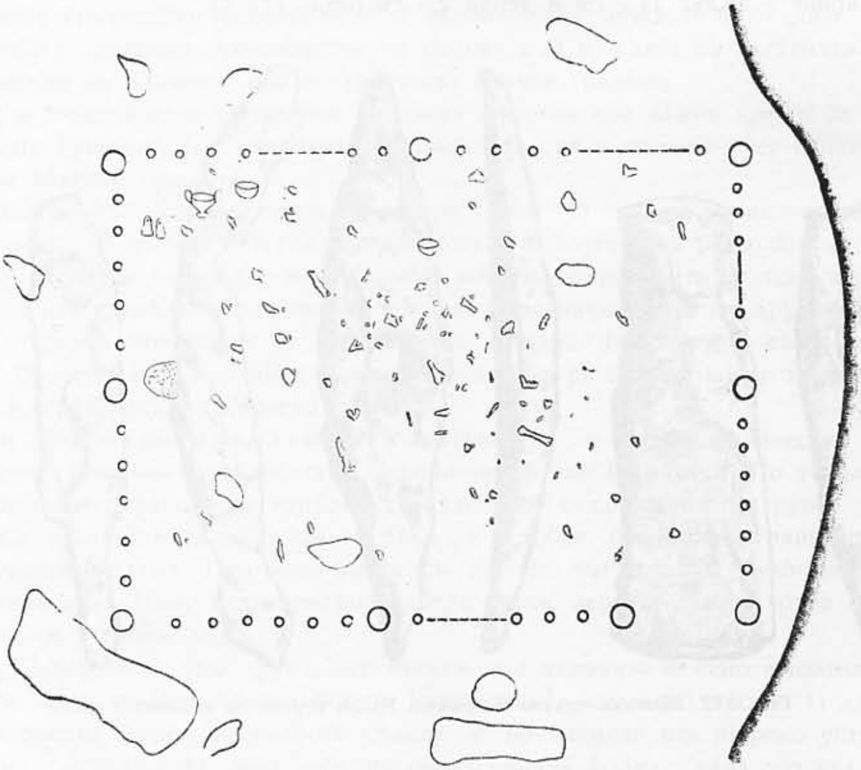

Обр. 111. План на жилището до изворчето. Късен период на желязната епоха

до огнището се намериха късове от съдове и цели съдове, две тежести за стан и прешлени за вретено. Над втората подова мазилка се откри една оброчна плочка и керамика от I—III в. от н. е.

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Оръдията за производство са сравнително по-малко от другия материал. Намерени са само един железен чук-секач, един железен двуостър копач, два криви железни ножа, един железен връх за копие и една медна игла.

У нас на много места и главно в надгробните могили са намерени криви железни ножове и върхове за копия, датирани с положителност между IV—I в. пр. н. е. След Копринка[1] пещерата при Деветаки е второто находище от този период, в което са открити по-точно датирани железни оръдия. И петте железни предмета са много разядени от ръждата.

Чук-секач, надебелен и заоблен от единия край, а от другия е слабо разширен и изострен за сечене. В горната си половина е с широка кръгла дупка. Дълж. 13,8 см, шир. 5,2 см, деб. през дупката 4,4 см (обр. 112 *а*).

---

[1] Д. П. Димитров. Севтополь — фракийский город. СА, I, 1957, стр. 214.

Копач във форма на двуостра кирка с тясна дупка в средата. Дълж. 17,6 см, шир. през дупката 4,4 см, деб. 1,6 см (обр. 112 *b*).

Двата ножа и върхът за копие са в твърде лошо състояние. По-големият и закривен нож има дълж. 17,8 см, шир. 2,7 см, а по-малкият и прав нож — дълж. 14,3 см, шир. 3 см. Върхът за копие е дълъг 11,7 см и дебел 2,5 см (обр. 112 *c*).

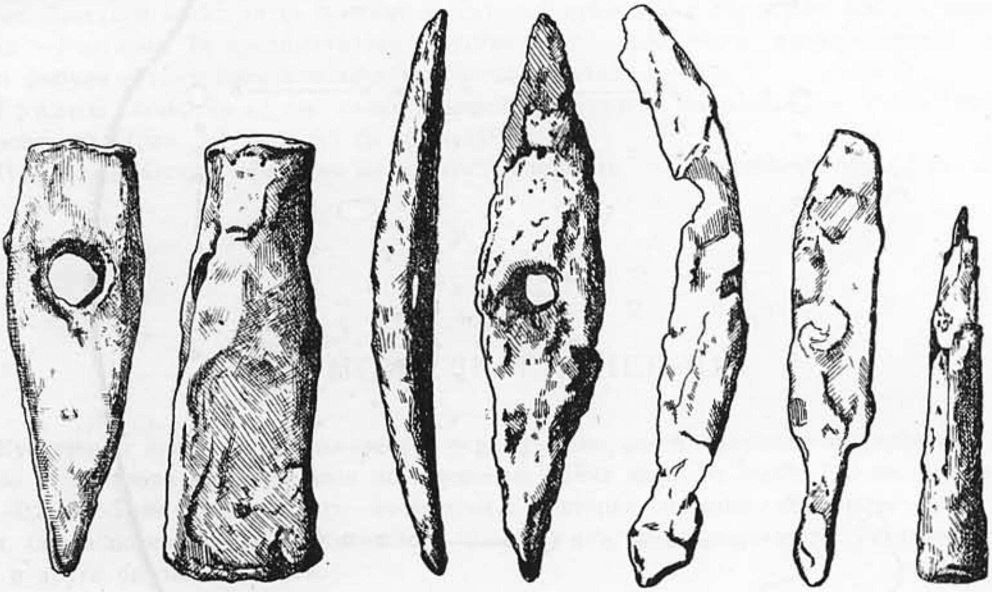

Обр. 112. Железни оръдия и оръжия. Късен период на желязната епоха

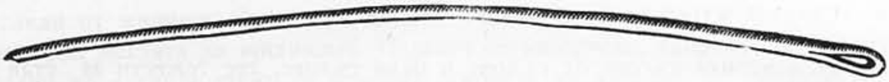

Обр. 113. Медна игла. Късен период на желязната епоха

Игла. Медната игла представлява тънка обла тел, постепенно изострена от единия и слабо надебелена на обратния край, който е пробит с тясна продълговата дупка. Зелена патина. Дълж. 12,7 см (обр. 113). Подобни игли произхождат от латенския пласт при Пойана.[1]

КЕРАМИКА

Керамиката през втората половина на желязната епоха в нашите земи, включително Деветашката пещера, съществено се различава от керамиката през първата ѝ половина. В никоя от по-старите епохи, дори и през по-късно време, не се забелязва такава голяма разлика в техниката, формата, цвета, отчасти и украсата, както между съдовете през периода от IV—I в. пр. н. е.

---

[1] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 329 и 337.

Това голямо различие в керамиката се дължи преди всичко на промяната в начина на производството на глинени съдове, на непосредствената близост на българските земи до старите гръцки производителни и търговски центрове и на класовото разслоение у тракийските племена през епохата на елинизма. Едновременно с производството на съдове на колело в местните грънчарски работилници за задоволяване нуждите на бедните е продължавало и ръчното домашно производство на съдове, а за нуждите на състоятелната класа съдове са внасяни от близките или по-далечните гръцки градове.

Богатият и разнообразен керамичен материал се явява нов важен принос за проучване на грънчарското производство, размяната и домашния бит у траките през епохата на създаденото вече класово общество.

Керамиката можем да разпределим на четири групи: 1) съдове домашно производство, работени на ръка, 2) съдове местно производство, работени на ръка, 3) съдове местно производство, работени на колело и 4) съдове, внесени. Керамиката от този период в румънските селища е разделяна по-рано на три доста различни една от друга групи, които отговарят на първите три групи от Деветашката пещера.[1] Напоследък въз основа на материалите от Попещи тази керамика е разделена на четири групи,[2] които изцяло съвпадат с деленето на керамиката, установено от нас.

Съдове домашно производство. Намерено е голямо количество късове от съдове и съдове домашно производство с различни форми и размери. По техника, форма, цвят и украса тази група съдове напълно се отделя от останалите три групи.

Техника. Съдовете са работени на ръка от недобре пречистена глина, примесена с дребни песъчинки и слама. При изпичането са добили тъмнокафяв, сивочервеникав или тъмночервеникав цвят. Имат неравномерно дебели стени, неравна, често груба повърхност. Всички съдове са с равни дъна.

Форма. Съдовете от тази група, ако вземем под внимание не само запазените съдове, но и късовете, имат по-еднообразни форми. Различаваме следните типове: 1) дълбоки съдове с камбановидна форма, 2) дълбоки съдове с по-стеснено или широко устие, 3) дълбоки чаши с една дръжка, 4) чаши с обърнатоконусовидна форма с една дръжка и 5) малки съдчета с цилиндрична, овоидна или друга форма.

От първия тип притежаваме само фрагменти от по-големи и малки съдове с по-дебели или тънки стени. Съдовете имат слабо изпъкнали стени с равно изрязан или слабо профилуван ръб на устието и равни дъна. Снабдени са с по четири, две срещу две, малки дръжки, разположени обикновено към средата на горната половина на тялото на съда. Дръжките при едни от съдовете имат ниско цилиндрична, а при други — ниско езичеста форма (обр. 115 *a-i*). При много от съдовете дръжките представляват хоризонтално прилепени продълговати пъпки, отвесни ръбове или малки широки лентести дръжчици (обр. 114 и обр. 115).

Камбановидните съдове са характерни за халщатската култура в долнодунавските области.[3] Тази форма съдове с известна промяна по отношение на техниката, цвета и формата на някои от дръжките продължава да съществува и през латенската епоха и се задържа само при домашното производство на съдове. Те се явяват като отличителен белег на местната латенска култура през III—I в. пр. н. е. Такива съдове са известни от много некрополи и главно от селища като Жидовар,[1] Груиа,[2] Дъмъроаиа,[3] Калу,[4] Пискул Кръсани,[5] Малък Преславец,[6] Силистренско, Свещари,[7] Разградско, Мадара,[8] Кипра,[9] Варненско, и пр., които са датирани от IV—II в. пр. н. е.

---

[1] I. Nestor. Der Stand, стр. 165 и сл.

[2] Керамиката от последното селище се разделя на: 1) черна полирана, 2) груба (пореста), работена на ръка, 3) сива керамика, работена грижливо, и 4) гръцка, вносна керамика (срв. R. Vulpe. Şantierul arheologic Popeşti. SCIV, VI, 1—2, 1955, стр. 249.

[3] I. Nestor. Der Stand, стр. 115; D. Rosetti. Цит. съч., стр. 54.

От находките при Малък Преславец, Деветаки и др. се вижда ясно, че тази форма съдове са употребявани за всекидневни нужди, а не само като култови или погребални урни, както приемат някои автори.[10]

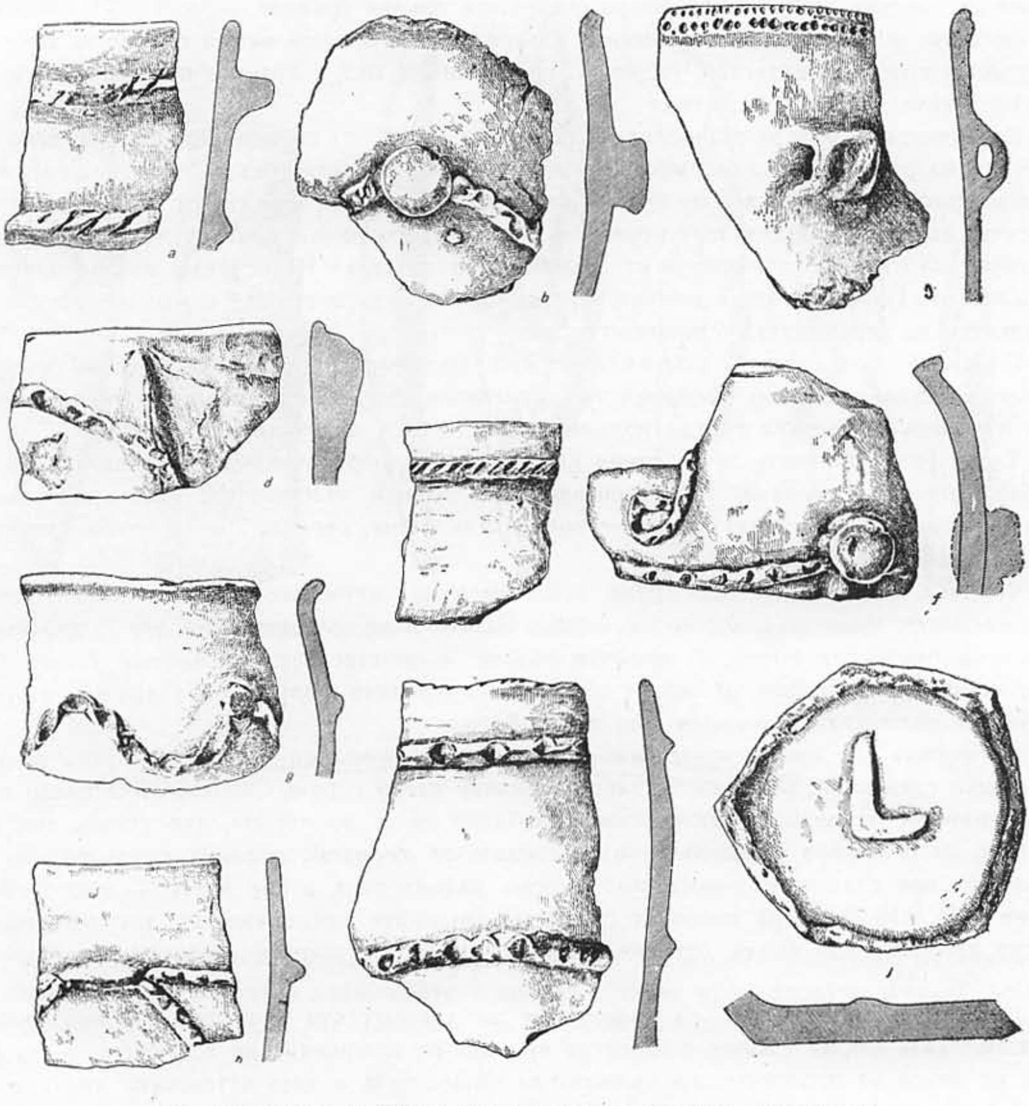

Обр. 114. Късове от съдове, работени на ръка, домашно производство

---

[1] Br. Gavela. Keltski oppidum Židovar. Beograd, 1952, стр. 23 и табл. 19.

[2] V. Pârvan. Considérations sur les sépultures celtiques de Gruja. Dacia, I, стр. 36.

[3] Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti, стр. 61.

[4] R. Vulpe. Les fouilles de Calu. Dacia, VII—VIII, стр. 50.

[5] I. Andrieşescu. Piscul Crăsani. MSI, S. III, т. III, стр. 13.

[6] С. Георгиева. Разкопки на обект S в Горно градище при Кадъкьой. ИАИ, XVIII, стр. 270.

[7] Г. Фехер. Могилни находки от Мумджилар. ИАИ, VIII, стр. 107.

[8] Р. Попов. Могила № 1. Мадара, II, стр. 242; Сб. Мадара, I, 242.

[9] ИАИ, XV, стр. 190.

[10] R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 289.

Вторият тип съдове са представени също така само от късове. Съдовете са имали почти същите размери, с тази съществена разлика, че гърлото им е повече или по-малко стеснено и са със слабо профилуван или завит навън ръб на устието (обр. 115 *d*). Съдовете от тази група са снабдени както при съдовете от първия тип с ниско цилиндрични дръжчици, прикрепени в горната половина на съда. Върху един къс се вижда ниска подковообразна дръжка, прилепена под ръба на устието (обр. 116 *e*). Аналогични съдове произхождат от Муригьол,[1] открити с материали от III—II в. пр. н. е.

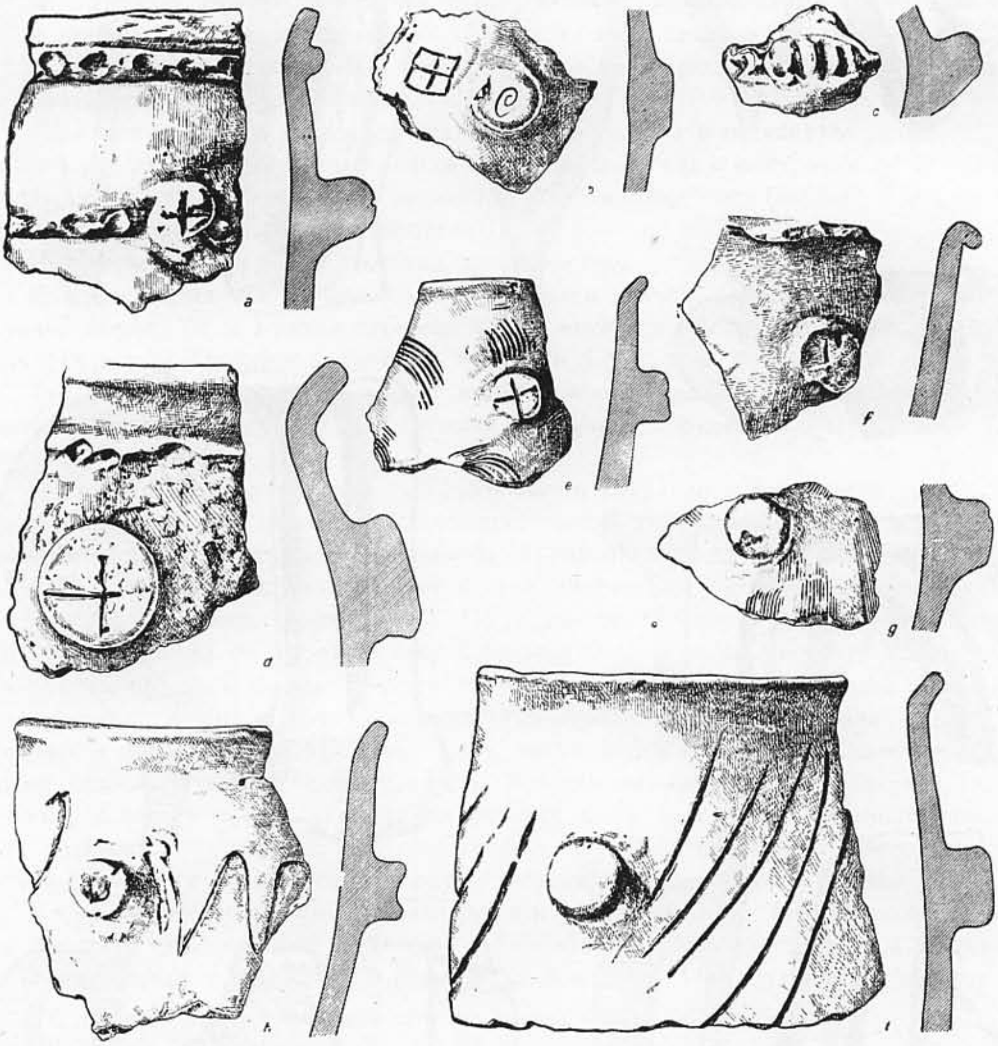

Обр. 115. Късове от съдове, домашно производство

Намерени са няколко дълбоки чаши и голям брой късове от такива чаши с по една дръжка (обр. 117 и 118). Чашите са със слабо разширена средна част, слабо стеснено устие с равно отсечен ръб и по-тясно дъно. Снабдени са с по една дръжка с овално или елипсовидно сечение, която при едни от чашите излиза от ръба на устието и прилепва към най-издутата част на съда, а при други — тя излиза под ръба на устието и близо до дъното се съединява с тялото на съда (обр. 118).

---

[1] Exsp. Bujor. Săpăturile de salvare de la Murighiol. SCIV, VI, 3—4, стр. 577.

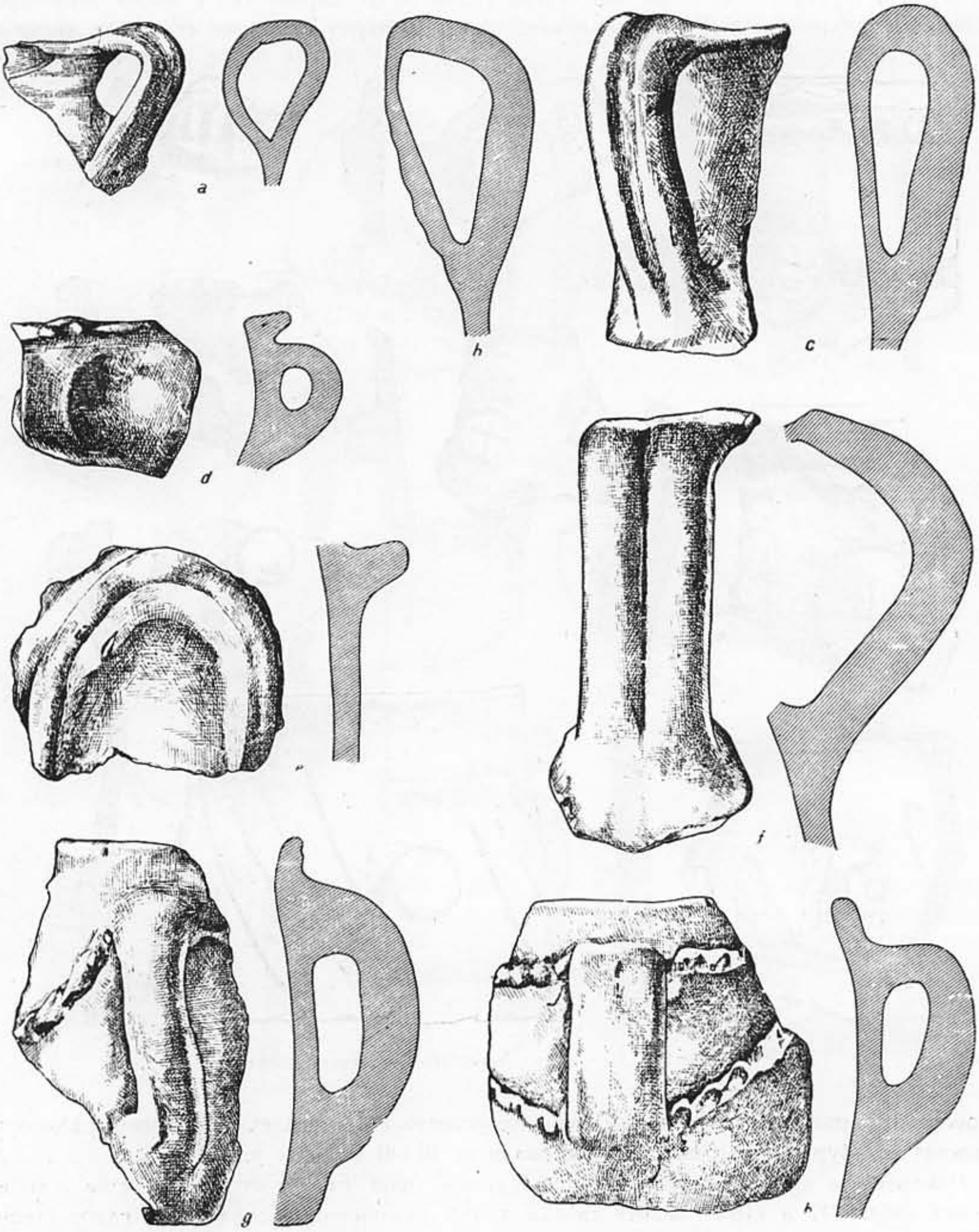

116. Дръжки от съдове, домашно производство

Тази най-обикновена форма чаши са известни още от енеолита, познати са и през бронзовата и халщатска епоха. През латенската епоха формата се запазва, но както и при другите съдове от тази група само за чашите домашно производство. Аналогични чаши произхождат от много селища в Румъния, от некропола при Горна Малина,[1] Софийско, и пр. и са датирани през III—I в. пр. н. е.[2]

Другата, обърнатоконусовидната, форма чаши са представени само с няколко половинки. Те се отличават по тясното си дъно, правите стени и широко отворено устие с равно отсечен ръб. Дръжката, която е с овално сечение, излиза под ръба на устието и в основата на чашата прилепва до тялото (обр. 118 *g*).

Този тип чаши се среща по-рядко, и то в селища в басейна на Долния Дунав, обитавани през латенската епоха. Аналогични чаши, намерени с материали от IV—II в. пр. н. е., произхождат от „келтийското“ поселение до Жидовар,[3] от Пойана,[4] Пискул Кръсани,[5] Калу,[6] Дъмъроаиа,[7] Попещи,[8] Староселo[9] и пр.

И тези чаши са местно, домашно производство.

Към последния тип груба керамика спадат и няколко малки съдчета с цилиндрична и овоидна форма. Те са с равно отсечени устия, някои снабдени с малки пъпчести дръжчици (обр. 118 *b* и *c*). Подобни съдчета са намерени в Жидовар,[10] Пойана[11] и други места.

Тук следва да прибавим и един съд-светилник с долна цилиндрична форма и доста стеснен отвор, снабден с една езичеста дръжчица, прилепена към средата на тялото (обр. 118 *j*).

Дръжки. По-голяма част от съдовете са снабдени с разновидни, малки, несръчно моделирани езичести, пъпчести, дъговидни, ниско цилиндрични и други видове дръжки. Езичестите дръжки, които са типични за по-големите съдове от халщатската епоха в земите на Долния Дунав, продължават и през латенската епоха, но са с по-малки размери и са грубо моделирани (обр. 115). По-рядко се срещат и подковообразните дръжки (обр. 116 *e*). Освен от Деветаки такива дръжки са известни от Пойана,[12] Малък Преславец,[13] Брезово[14] и пр. Тази форма дръжки произхожда от просъществувалата през бронзовата епоха „омега“ форма, а през ранножелезния период — подковообразна дръжка, която се задържа и през латенската епоха, обаче доста деформирана, и то само при съдове домашно производство. От всички типове дръжки най-интересни са ниските цилиндрични дръжки, които се явяват като най-характерен белег за съдовете домашно производство през латенската епоха в долнодунавските земи.[15] Тази форма дръжки са възникнали на местна почва и се срещат само върху определени типове съдове (обр. 115).

Украса. Украсата заема последно място в домашното производство на съдове, но при все това тя не може да се отмине незабелязано. Най-разпространена и по-внимателно е изпълнена украсата от назъбени релефни ръбове (обр. 114). Във всички селища от латенската епоха в областите на Долния Дунав, наравно с ниските цилиндрични дръжки се среща и украсата от назъбени ръбове.[1] Те образуват единични и в по-редки случаи двойни успоредни околовръстни пояси, нанесени само върху горната или горната и долната половина на съда или пък пояси и гирлянди, които свързват цилиндричните, дъговидните или продълговати пъпчести дръжчици. Не липсват и косо наведени или отвесни релефни ръбове, които се спускат от пъпчестите дръжчици (обр. 114 *h*). Една малка част от съдовете от

---

[1] В. Миков. Могилни некрополи от Горна Малина. ГПНБМ, 1931—1934, стр. 77.

[2] Publicaţiile Muzeului Municipiului, стр. 62.

[3] Br. Gavela. Цит. съч., стр. 22 и обр. 17.

[4] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 290.

[5] I. Andrieşescu. Piscul Crăsani, стр. 25.

[6] R. Vulpe. Les fouilles de Calu, стр. 50.

[7] Publicaţiile Muzeului Municipiului, стр. 61.

[8] R. Vulpe и др. Şantierul arheologic Popeşti, стр. 250.

[9] ИАИ, XVIII, стр. 376.

[10] Br. Gavela. Цит. съч., стр. 24, обр. 21 и сл.

[11] R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 289 и сл.

[12] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 287.

[13] С. Георгиева. Разкопки в обект S в Горно градище при Кадъкьой, стр. 270.

[14] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. ИАИ, XII, стр. 276.

[15] Във всички изследвани досега селища от латенската епоха, главно северно от Дунава, са намерени съдове домашно производство с по четири ниски цилиндрични дръжчици.

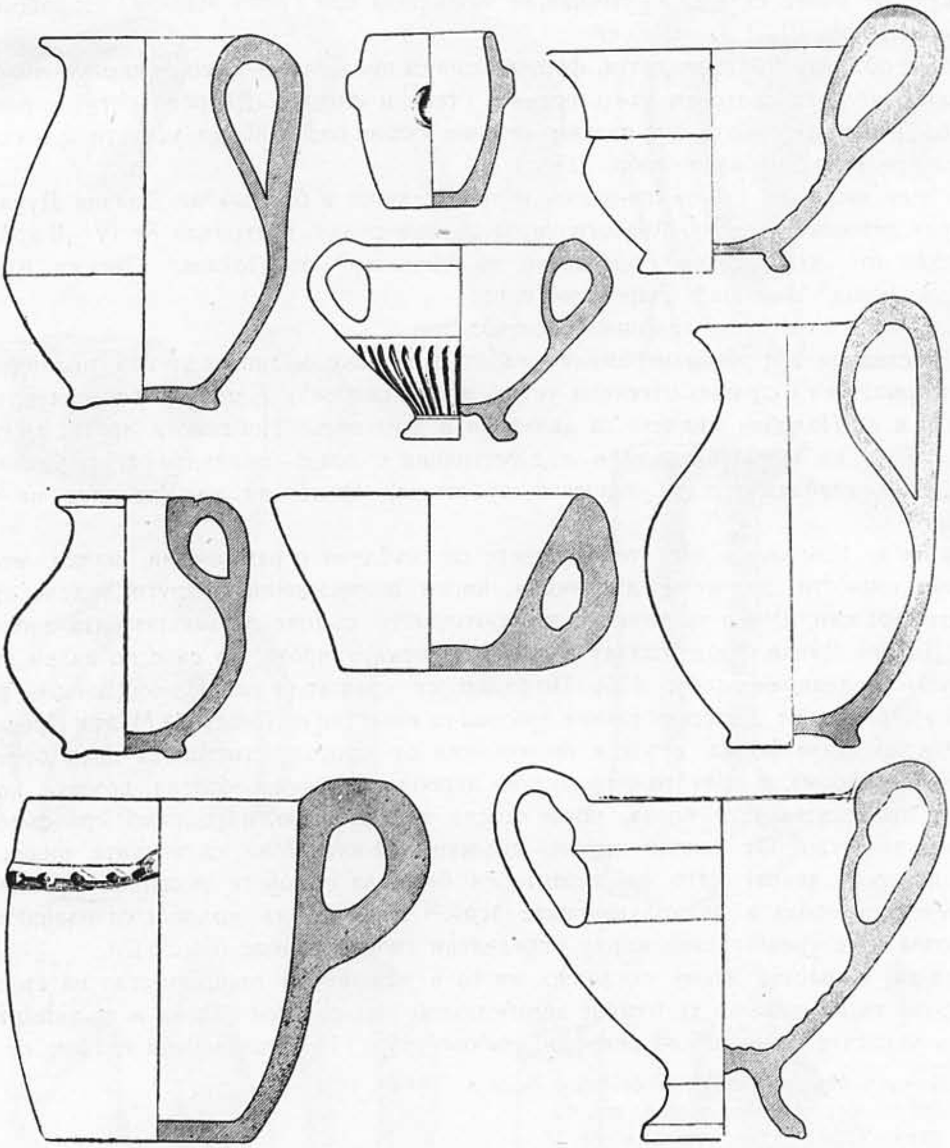

Обр. 117. Профили на съдове. Късен период на желязната епоха

---

[1] Измежду тези селища ще изброим: Жидовар, Пойана, Тиносул, Дъмъроаиа, Тей, Пискул Кръсани, Мънастиреа, Калу, Малък Преславец, Мадара и др.

Деветаки, Пискул Кръсани,[1] Пойана,[2] Попещи[3] и пр. са били „украсени“ по най-примитивен начин — с косо наведени, неуспоредни или зигзаговидни нарези (обр. 115 *h*). Върху някои късове от Деветаки и Пискул Кръсани[4] се виждат малки полета от успоредни нарези, получени чрез гребен (обр. 115 *e*). А един къс е украсен с изрязан квадрат, разделен на четири (обр. 115 *b*). За близостта на културата между племената от двете страни на Дунава през латенската епоха говорят още и еднаквите украси върху ниските цилиндрични

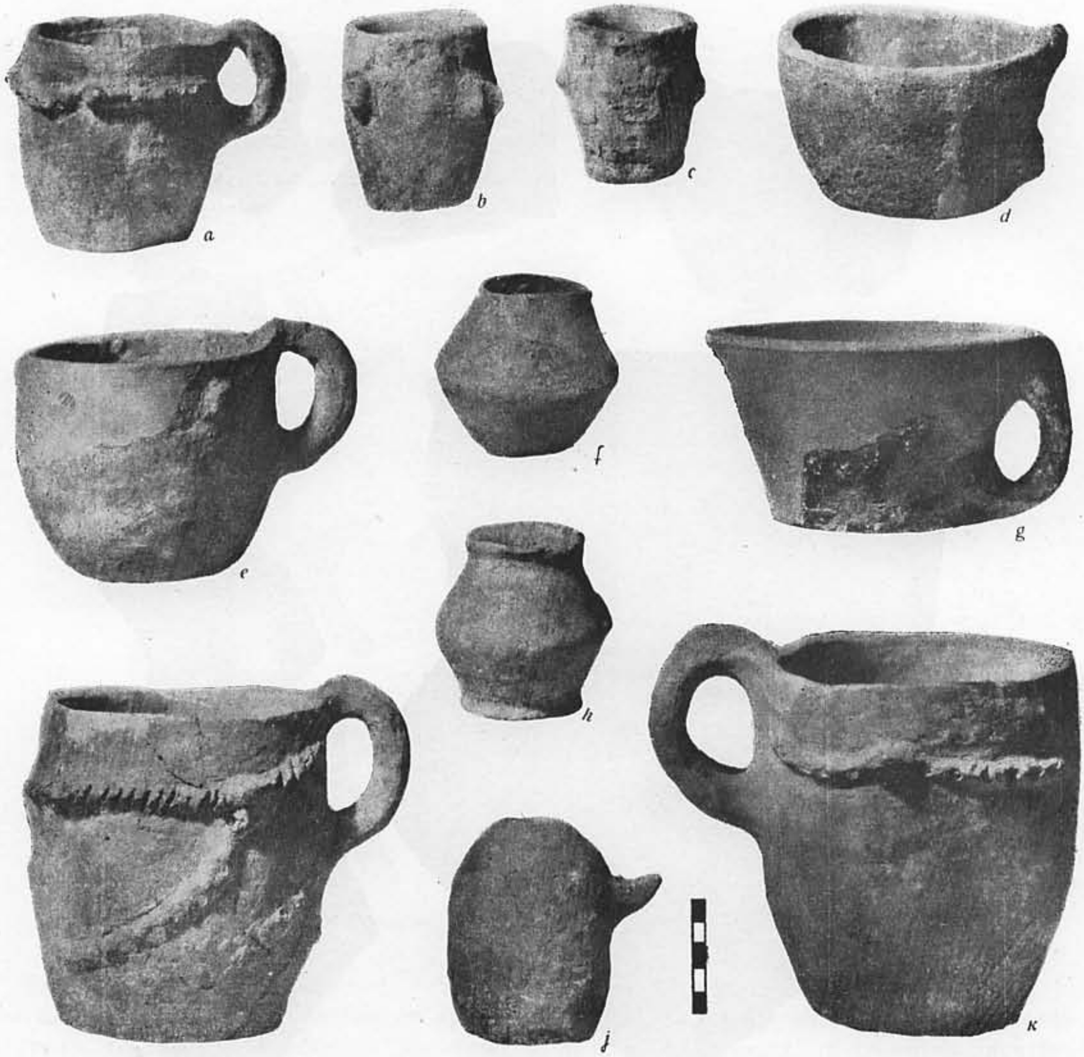

Обр. 118. Чаши и малки съдчета. Късен период на желязната епоха

дръжки. Върху равната страна на някои дръжки от Деветаки и Пискул Кръсани[1] е изрязан равнораменен кръст (обр. 115 *a, e* и *d*). Върху една дръжка от пещерата е врязана спирала (обр. 115 *b*).

---

[1] I. Andrieşescu. Piscul Crăsani, стр. 16.

[2] R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 296.

[3] R. Vulpe и др. Şantierul arheologic Popeşti, стр. 250.

[4] I. Andrieşescu. Цит. съч., стр. 296.

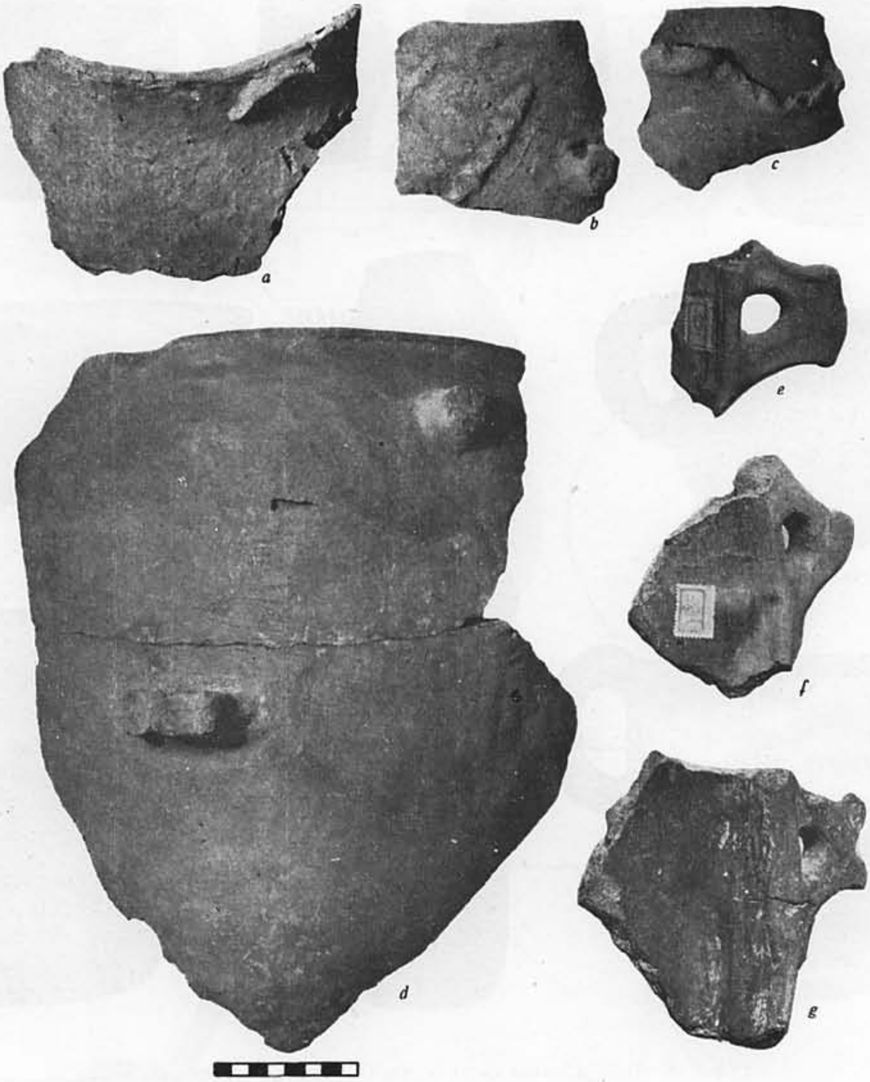

Обр. 119. Късове от съдове, работени на ръка, местно производство

Съдовете домашно производство се характеризират не само с по-грубата си техника, неравна, често грапава бледочервеникава или опушеночервеникава повърхност, но и с по-еднообразните си форми, типичните, ниско цилиндрични дръжки, примитивната, случайна и без някакъв стил украса. Те образуват една обособена група съдове, които нямат връзка с едновременните им съдове, работени на колело. Тези съдове се явяват не като по-нататъшно развитие на по-старите халщатски форми, а като последни образци, с които завършва ръчното грънчарско производство. Те са резултат на ръчното домашно производство, което след въвеждането на грънчарското колело в местните работилници на съдове

---

[1] Ibid., стр. 14.

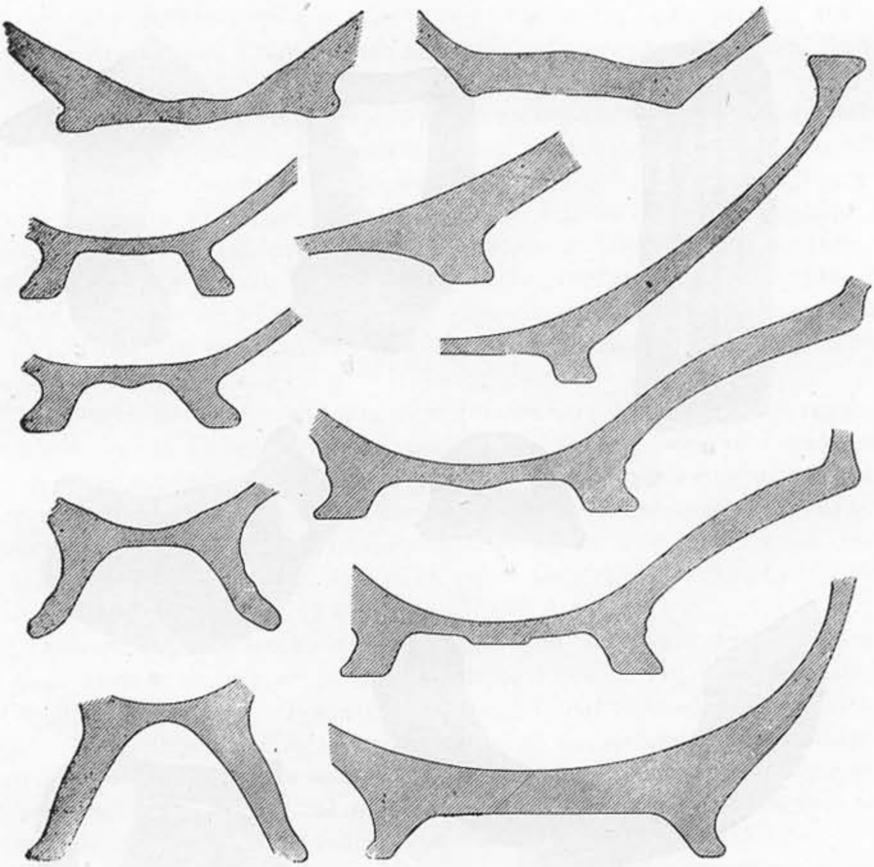

Обр. 120. Дъна от съдове, местно производство, работени на ръка

остава единствен пазител на някои от традиционните форми от бронзовата и ранножелязната епоха. Съдовете са работени временно, и то само при нужда, от неопитни случайни „майстори“, членове на семейството.

Съдове местно производство, работени на ръка. Намерени са малък брой късове от съдове и едно съдче местно производство, работени на ръка. По техника, форма и цвят те се различават от тези на разгледаната по-горе група, но доста се доближават до съдовете от халщатската епоха и до някои съдове, работени на колело.

Съдовете са работени от добре пречистена глина, имат изгладена тъмнокафява, тъмносива или червеникава повърхност. Събраните материали са от седем типа съдове: 1) големи дълбоки съдове със слабо стеснено устие, 2) големи съдове със стеснено устие и завит навън ръб, 3) кани, 4) двойноконусовидни съдове без дръжки, 5) плитки съдове с две отвесни дръжки, 6) рибни блюда и 7) плитки паници.

От оскъдния керамичен материал най-напред ще се спрем на един голям къс от дълбок съд със слабо стеснено и равно отрязано устие (обр. 119 *а*), върху долната половина на който били прилепени четири езичести, а върху горната — четири нискоцилиндрични дръжки. Тази халщатски тип форма, както показват късът от Деветаки и един съд от музея в Тимишоара,[1] слабо видоизменена, се задържа и през латенската епоха. Заслужава да отбележим и един къс от кана с дръжка (обр. 116 *c*), която е имала форма

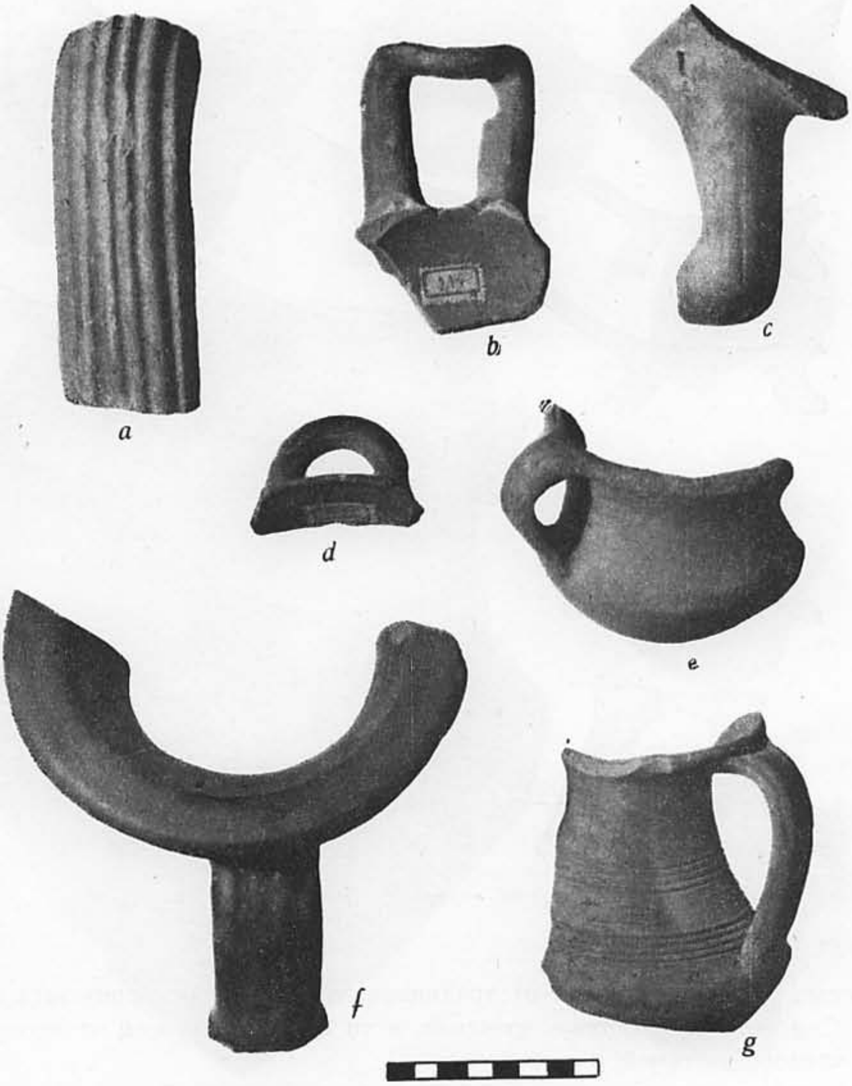

Обр. 121. Късове от съдове, местно производство и дръжки от импортирани съдове

напълно сходна с един тип кани, работени на колело, доста разпространени в Карпатодунавските земи през периода IV—I в. пр. н. е.[2] През това време малко познати са и рибните блюда с хоризонтално прикрепените широки и отвесно пробити дръжки (обр. 119 *e—g*), които, както видяхме по-горе, се срещат още през бронзовата епоха.

---

[1] V. Pârvan. Getica. MSI, S. III, t. III, стр. 425.

[2] V. Pârvan. Цит. съч., стр. 581; срв. по-долу.

Единственото съдче (обр. 118*f*) има двойноконусовидна форма. То принадлежи също така към една форма съдове, която е обща за по-старите епохи.[1]

Тук спадат и две малки чаши с отчупени дръжки, които по форма напълно схождат с чашите местно производство, намерени в латенските селища северно от Дунав.

Към тази група ще прибавим и едно дъно, вероятно от паница, с тъмносив цвят, от вътрешната страна на което релефно е моделиран знак във форма на буквата L (обр. 114*j*).

Заедно с горните късове върви и един особен, масивен похлупак (?), който отгоре е слабо вдлъбнат, а отдолу има конусовиден израстък. Бледочервеникав цвят. Дълж. 12,4 см, вис. 6,7 см.

Съдове местно производство, работени на колело. Керамичният материал от тази група в сравнение с всички останали групи е най-много и най-разнообразен. Съдовете, работени на колело, по техника, форма и цвят рязко се отделят от другите три групи.

Техника. Съдовете са работени на грънчарско колело от много добре пречистена глина. Те са изпечени много добре. Имат равномерно дебели стени със сива, тъмносива или оловносива и в редки случаи гладка и излъскана светлокафява повърхност. От вътрешната страна на някои от съдовете личат равните, успоредни кръгове, получени при моделирането им. Повечето от съдовете са снабдени с дръжки, имат профилирани дъна и по-ниски или високи столчета (обр. 120).

Форма. Съдовете от тази група в по-голямата си част са във фрагментарно състояние затова и трудно може да се определят всички типове съдове, местно производство, работени на колело, употребявани от обитателите на пещерата през латенската епоха. При все това късовете и целите съдове ни дават възможност да установим следните 11 основни форми: 1) амфори, 2) съдове със заоблено тяло и слабо стеснено устие (тип кратер), 3) съдове с широко отворено устие, 4) блюда (тип скифос), 5) километ, 6) кантарос, 7) кани 8) чаши, 9) паници, 10) хидрии и 11) питоси.

Запазени са само няколко къса, някои с дръжки, от устиетата на два подтипа амфори, по-ниски с равни дъна и високи остродънни амфори (обр. 121*c*). У нас в много могилни гробове от IV—III в. пр. н. е. — Дуванли,[2] Брезово,[3] Панагюрище,[4] Мадара,[5] — както и в някои селища[6] са намерени и двата подтипа, които по форма схождат с разпространените през елинистическата епоха гръцки амфори, а това ясно говори колко бърже местните грънчари са усвоили, както ще видим и за други типове, и са произвеждали масово тези два най-необходими и удобни за пренасяне на течности съдове.

Намерени са и няколко по-големи къса с дръжки и части от устието на кратери. Големите късове са от кратер със завит навън и разширен ръб на устието, който бил снабден с две дъговидни, заоблени, вертикално слабо долепени до тялото дръжки (обр. 122 *c* и *h*). Единият от останалите два къса е от по-голям кратер, снабден с масивни, хоризонтално прикрепени дръжки, с елипсовидно сечение, а другият е от по-малък кратер, с въжести, хоризонтално прилепени дръжки (обр. 123 *e*). И този тип съд имитира разновидните гръцки кратери от IV—II в. пр. н. е. Аналогични кратеровидни съдове или фрагменти са намерени на много места у нас, като Езерово,[7] Дуванли,[8] Мезек,[9] Кипра,[10] които

---

[1] Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско. София, 1934, стр. 80.

[2] Пак там, стр. 152.

[3] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. ИАИ, VIII, стр. 9.

[4] Паметници на тракийското изкуство. ИАД, VI, стр. 29.

[5] Р. Попов. Сб. Мадара, II, стр. 245 и сл.

[6] В Археологическия музей в София се пазят две амфори с равни дъна, намерени из Плевенско.

[7] Златен пръстен с тракийски надпис. ИАД, III, стр. 211.

[8] Надгробните могили при Дуванли, стр. 151 и сл.

[9] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и Свиленград. ИАИ, XI, стр. 141.

[10] ИАИ, XV, стр. 190.

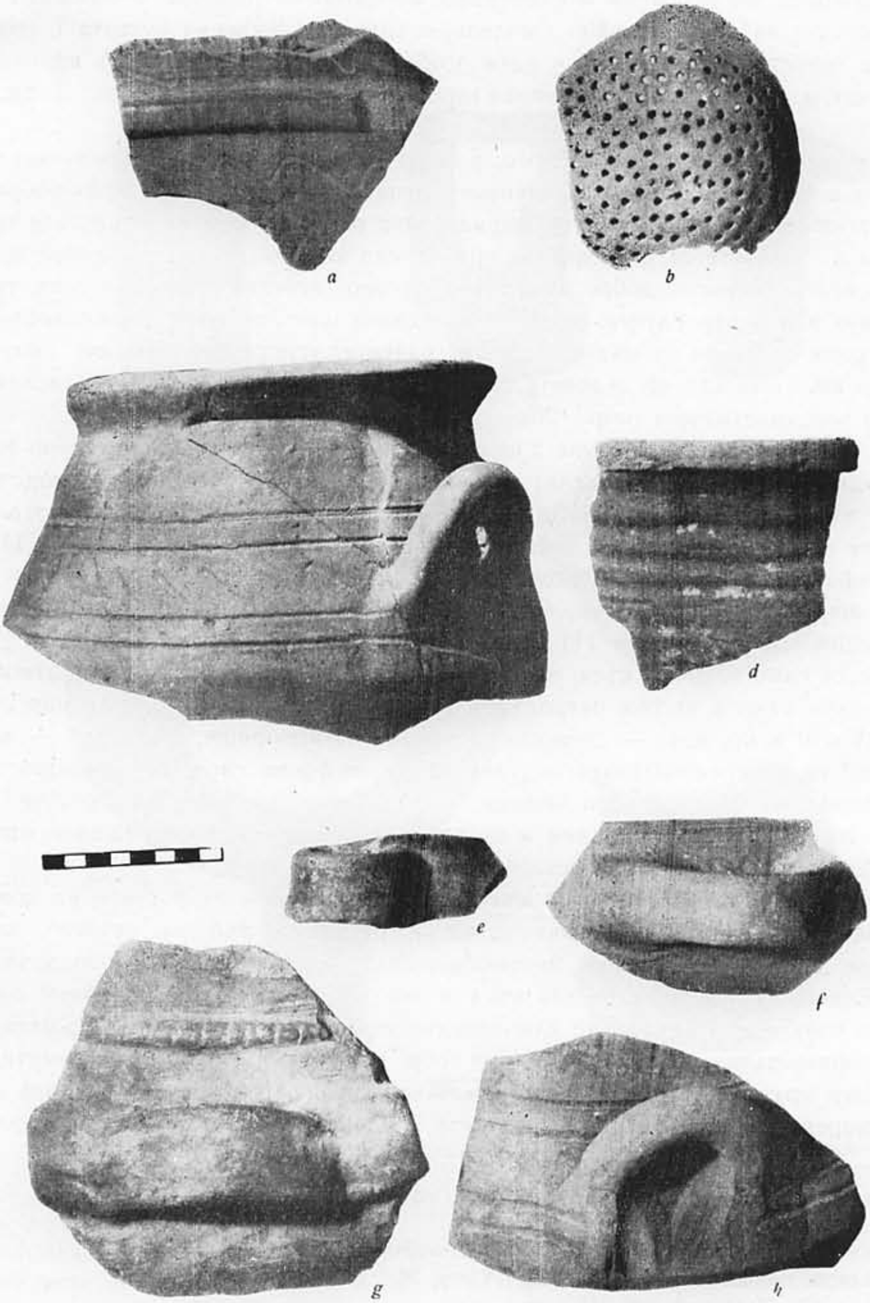

Обр. 122. Късове от съдове, местно производство

са датирани между IV—II в. пр. н. е. Късове от кратери произхождат и от някои румънски селища, населявани през латенската епоха.[1]

Намерени са повече късове от съдове с широко отворени устия. Те са представлявали дълбоки паници със слабо профилуван ръб, отвън очертан с околовръстен вдлъбнат пояс, снабдени с по две обли или с неправилно сечение дръжки, косо или почти отвесно прилепени под ръба на устието (обр. 123). Някои от този тип съдове са с профилиран навън ръб, върху горната разширена част на който отвесно са прикрепени по две обли дръжки

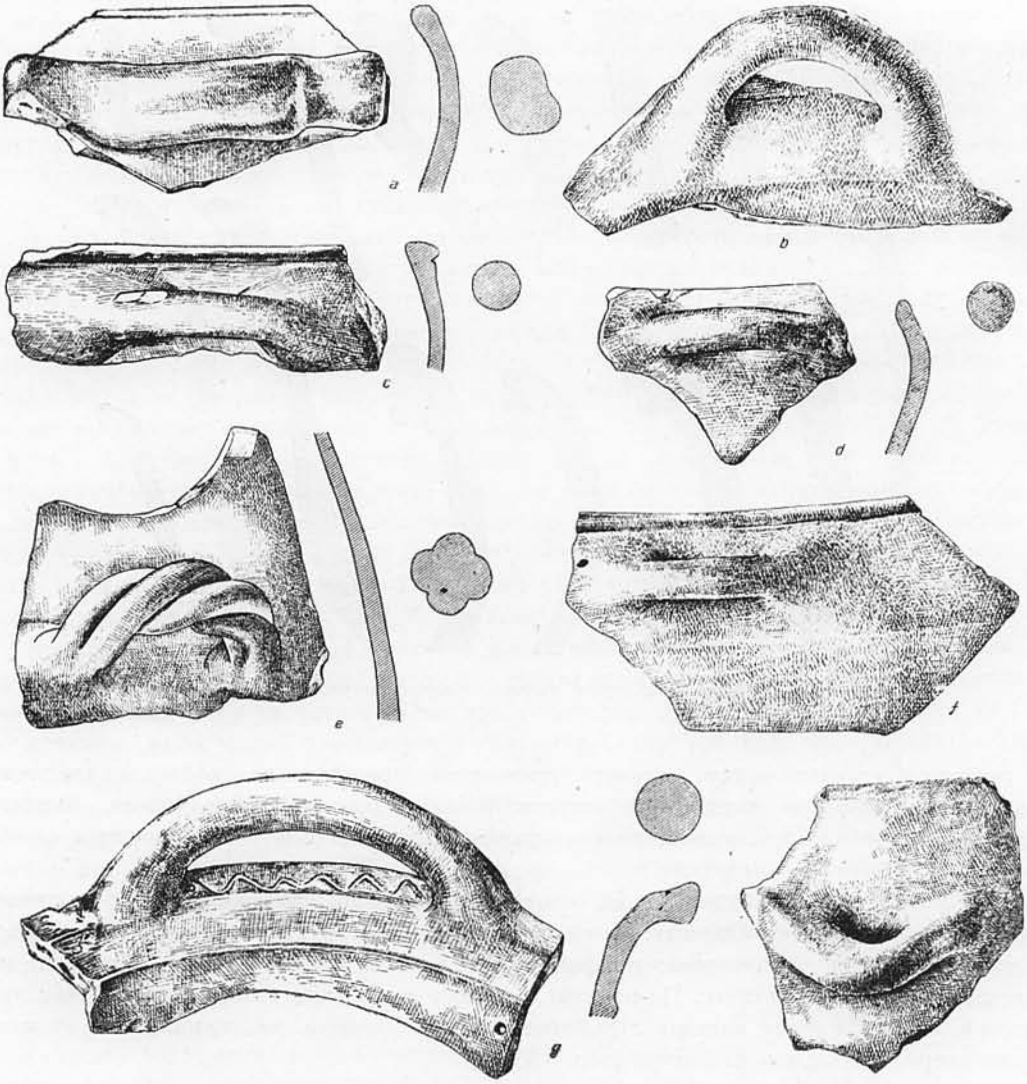

Обр. 123. Дръжки от съдове, местно производство

---

[1] Gk. Ştefan. Fouilles de Mănăstirea. Dacia, II, стр. 395; R. et Ec. Vulpe. Fouilles de Tinosul. Dacia, I, стр. 198.

(обр. 122). Тази форма съдове са познати от много могилни гробове и селища, като Мезек,[1] Дуванли,[2] Торос,[3] Кърпачево,[4] Букьовци,[5] Пискул Кръсани,[6] Мънастиреа,[7] Тиносул,[8] Ян ково[9] и пр.

Намерени са само два фрагмента заедно с дръжките, от две блюда (тип скифос) и една дръжка от киликс (обр. 121 *b* и *d*). Тези късове говорят не само за силното влияние на гръцката керамика върху местното грънчарско производство, но и за стремежа на тракийските майстори да догонят изкуството на своите майстори-учители. Киликсът и единият скифос така сполучливо са имитирали гръцките форми, че само липсата на черния фирнис ги издава като негръцки.

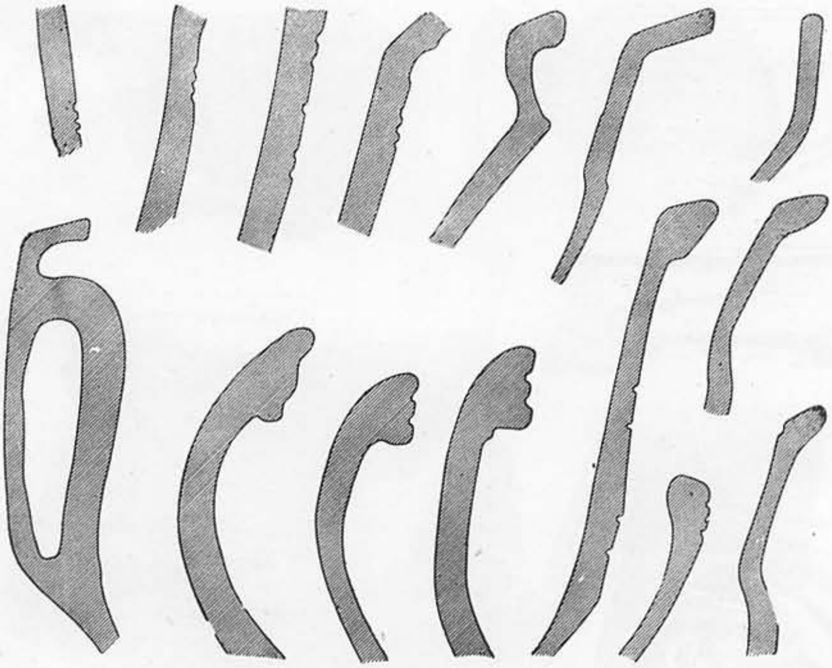
Обр. 124. Профили на съдове с широко отворени устия, местно производство

От пещерата произхождат и два, отчасти реставрирани кантароса, които по размери и някои други белези се отличават помежду си (обр. 125 *a* и *g*). По-големият кантарос е с масивни стени и с по-разчленено профилирано тяло. Има високо столче и дръжки, които излизат над ръба на устието. По-малкият кантарос е с ниско столче, по-заоблено тяло и дръжки, които са почти наравно с ръба на устието. Долната му половина е украсена с неравномерно издълбани канелюри (обр. 125 *g*).

Съдове тип кантарос, местно производство, също така по-рядко се срещат у нас. Три кантароса, които по техника, форма и цвят твърде малко се отличават от големия, са намерени заедно с други материали от V—IV в. пр. н. е. при Згалево, Плевенско.[1] Тази прилика и близост по място показват, че и трите кантароса са излезли от една работилница, която вероятно не е била много далеч от тази област. Други два кантароса с масивни стени, местно производство, но атически тип, са намерени в могилната гробница до Браничево[2] и в гроб до Муригьол[3] в Добруджа, датирани към края на IV и началото на III в. пр. н. е. По-малкият кантарос, който освен по положението на дръжките, канелюрите в долната си половина и цвета се различава от останалите пет, е източен в друга работилница. Той, ако съдим по канелюрите, е и от по-късно време — III—II в. пр. н. е.[4] Във връзка с кантаросите възниква и въпросът за произхода на тази интересна форма съд, атрибут на Диониса. С този въпрос обаче тук не ще се занимаваме, ще добавим само, че в остродънните и с двойни дръжки съдове тип Юнаците,[5] каквито са намерени и в пещерата при Деветаки (обр. 92), ние съзираме прототипа на кантароса.

---

[1] Ив. Велков. Цит. съч., стр. 141.

[2] Надгробните могили при Дуванли, стр. 152.

[3] ИАИ, XII, стр. 418.

[4] В. Миков. Могилни некрополи от Тетевенско и Ловчанско. ИАИ, VI, стр. 161.

[5] ИАИ, XXI, стр. 301.

[6] I. Andrieşescu. Piscul Crăsani, стр. 33.

[7] Gh. Ştefan. Fouilles de Mănăstirea, стр. 395.

[8] R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 198.

[9] Цв. Дремсизова. Надгробни могили при село Янково. ИАИ, XIX, стр. 71.

Открити са пет здрави и няколко фрагментирани кани, които малко се различават една от друга. Те имат обикновено закръглено тяло, най-широко в средната му част, ниска широка шия с повече или по-малко завити навън ръб и ниско профилувано или пръстеновидно дъно. Дръжките при по-старите форми съдове излизат от ръба и слабо се издигат над устието (обр. 125 *c*, *f* и *h*), при по-късните форми те постепенно отиват навън и надолу, а при най-късните — дръжките излизат под ръба на устието (обр. 125 *d*). Дръжките са плоски с неправилно сечение, а при някои от по-ранните кани те са двойни (обр. 116 *f*). Глинените кани независимо дали са работени на ръка, или на колело, или са с по-високи или ниски дръжки и столчета, с равни дъна и пр., са едни от доста разпространените съдове през латенската епоха в земите, обитавани от тракийските племена. В много гробове и селища в България и Румъния, като Дуванли[6], Брезово,[7] Байлово,[8] Свещари,[9] Мънастиреа,[10] Пойна,[11] Пискул Кръсани[12] и пр.,[13] са намерени кани с различни размери и положение на дръжката, които са датирани между IV—II в. пр. н. е.

В пещерата се откри една сравнително добре запазена чаша (обр. 123 *b*). Отличава се от каните по ниското си стеснено в средата тяло и широко отворено устие. Плоската ѝ дръжка излиза над ръба на устието. Има пръстеновидно дъно. Аналогична чаша, но със слабо конкавно дъно, която е използувана като погребална урничка, произхожда от един детски могилен гроб до близкото село Кърпачево.[14] Тя е датирана към V—IV в. пр. н. е.

Открити са малък брой късове от разни типове паници. Повечето от тях имат полусферична форма и заоблени стени с равно или пръстеновидно дъно и навътре завит, често надебелен ръб на устието (обр. 126). По-малко са паниците, горната половина на които преминава в нисък цилиндричен пояс със заоблен или с разширен навън ръб на устието (обр. 126 *c* и *e*). Паници и късове от паници, местно производство, са намерени в много гробове и селища от IV—I в. пр. н. е. От тях най-разпространени са полусферичните па-

---

[1] ИАИ, XVIII, стр. 343.

[2] Цв. Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. ИЧД, стр. 452.

[3] Exsp. Bujor. Săpăturile de salvare de Murighiol. SCIV, VI, 3—4, стр. 577.

[4] В. Д. Блаватский. История античной расписной керамики. Москва, 1953, стр. 49.

[5] В. Миков. Селищната могила при Юнаците, стр. 79 и сл.

[6] Надгробните могили при Дуванли, стр. 61.

[7] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово, стр. 6.

[8] Р. Попов. Сб. Мадара, II, стр. 247.

[9] Г. Фехер. Могилни находки от Мумджилар. ИАИ, VIII, стр. 113.

[10] G. Ştefan. Fouilles de Mănăstirea, стр. 389.

[11] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 247 и 298.

[12] I. Andrieşescu. Piscul Crăsani, стр. 71.

[13] Аналогични кани произхождат и от с. Царевец (Р. Попов. Предисторически изследвания във Врачанското поле, стр. 114), Мадара (Р. Попов. Мадара, I, стр. 210), с. Янково (Цв. Дремсизова. Надгробни могили при Янково, стр. 16).

[14] В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско, стр. 159.

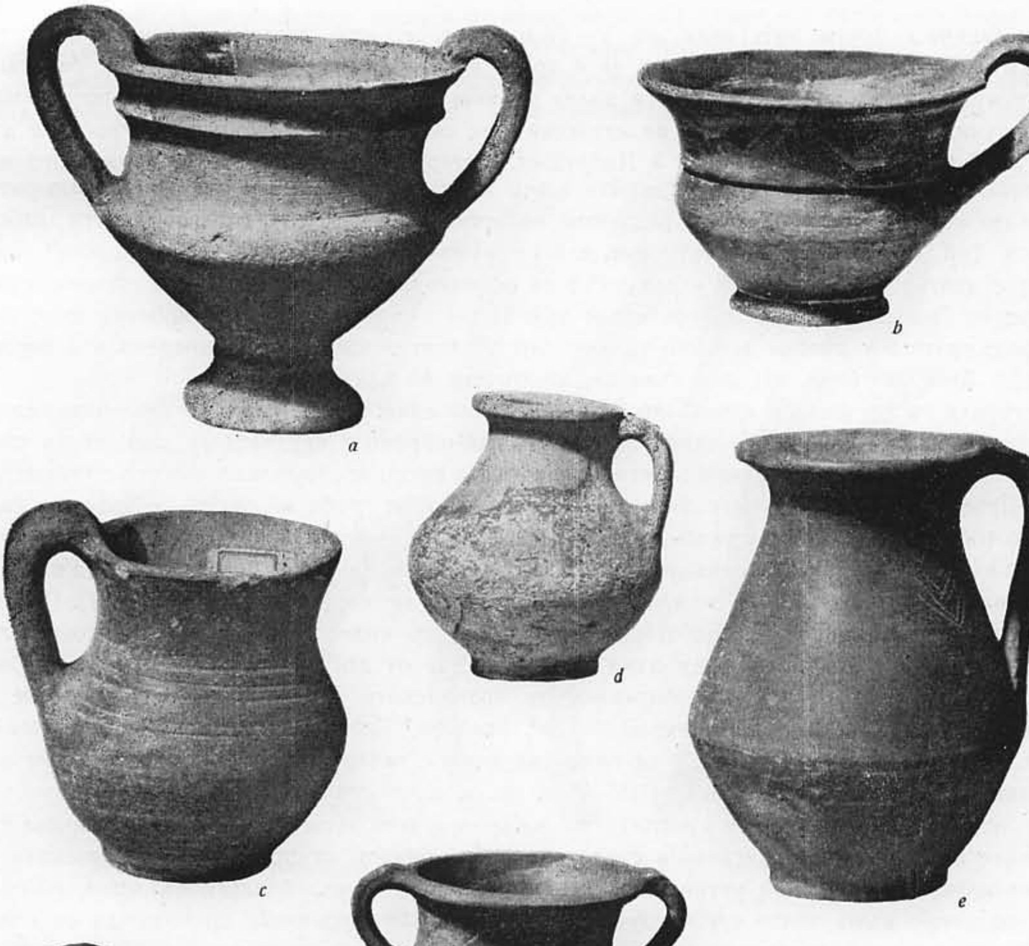

Обр. 125. Кани и кантароси, местно производство

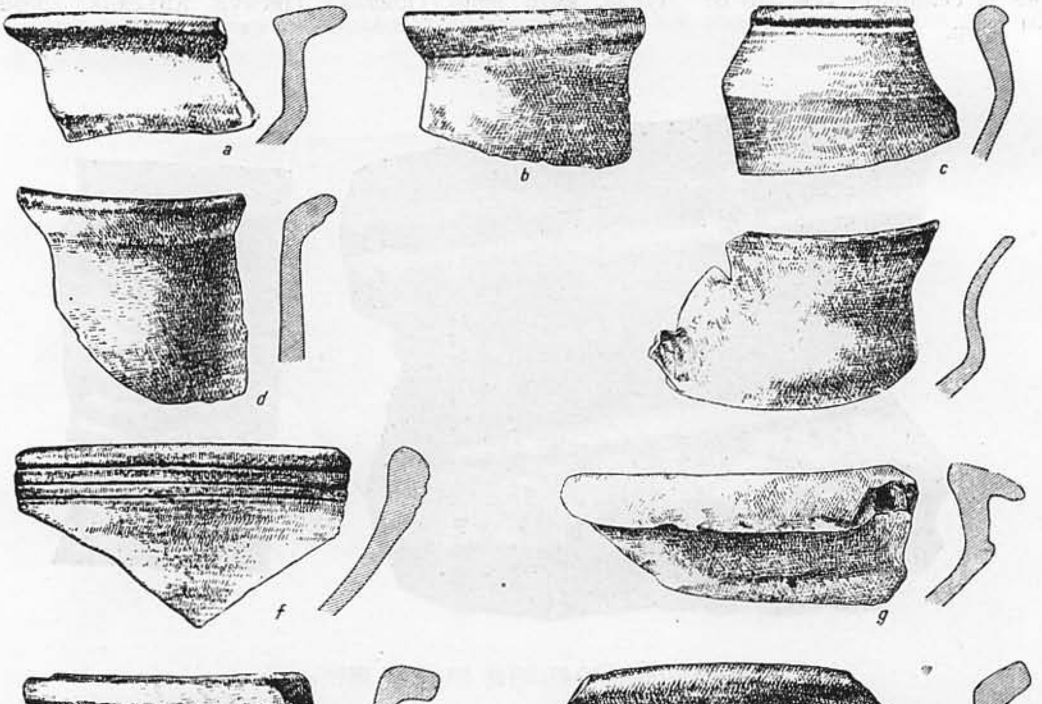
a
b
c
d
f
g
h
i
j
k
l

Обр. 126. Късове от паници, местно производство ници, които почти еднакво се срещат в земите от двете страни на Долния Дунав — Байлово,[1] Свещари,[2] Мезек,[3] Янково,[4] Мадара,[5] Пойана,[6] Тиносул[7] и пр. Втората група паници, тези с цилиндрична горна част и разширения навън ръб около устието, са характерни повече за селищата северно от Дунав, като напр. Пойана,[8] Пискул Кръсани,[9] Зимнич,[10] Калу[11] и пр.

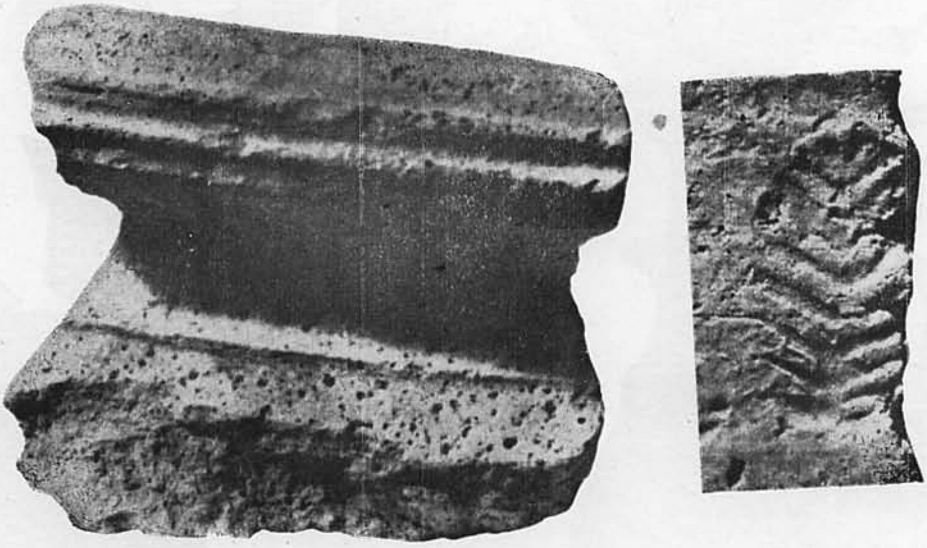

Обр. 127. Къс от устие на голям питос

Измежду фрагментите от съдове има и няколко от устиетата от големи хидрии. Устиетата са завършвали с широк плосък ръб. Имат сива, гладка повърхност.

Намерени са и един къс от устието на голям и няколко къса от по-малки питоси. Големият къс е от питос, изработен от добре причистена глина, който при изпичането е добил керемиденочервен цвят. Ръбът на устието е разширен и отгоре равен, а отвън профилиран. Слаби профили личат и върху издутата част под основата на ръба. Вис. 14,2 см, дълж. 12,5 см, шир. 10,5 см. Върху широката горна страна е отпечатан знак, подобен на палмета. Вис. 4,2 см, шир. 1,9 см (обр. 127 и обр. 128). Останалите три къса са от по-малки питоси, ръбовете на устиетата на които също така са разширени и профилувани.

У нас главно в Севтополис са открити голям брой питоси и късове от устиетата на питоси с печати, вдлъбнати върху горната равна страна на устиетата, които изобразяват обеци и фибули,[12] розети, звезди, букви и пр.[13] Измежду тези печати (143 броя), които са датирани между IV—III в. пр. н. е.,[1] обаче няма нито един знак с палмета. Само един печат, но с изображение на разклонено дърво би могъл да се сближи с палметата върху къса от Деветаки.[2] Вдлъбнати печати и печати от глина са известни и от някои латенски селища в Румъния, които изобразяват човешки фигури, розети и пр.[3] Палметата и тук липсва. Изображението върху питоса от пещерата имитира палметата, която съставя един от важните декоративни елементи от червенофигурната гръцка керамика от V—IV в. пр. н. е. Този знак не е украса, а означава подобно на различните печати върху питосите марката на работилницата.[4] Питосът от Деветаки е изработен в някоя местна грънчарска работилница, собственикът на която, за да отличи и препоръча своята стока, е поставил знак — палмета. Тази работилница безспорно се е намирала някъде по долината на р. Осъм или пък в съседните области.

---

[1] Р. Попов. Некрополът при с. Байлово. ИАИ, I, стр. 72.

[2] Г. Фехер. Могилни находки от Мумджилар. ИАИ, VIII, стр. 113.

[3] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и Свиленград, стр. 141.

[4] Цв. Дремсизова. Надгробни могили при с. Янково, стр. 72.

[5] Р. Попов. Сб. Мадара, II, стр. 249.

[6] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 303.

[7] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Tinosul, стр. 200.

[8] R. et. Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 305.

[9] I. Andrieşescu. Piscul Crăsani, стр. 52.

[10] V. Pârvan. Getica, стр. 588.

[11] R. Vulpe. Les fouilles de Calu, стр. 55.

[12] М. Чичикова. Печати с изображение на накити върху питоси от Севтополис. ИЧД, стр. 481 и сл.

[13] M. Čičikova. Les timbres sur pithoi de Seuthopolis. BCH, LXXXII—1958—II, стр. 468.

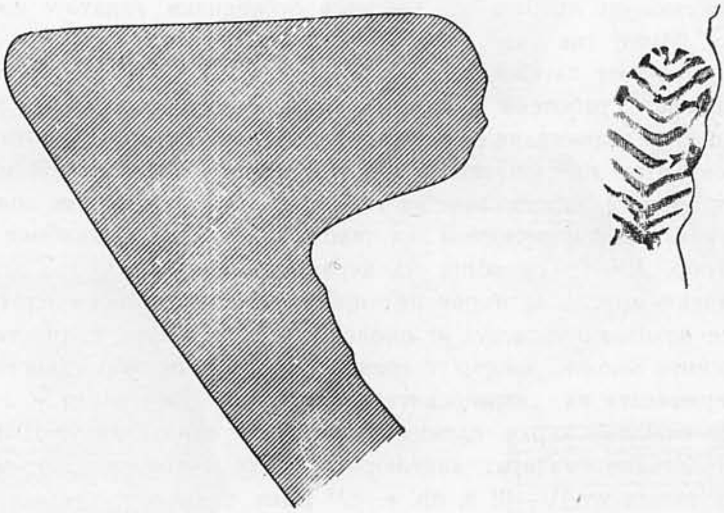

Обр. 128. Разрез и украса на питоса от обр. 127

Дръжки. Важен белег за съдовете, местно производство, работени на колело, са дръжките. Всички типове съдове, с изключение на паниците и питосите, са снабдени с по една или две дръжки (обр. 121, 122, 123, 125). При каните и чашите дръжките запазват старите си форми и положение. Те излизат от ръба на устието и в по-старите съдове се издигат малко нагоре, а при по-късните под влиянието на гръцката керамика са прикрепени върху гърлото и под ръба на устието. Все под влиянието на гръцките форми са моделирани и двойните дръжки, т. е. две дръжки с овално сечение, прилепени една до друга. Такива дръжки, макар и по-малко, са познати от много селища и гробове от Карпатодунавските области — Дуванли,[1] Брезово,[2] Царевец,[3] Калу,[4] Мънастиреа,[5] Пойна[6] и др., датирани между IV—III в. пр. н. е. Дръжките при останалите съдове с малки изключения напълно имитират дръжките на гръцките съдове. Те имат овално сечение и са прикрепени отвесно, наведено и в по-редки случаи хоризонтално — върху горната половина на съдовете. Осуканите дръжки, каквито са намерени и в други селища от трако-дакийските области, напр. Муригьол,[7] Мънастиреа,[8] Пойна[9] и пр., също така са работени по подражание на дръжките на гръцките съдове.

---

[1] M. Čičikova. Цит. съч., стр. 467.

[2] Ibid., стр. 474 и табл. XXVI, 5.

[3] От Теи произхожда един глинен печат с изображение на мъжка фигура с два глинени съда, кръг и др., който е използван като марка-знак на грънчарска работилница (D. Rosetti. Publicatiile muzeului. Nr 2, стр. 61).

[4] М. Чичикова. Цит. съч., стр. 483.

Към тази керамика ще прибавим и два къса от цедилки, едната с по-тесни, а другата с по-големи дупки. Имат сив цвят (обр. 122 *b*). Аналогични цедилки са намерени и в някои румънски селища от латенската епоха.[10]

Украса. Съдовете, работени на колело, местно производство, са почти без украса. Рядко някои съдове са украсявани с един релефен ръб, моделиран върху шията (обр. 126 *k*). А простите околовръстни хоризонтални пояси от един, два или повече успоредно врязани кръга, получени в процеса на изтегляне на съдовете, каквито виждаме под ръба на устието на някои паници или горната половина на тялото при кани и дълбоки съдове от Деветашката пещера (обр. 126 *f*), са общи за керамиката, местно производство, за земите от Карпатите до Егейско море.[11] За първи път през късната латенска епоха все върху тази група керамика се появява и украсата от околовръстната врязана, вълниста лента (обр. 129) която през по-късните векове, заедно с врязаните пояси, остава единствен и най-характерен белег за керамиката на „варварските“ племена от Централна и Източна Европа.[12] Канелюрите, които виждаме върху единия кантарос и една кана от Деветаки, се срещат още по-малко. Те напълно имитират канелюрите върху някои гръцки съдове и особено върху сребърните тасове от IV—III в. пр. н. е.[13] Една каничка е „украсена“ с врязани неуспоредни ъгли (обр. 125 *e*). Дали това е украса, или подражава отпечатаната палмета върху ръба от устието на питоса, т. е. марката на производителя, не знаем.

Накрая ще кажем няколко думи и за особения цвят на тази керамика. Сивият, оловносивият и тъмносив цвят на съдовете са дали повод на изследвачите да нарекат керамиката сива „тракийска“ керамика. На въпроса, правилно ли е наречена „тракийска“, тук не ще се спираме. Ще припомним само, че сивата керамика е много по-стара, отколкото се приема и че нейното разпространение не е ограничено по време и място само в земите, населявани с траки. В горните пластове на Дипсиската могила, в петия културен пласт на Карановската могила и в други селища, които са датирани през втората половина на ранния период на бронзовата епоха, са намерени съдове, дори някои много добре изпечени със сив цвят, които напълно схождат с този на съдовете, местно производство, работени на колело или т. нар. „тракийска“ керамика.[14] Сив, оловносив и тъмносив цвят имат и съдовете, работени на колело, местно производство, намерени в изобилие в латенските селища в Румъния[1] и Северна Сърбия.[2] Някои от изследвачите на латенската култура в тези страни наричат сивата керамика келтийска.[3] Лъскавия сив цвят имат и съдовете, работени на колело от „фригийската епоха", намерени в някои селища из Мала Азия.[4]

---

[1] Надгробни могили при Дуванли, стр. 61.

[2] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово, стр. 273.

[3] ИАИ, VI, стр. 260.

[4] R. Vulpe. Les fouilles de Calu, стр. 54.

[5] Gh. Ştefan. Fouilles de Mânăstirea, стр. 395.

[6] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 309.

[7] Exsp. Bujor. Săpăturile de salvare de Murighiol, стр. 577.

[8] Gh. Ştefan. Цит. съч., стр. 395.

[9] R. et Ec. Vulpe. Цит съч., стр. 209.

[10] I. Nestor. Der Stand, стр. 167; R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 308.

[11] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Tinosul, стр. 200; I. Andrieşescu. Piscul Crăsani, стр. 73; R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Poiana, стр. 296 и сл.; I. Nestor. Der Stand, стр. 167.

[12] I. Andrieşescu. Цит. съч., 74; R. Vulpe. Săpăturile de la Poieneşti, MAPIV. vol. I, стр. 339.

[13] Надгробните могили при Дуванли, стр. 173 и цитираната там литература.

[14] Микенската керамика също така има сив цвят.

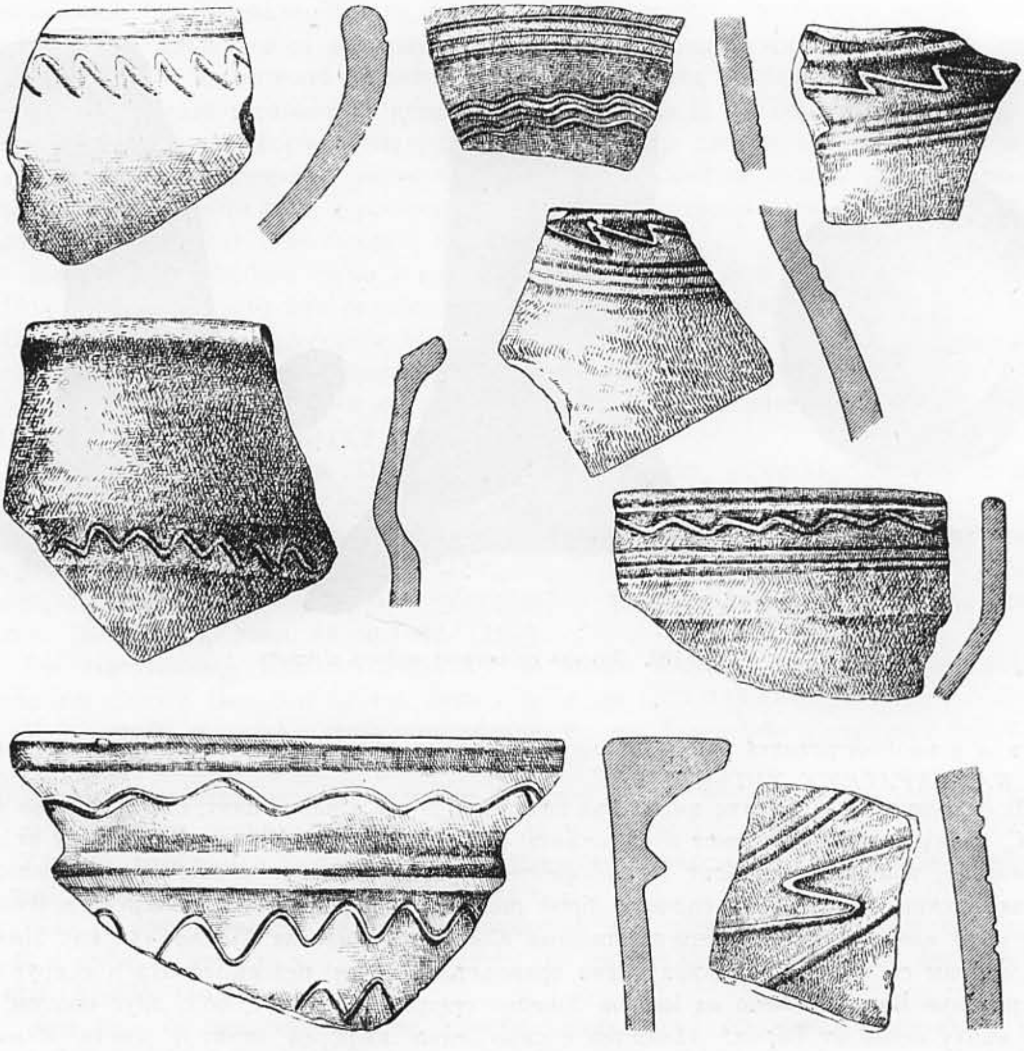

Обр. 129. Късове от съдове, местно производство, украсени с вълнисти ленти

Съдове, внесени. В пещерата се откриха само две дръжки — едната от остродънна амфора, а другата амфора е с равно дъно, които са внесени. Дръжката от остродънната амфора е по-интересна. От нея е запазена само хоризонталната част и малка част от устието (обр. 130). Тази дръжка има всички характерни белези на родоските амфори, които процентно, в сравнение с амфорите от другите центрове, са заемали първо място в нашата вносна търговия в древността.[1] Тя е от амфора със слабо разширено устие и завършва с профилиран ръб. Дръжката е права, отвън малко извишена и под слабо изострен ъгъл завива надолу. Има овално сечение. Тя е с жълтеникаворозов цвят. Върху горната, слабо заоблена част има много добре запазен кръгъл печат с надпис и емблема. Диам. 2,8×3 см (обр. 130). В средата на печата е емблемата — наров цвят със странични пъпки и в околовръстната рамка надпис с името на епонима и месеца. Надписът гласи: *ΕΠΙ ΚΛΕΥΚΡΑΤΕΥΣ ΣΜΙΝΘΙΟΥ.*

---

[1] I. Nestor. Der Stand, стр. 167.

[2] Br. Gavela. Цит. съч., стр. 28.

[3] I. Nestor. Цит. съч., стр. 164; Br. Gavela. Цит. съч., 28.

[4] H. Koşay. Les fouilles de Pazarli. Belletin III$_{9}$, 1939, стр. 20 и обр. 17 и 18.

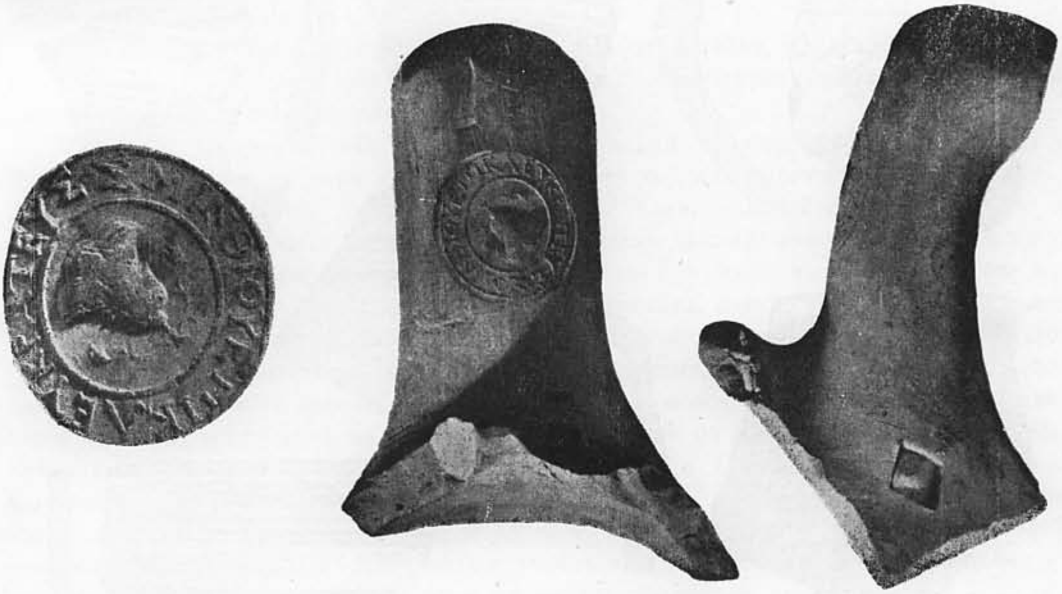

Обр. 130. Дръжка от родоска амфора с печати

В основата на дръжката има малък квадратен печат с наров цвят, със странични пъпки.

С тълкуването на надписа и емблемата върху амфорния печат от Деветаки не ще се занимаваме, тъй като въпросът с амфорните печати, намерени у нас, е вече разглеждан.[2] Ще забележим, че измежду големия брой родоски амфорни печати, намерени в България, няма нито един кръгъл с името на епонима *Κλευκράτης* и месеца *Σμίνθιος* (април). Името на този епоним се среща само върху един правоъгълен печат без емблемата и с друг месец, намерен във Варна.[3] Името на месеца *Σμίνθιος* срещаме един път, но с друг епоним, също така върху печат от Варна.[4] Известен е само един амфорен печат с името *Κλευκράτης*, месец *Σμίνθιος* и емблема наров цвят, произхождащ от Линдос на остров Родос, който е напълно идентичен с този от Деветаки.[5] Следователно амфората от Деветаки и тази от Линдос произхождат от един производителен център.

Квадратният печат с наров цвят също така е по-малко известен. Освен от пещерата четири такива печата са намерени в Линдос.[6]

---

[1] М. Мирчев. Амфорните печати. София, 1958, стр. 25.

[2] К. Шкорпил. Печати върху амфори по Черноморското крайбрежие. ИАИ, VIII, 1934, стр. 24 и сл; А. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. ИНМБ, I, 1950, стр. 45 и сл; А. Алексиева. Амфорни печати от Копринка. ГНМП, II, 1950, стр. 185 и сл; М. Мирчев. Цит. съч., стр. 3 и сл.

[3] М. Мирчев. Цит. съч., стр. 28 и 29.

[4] Ibid., стр. 30, № 113.

[5] M. Nilson. Timbres amphoriques de Lindos. Copenhague, 1909, стр. 445, Nr. 275 (6).

[6] Ibid., стр. 523, Nr. 783—786.

Амфорните печати обикновено съдържат името на производителя-собственик на работилницата или името на магистрата или жреца, през времето на който е работена амфората, с емблемата на работилницата и понякога и името на месеца, когато е наливано виното. Емблемата наров цвят е заета от монетите на Родос;[1] *σμίνϑιος* показва, че виното е наливано през месец април, а името на епонима — жрец на Хелиос — *Κλευϰϱάτης* ни дава възможност да определим датата на амфората между 220—180 г. пр. н. е.[2] Въз основа на печата върху дръжката от амфората ние можем с положителност да датираме голяма част от материалите от втората половина на желязната епоха, особено керамиката, домашно производство, и сивата „тракийска“ керамика през края на III и началото на II в. пр. н. е.

От многобройните амфорни печати, намерени не само в Западночерноморските градове, но и в пещерата при Деветаки, пещерата Рунку в Румъния[3] се вижда, че през елинистическата епоха родоското вино е проникнало далеч във вътрешността на Тракия и Дакия.

Каталог на съдовете и по-важните късове от съдове:

1. Възстановена дълбока чаша с една дръжка. Неравна пепелявочервеникава повърхност. Под ръба на устието има релефен назъбен ръб, който излиза от основата на дръжката. Вис. 15,5 см, диам. на устието 14 см (обр. 118 *k*).

2. Възстановена чаша с дръжка. Неравна светлокафява повърхност, украсена с пъпки и околовръстен назъбен релефен пояс, от който излизат косо наведени назъбени ръбове. Вис. 13,5 см, диам. на устието 12,2 см (обр. 118 *i*).

3. Глинена чаша с дръжка. Опушенокафява повърхност, украсена с околовръстен назъбен ръб (обр. 118 *a*).

4. Възстановена чаша с малка дръжка. Кафява повърхност, украсена с пет малки пъпки. Вис. 9,2 см, диам. 10,3 см (обр. 118 *e*).

5. Възстановена чаша с обърнато конусовидна форма с дръжка. Опушенокафява повърхност. Вис. 8,2 см, диам. 14 см (обр. 118 *g*).

6. Две възстановени дълбоки съдчета с по четири пъпчести дръжчици. Пепелявочервеникава повърхност. Вис. 8 и 6,7 см, диам. 7 и 5,6 см (обр. 118 *b* и *c*).

7. Малка груба съдинка с двойноконусовидна форма. Тъмносива повърхност. Вис. 7,5 см, диам. 7,4 см (обр. 118 *h*).

8. Малък съд-светилник с цилиндрична форма и малък отвор, снабдена с малка дръжчица. Груба опушена повърхност. Вис. 9,5 см, диам. 7,5 см (обр. 118 *j*).

9. Къс от голям съд с груба бледочервеникава повърхност с малка подковообразна дръжчица. Вис. 10 см, шир. 17 см (обр. 119 *a*).

10. Къс от камбановиден съд с тъмнопепелява повърхност, с малка лентеста дръжчица. Под ръба на устието е украсен с пояс от два реда вдлъбнатинки. Вис. 13,1 см, шир. 10,3 см (обр. 114 *c*).

11. Три къса от различни съдове с ниско цилиндрични дръжчици, украсени с назъбени релефни ръбове (обр. 114 *b*, *f* и *g*).

12. Къс от съд с малка езичеста дръжчица с два успоредни назъбени ръба. Вис. 10,5 см, шир. 7,3 см (обр. 114 *a*).

13. Къс от съд с отвесна продълговата дръжчица и релефен ръб. Вис. 7,8 см, шир. 13 см (обр. 114 *d*).

14. Два къса от различни съдове с ниски цилиндрични дръжчици и „украсени“ с груби нарези (обр. 115 *h* и *i*).

15. Три къса от различни съдове с цилиндрични дръжки, горната повърхност на които е с изрязани кръстове. Единият от късовете е „украсен“ с успоредни нарези, получени с гребен (обр. 115 *a*, *d* и *e*).

---

[1] М. Мирчев. Цит. съч., стр. 24.

[2] REPW, Supp. V, A — St., стр. 838.

[3] C. S. N.-Plopşor şi C. N. Mateescu. Şantierul arheologic Cerna — Olt. SCIV, IV, 3—4, стр. 405.

16. Къс от съд с ниска цилиндрична дръжчица с врязана спирала и квадрат, разделен на четири. Вис. 8,1 см, шир. 5,7 см (обр. 115 *b*).

17. Два къса от дълбоки чаши със запазени дръжки и украсени с назъбени ръбове. Вис. 13,2 см, шир. 8,4 см (обр. 114 *и*).

18. Къс от голям камбановиден съд с тъмночервеникава повърхност с една цилиндрична и една езичеста дръжка с два широки изреза. Вис. 38 см, шир. 29 см (обр. 119 *d*).

19. Къс от кана с дръжка с тъмнокафява повърхност. По дължината си дръжката е слабо вдлъбната. Вис. 12 см, шир. 7,2 см (обр. 116 *c*).

20. Три къса от рибни блюда заедно с дръжките. Тъмнокафяв цвят. Дръжките са отвесно пробити. Дълж. 8—13 см, шир. 7—11 см (обр. 119 *e*, *f* и *g*).

21. Двойноконусовидно съдче с тъмносива повърхност. Вис. 7,5 см, диам. 8,2 см (обр. 118 *f*).

22. Дъно от паница с тъмносива повърхност. На вътрешната страна релефно е моделиран знак L. Диам. 13 см, деб. 1,6 см (обр. 114 *j*).

23. Два къса от устиета на различни амфори с разширени ръбове на гърлото заедно с дръжките. Тъмнопепеляв цвят. Вис. 12,3 см и 15,4 см и дълж. 16,3 см и 12,1 см (обр. 121 *f*).

24. Част от горна половина на кратер с дъговидна дръжка, прилепена към тялото. Украсен с две околовръстни ленти от по две вдлъбнати линии. Сив цвят. Вис. 17,2 см, диам. 28 см (обр. 122 *c*).

25. Къс от съд с осукана дръжка със сив цвят. Вис. 10,2 см, шир. 11,3 см (обр. 123 *e*).

26. Къс от кратер с лентеста, хоризонтално прикрепена дръжка. Сива повърхност. Вис. 16,5 см, шир. 19 см (обр. 122 *g*).

27. Три къса от устиетата на плитки съдове с хоризонтално прилепени дъговидни дръжки. Сива гладка повърхност. Вис. 3,7—8,5 см, шир. 9,5—14 см (обр. 122 *e* и *f*).

28. Къс от устието на плитък съд с дъговидна дръжка, отвесно прилепена върху разширения ръб на устието. Сив цвят. Ръбът е украсен с вълниста врязана линия. Вис. 9,5 см, дълж. 19,7 см (обр. 123 *b*).

29. Дръжка от киликс. Гладка сива повърхност. Дълж. 11 см (обр. 121 *b*).

30. Къс от малка паница с профилиран ръб на устието и пръстеновидно дъно. Сива гладка повърхност. Вис. 10,5 см.

31. Къс от плитък съд с широк ръб на устието. Сива гладка повърхност. Вис. 7,2 см (обр. 126 *g*).

32. Възстановен кантарос с дебели стени, профилиран ръб на устието и високо столче, Дръжките излизат над ръба на устието. Сива изравнена повърхност. Вис. 15,9 см, диам, на средата 14,9 см, диам. на устието 15,3 см (обр. 125 *a*).

33. Възстановен кантарос с профилиран ръб на устието и ниско столче. Долната половина е украсена с неправилно нанесени канелюри. Сивокафява повърхност. Вис. 9 см диам. на средата 9,1 см, диам. на устието 10,2 см (обр. 125 *g*).

34. Възстановена кана с тясна шия, разширено устие и ниско пръстеновидно дъно снабдена с лентеста дръжка с два успоредни ръба по дължината ѝ. Сив цвят. Вис. 19,4 см, диам. 13,3 см (обр. 125 *f*).

35. Аналогична кана с лентеста дръжка и гладка лъскава сива повърхност. Вис. 17,2 см, диам. на средата 12,9 см, диам. на устието 10 см (обр. 125 *e*).

36. Аналогична кана с лентеста, надебелена по дължината си дръжка. Сива повърхност със следи от два околовръстни вдлъбнати кръга. Вис. 15,1 см, диам. на средата 11 см, диам. на устието 7,5 см (обр. 125 *h*).

37. Възстановена каничка с широко гърло и двойна дръжка. Сива гладка повърхност с пояси от слабо врязани околовръстни кръгове (обр. 125 *c*).

38. Възстановена каничка с издута средна част, тясно гърло с профилиран ръб и пръстеновидно дъно. Изгладена тъмнопепелява повърхност. Вис. 11,8 см, диам. на средата 11 см (обр. 125 *d*).

39. Долна част от кана. Светлосива повърхност, украсена с околовръстен пояс от успоредни, отвесно врязани линии. Вис. 9,2 см, диам. 8,8 см (обр. 125 *i*).

40. Къс от кана заедно с дръжката със сива гладка повърхност, украсена с два околовръстни пояса от по четири врязани линии. Вис. 12,2 см и 9,2 см (обр. 121 *g*).

41. Възстановена дълбока чаша с разширено устие и ниско пръстеновидно столче, снабдена с широка дръжка. Тъмносива гладка повърхност. Вис. 10,3 см, диам. на устието 15,4 см, диам. на средата 11,7 см (обр. 125 *b*).

42. Къс от устието на голям питос с червенокеремиден цвят. Външният ръб на устието е профилиран, върху горната равна част е отпечатана палмета. Вис. 12,5 см, шир. на ръба 10,4 см (обр. 127).

43. Дръжка от остродънна амфора с част от устието. Жълто-червеникав цвят. Върху, горната заоблена страна има кръгъл печат с надпис: *ΕΠΙ ΚΛΕΥΚΡΑΤΕΥΣ ΣΜΙΝΘΙΟΥ*, в средата наров цвят. Дълж. 10,5 см, деб. 4,2 см (обр. 130).

44. Дръжка от голяма амфора с обло сечение. По дължината си е украсена с плитки нарези. Червеникав цвят (обр. 121 *a*).

ПРЕДМЕТИ ОТ ГЛИНА

От този пласт произхождат също няколко глинени и костени предмети, като тежести за стан, прешлени за вретено, гладилки и халки.

Намерени са само две пресеченоконусовидни глинени тежести за стан, пробити в горната половина с по една хоризонтална дупка. Червеникав цвят. Вис. 14,6 см и 11,9 см, диам. на основите 9,4 см и 8,7 см (обр. 131). Аналогични тежести са известни от латенски селища в Румъния.[1] В средата на горния по-малък кръг на по-ниската тежест има две вдлъбнатинки, получени чрез прищипване с два пръста, а върху горния кръг на по-високата тежест се вижда отпечатан знак във вид на „омега" или по-скоро на отворена обеца (обр. 132 *a*). Подобен знак е отпечатан върху питоси от Севтополис.[2] Изглежда, че производителите на тежести за стан и на други предмети от глина, за да се отличава тяхната стока, са поставяли знаци-марки върху нея.

Открити са и три глинени прешлена с форма на ниско пресечен конус и широк отвор в центъра. Опушенокафява повърхност. Един от прешлените е украсен с четири подковообразни изреза (обр. 132 *b*), които твърде много схождат със знака „омега" върху едната тежест. Може би прешленът и тежестта са работени от един майстор. Прешлени с подобна форма, но с други нарези са намерени в някои румънски селища от времето на латена.[3]

По-интересни са двете глинени гладилки (обр. 132 *d*). Те имат елипсовидна основа с много добре изгладена външна страна. Гладилките са снабдени с по една дръжка. Тъмнокафява повърхност. Аналогични гладилки произхождат от латенските селища в Румъния — Пойана,[4] Тиносул,[5] Попещи[6] и др. Тези гладилки са употребявани за изглаждане повърхността на съдовете от местно производство, работени на ръка.

Към прешлените се прибавя и една кръгла каменна плочка, пробита в центъра с тясна дупка. Тъмнопепелява неравна повърхност. Кръгли каменни плочки са намерени и в един могилен гроб до Г. Малина от III в. пр. н. е.

---

[1] R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 316; R. Vulpe. Şantierul arheologic de Popeşti, стр. 254.

[2] М. Чичикова. Печати с изображения на накити върху питоси от Севтополис, стр. 481.

[3] R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 318.

[4] R. et Ec. Vulpe. Цит. съч., стр. 317.

[5] R. et Ec. Vulpe. Les fouilles de Tinosul, стр. 209.

[6] R. Vulpe и др. Цит. съч., стр. 254.

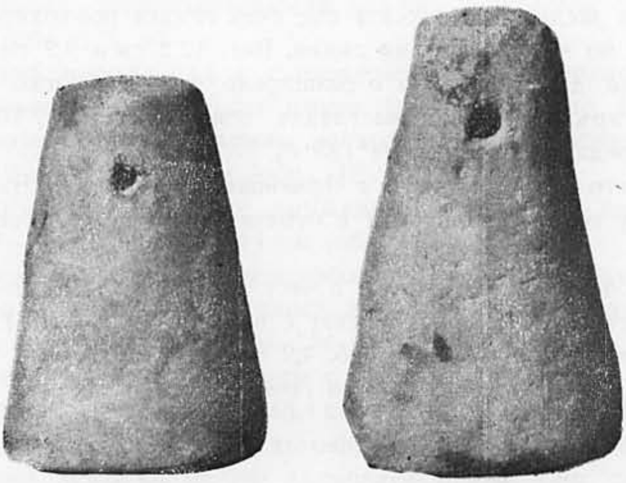

Обр. 131. Две конусовидни глинени тежести

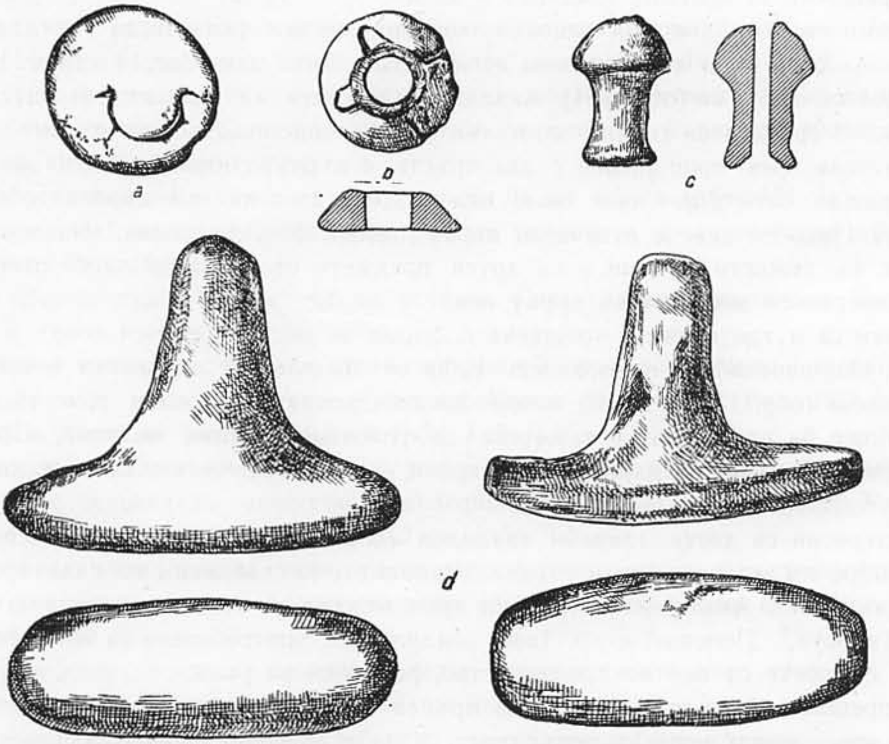

Обр. 132. Глинени предмети

a — украса на тежестта от обр. 131 ; *b* — глинен прешлен ;
c — предмет с неизвестно предназначение ; *d* — глинени гладилки

Намерен е и един глинен предмет във вид на малко съдче с висока шия, обърнато с устието надолу, пробито по дължината си. Неизвестно предназначение. Тъмнокафява гладка повърхност. Вис. 3,9 см, диам. 2,7 см (обр. 132 *c*).

НАКИТНИ ПРЕДМЕТИ

Разкриха се малък брой накитни предмети от бронз — една гривна, три халки и части от гривни, работени от тънка тел. От тях по-интересна е затворената гривна, която е направена от почти обла тел с три симетрично разпределени слабо личащи пъпчици. Зелена патина. Дълж. 6,7 см (обр. 133 *a*).

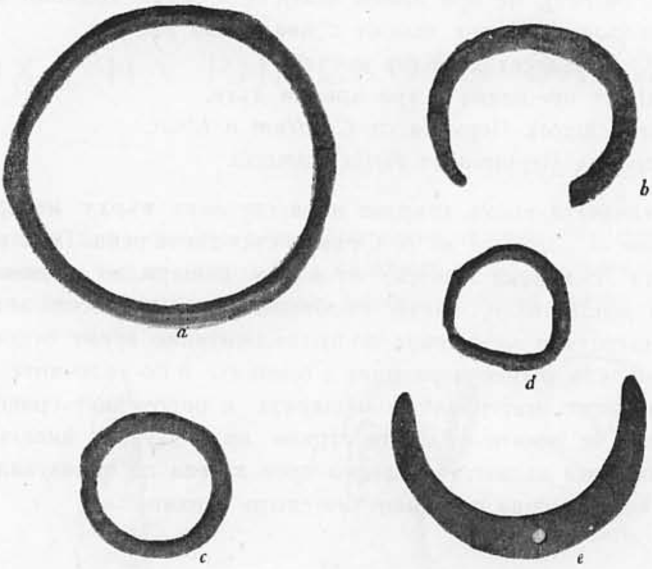

Обр. 133. Накити от бронз. Късен период на желязната епоха

От трите халки (обр. 133 *b*, *c* и *d*) две са незатворени и надебелени в средата. Зелена патина. Диам. 4,6 и 2,7 см. Третата халка е затворена и еднакво дебела по цялата си обиколка. Дълж. 3,1 см (обр. 133 *c*).

КОСТЕН МАТЕРИАЛ

Както през ранния, така и през късния период на желязната епоха животинските кости изобилстват. Въз основа на отделните фрагменти и цели кости определихме следните видове животни:

1. Тур (*Bos primigenius*). Намерени са четири фрагментирани рога, девет астрагала и 12 проксимални дистални краища от ходилни кости.

2. Домашно говедо (*Bos taurus*). Седем рога, 92 долни челюсти, отделни предкътни и кътни зъби.

3. Кон (*Equus caballus*). Един фрагмент от горна челюст с три зъба и ходилни кости.

4. Елен (*Cervus elaphus*). Тринадесет рога, седем черепа, 16 ходилни кости, 12 прешлена и пр.

5. Сърна (*Capreolus capreolus*). Намериха се три рога и пет ходилни кости.

6. Коза (*Capra hircus*). Шест рога, 17 ходилни кости.

7. Овца (*Ovis aries*). Двадесет и седем долни челюсти, 83 ходилни кости и 29 астрагала.

8. Дива свиня (*Sus scrofa*). Единадесет долни челюсти, седем кучешки зъба и 10 ходилни кости.

9. Домашна свиня (*Sus domestica*). Седемдесет и пет цели долни челюсти с пълен зъбен ред. Повече от 20 фрагмента от челюсти на млади и възрастни индивиди, 16 ходилни кости и пр.

10. Куче (*Canis familiaris*). Един череп, девет долни челюсти, 12 ходилни кости.

11. Лисица (*Vulpes vulpes*). Четири долни челюсти и седем ходилни кости.

12. Заяк (*Lepus europaeus*). Долна челюст с два кътни зъба.

13. Птици (*Aves*). Осемнадесет ходилни кости.

14. Риби (*Pisces*). Шест прешлена и три хрилни дъги.

15. Миди (*Lamellibranchiata*). Черупки от *Cardium* и *Unio*.

16. Охлюви (*Gastropoda*). Черупки от *Helix pomatia*.

Материалите от желязната епоха хвърлят нова светлина върху материалната култура на тракийското население в долината на р. Осъм и съседните реки. Тези материали заедно с находките от близката Лъженска пещера,[1] от някои пещери по долината на р. Янтра[2] показват, че траките са използували, както съобщава и един късен античен автор,[3] пещерите за жилища. Пещерата е населявана по-продължително време особено през латена. Нейните обитатели са водели оживена размяна с близките и по-далечните културни и търговски центрове. Керамичният материал от пещерата и посоченият сравнителен материал към него показват също, че земите от двете страни на р. Дунав, включени между Карпатите и Стара планина, през халщата и главно през латена са образували една културна област, която не е останала чужда на елинистическото влияние.

---

[1] Материали в училищната сбирка в с. Чавдарци (Лъжене).

[2] Р. Попов. Беляковското плато, Голяма пещера, стр. 17, Малката пещера, стр. 25 и Голяма лисца. стр. 44.

[3] Павлин от Нола у Г. И. Кацаров. Битът на старите траки, стр. 16.

ЕПОХА НА РИМСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Пещерата не е била окончателно изоставена от околното тракийско население и през епохата на римското владичество. Това виждаме от културните останки — оръдия за производството, късове от глинени съдове, монети, оброчна плочка и пр., разкрити в началото

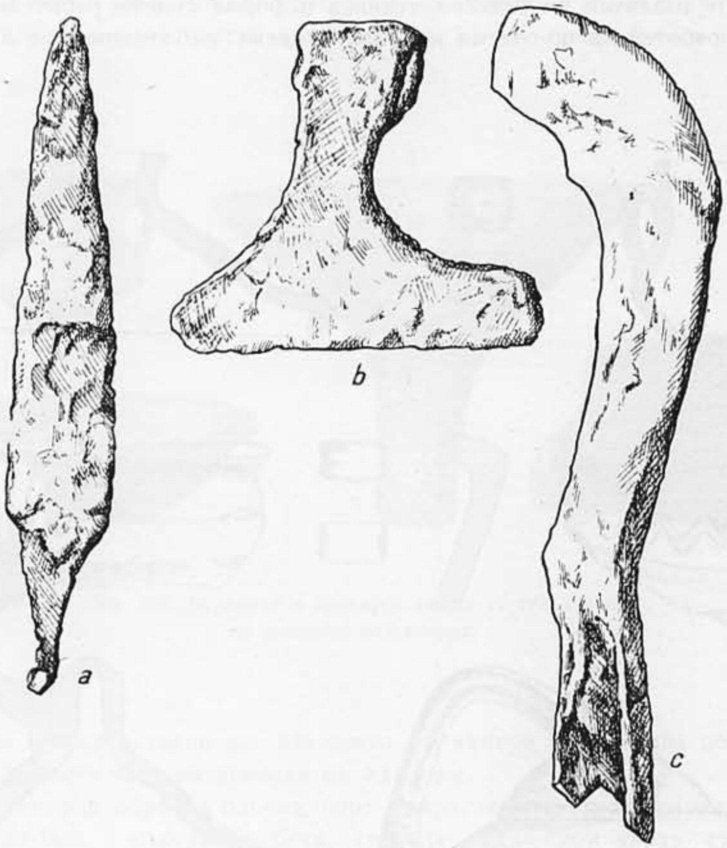

Обр. 134. Оръдия за производство от желязо

на централната зала над изворчето в най-горния пласт. Пластът е тънък, едва до 0,20 м, и обхваща площ около 60 кв. м. Недалеч от изворчето се разкриха следи от сграда на светилище, в която се намери оброчна плочка.

Тази сграда има подови мазилки, които са разрушени. Най-долната мазилка е от жилище от времето на латена. Горните две мазилки са от пода на светилището.

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО

Намерени са само няколко железни оръдия — един нож, една брадва и един косер.

Ножът, който е разяден доста от ръждата, по форма се отличава от кривите железни ножове на латена. Има прав резец и слабо закривен нагоре гръб. Дълж. 28 см, шир. 4 см (обр. 134 *a*).

Желязната брадва е по-добре запазена. Вис. 14 см, дълж. 15,7 см (обр. 134 *b*).

Косерът е с отчупен връх и в лошо състояние. Дълж. 3,5 см, шир. 5,6 см (обр. 134 *c*).

КЕРАМИКА

Керамичният материал е твърде оскъден. Намерени са само едно малко съдче и множество късове от различни по размери, техника и форма съдове, работени на колело. Едни от съдовете са работени в по-големи и добре уредени работилници, а други в по-малки,

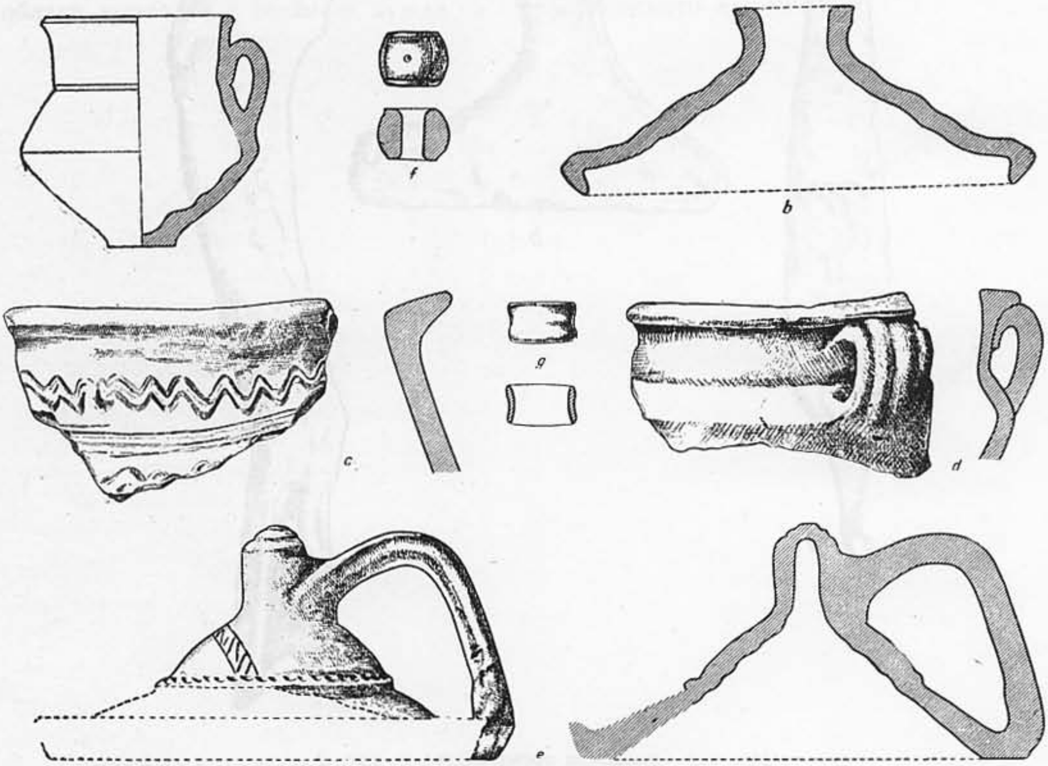

Обр. 135. Керамика. Епоха на римското владичество и средновековието

локални грънчарници. Съдовете от първата група са работени от специално приготвена глина. Имат гладка, жълто-червеникава повърхност, получена при намазването ѝ с рядък разтвор от червеникава глина. Снабдени са били с по две или три дръжки (обр. 135 *a*). Съдовете, работени в локалните работилници, са изготвени от добре пречистена глина и при изпичането са добили червеникава повърхност. Някои от тях са без дръжки, а други. с по една, две или три дръжки (обр. 135 и обр. 136). Както съдовете от първата, така и тези от втората група са без украса.

По-голямо внимание заслужава една глинена фуния (обр. 136 *b*). Работена е на ръка от добре пречистена глина. Има масивни стени с червеникав цвят. Отвън е „украсена“ с косо наведени ръбове, получени от провличането на пръсти на ръка върху стената. Вис. 16 см, диам. 19,5 см.

Освен на колело съдове са работени, макар и много по-рядко, и на ръка. Намерен е един къс от дълбок съд с разширен ръб на устието, работен на ръка. Съдът е изработен от недобре пречистена глина, има небрежно изгладена повърхност, украсена с вълниста околовръстна лента. Червеникав цвят (обр. 135 *c*).

ДРУГИ ПРЕДМЕТИ

От най-късния пласт произхождат едно костено манисто с широка дупка през средата вис. 2 см, диам. 2,5 см, и един костен пръстен, вис. 1,5 см, диам. 2,4 см (обр. 135 *f* и *g*).

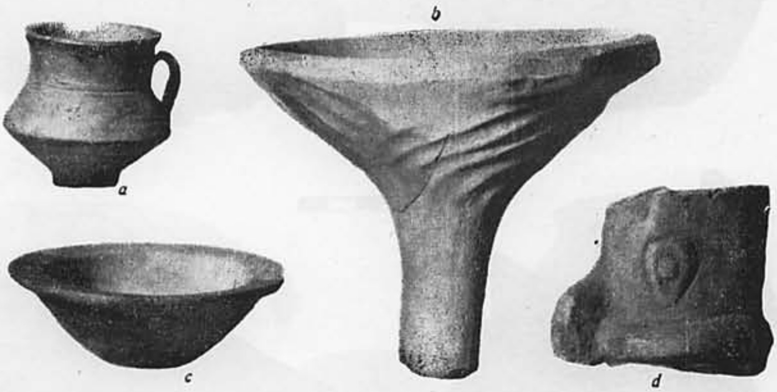

Обр. 136. Керамика и мраморен къс от статуя. Епоха на римското владичество

В постройката непосредствено до изворчето се намери само една оброчна плочка и мраморен къс от долната част на кривака на Херакъл.

Четвъртита мраморна оброчна плочка, горе закръглена, с тясна рамка. Изобразена е Артемида с лице en face, с къс хитон, боса, седнала заднишком върху сърна. В обтегнатата лява ръка държи лък. Под сърната едва се забелязва кучето. Изображението е доста схематическо, без подробности. Рамката е била оцветена в червено. Вис. 18 см, шир. 16,8 см, деб. 2 см (обр. 138).

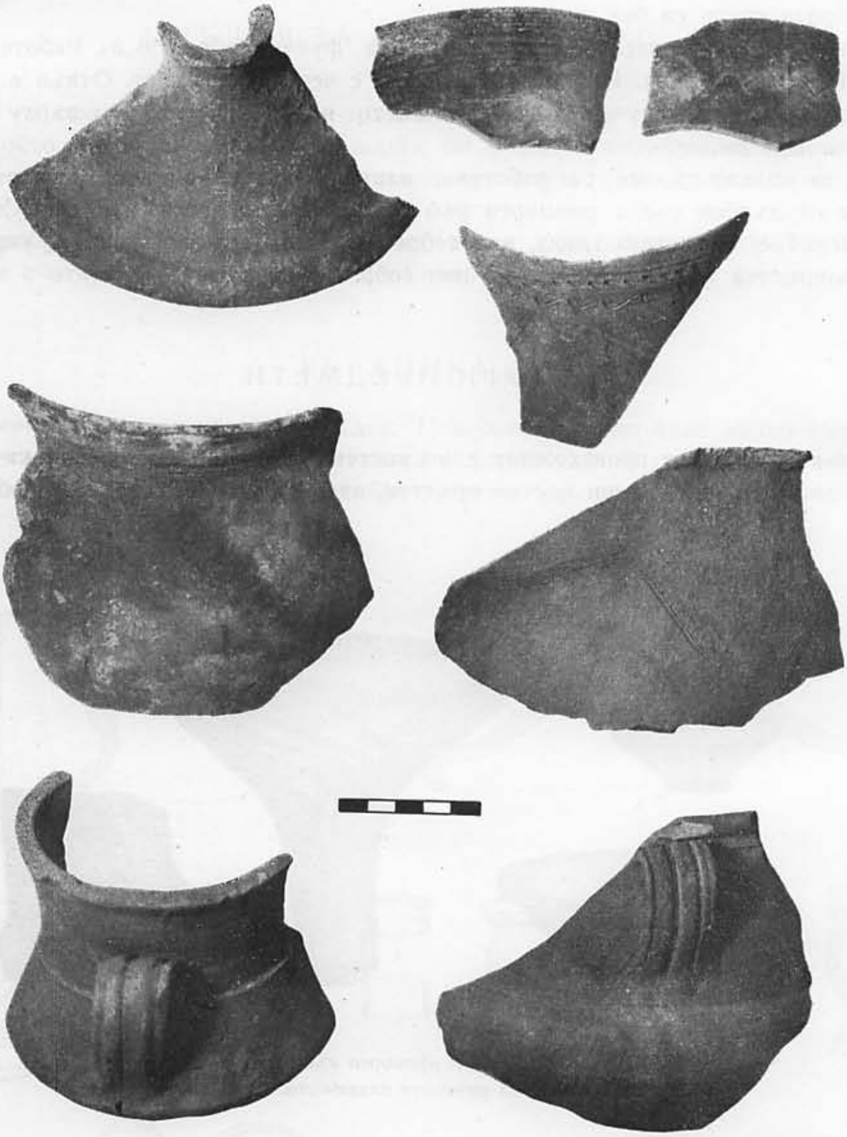

Обр. 137. Късове от съдове. Епоха на римското владичество и средновековието

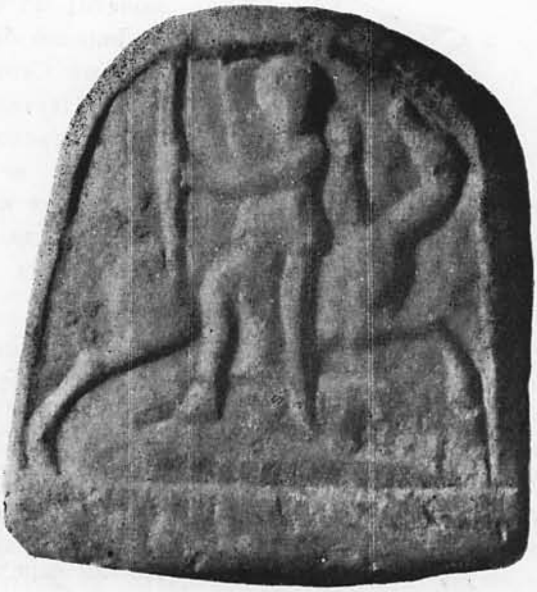

Обр. 138. Оброчна плочка с изображение на Артемида

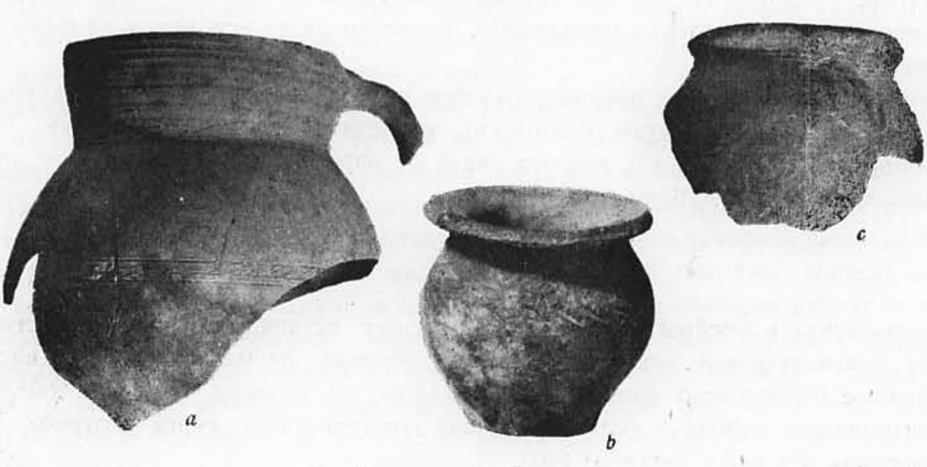

Обр. 139. Средновековна керамика

Сюжетът е предаден по начин, характерен за образа на Артемида от Мизия и Тракия, гдето под влиянието на силно разпространения култ на героя-конник тя в повечето случаи се изобразява като ездачка.[1]

Мраморен къс от статуя с долната част на кривака на Херакъл с изображение на един от бодлите. От лицевата страна е добре изгладен. Вис. 8,4 см, диам. 7,1 см (обр. 136 *d*).

Все около изворчето се намериха и четири недобре запазени антични монети: по една монета от Грациан и Лициний баща и две бронзови монети от Септимий Север, едната сечена в Пауталия, а другата в Анхиало.

По-късно, през средновековието, пещерата не е била обитавана. От намерените късове от глинени съдове се вижда, че временно тя е била използувана само за убежище от опасност.

Недалеч от изворчето се откри малко съдче, изработено на ръка от недобре пречистена глина (обр. 139 *b*). Има издуто тяло, стеснено гърло и разширен навън ръб на устие. Тъмна, недобре изгладена повърхност, украсена с пояс от косо наведени плитки нарези. Вис. 8,8 см, дълж. 9,2 см, диам. на устието 9 см. По форма съдчето прилича на славянските съдове от VII—VIII в. от н. е.

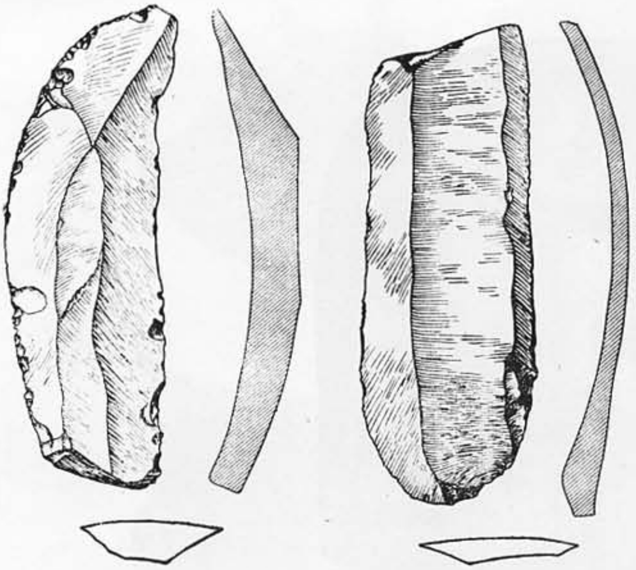

140. Кремъчни ножове от могилката в м. Братана. Епоха на римското владичество

Фрагментите от по-късно време, XII и XIII в., са повече. Намерени са част от устиета на гърнета (обр. 139 *a* и *c*). Те са изработени на колело от добре пречистена глина. Имат тънки стени с тъмночервеникава гладка повърхност. Украсени са с успоредни вдлъбнати ленти и пояси, вдълбнатинки и пр.

Интересен е и един глинен предмет, подобен на ниско конусовиден похлупак с разширена и завита нагоре периферия, с израстък в средата, снабден с дръжка. Бледочервеникава повърхност. Украсен е с широка лента от нарези и околовръстен кръг от вдлъбнатинки. Вис. 8,1 см, диам. 16 см (обр. 135 *e*).

⁂

Срещу пещерата в местността Братана се срещат останки от неголямо селище, съвременно на светилището в пещерата. При изравняване на малката плоска височина са разкрити гробове от по-късно време, дребни късове от глинени съдове и две кремъчни оръдия с ретуширани ръбове и силно излъскана повърхност от дълга употреба. Дължини 14,2 см, широчини 4,9 и 5,4 см (обр. 140).

---

[1] Д. Дечев. Култът на Артемида в областта на Средна Струма. Сб. Кацаров II, стр. 99.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Деветашката пещера с благоприятните си условия за живот — големи размери, осветлена на голяма дълбочина, удобна за отбрана, в съседство с извори и река, гори с дивеч, пасбища и сред плодородна местност — винаги е привличала вниманието на първобитния човек. Тя е единственото находище в Югоизточна Европа, в което са разкрити най-голям брой културни пластове с останки от почти всички праисторически епохи — средно и късно палеолитна, от средния и късен неолит, енеолита, ранния и късен период на бронзовата епоха, ранния и късен период на желязната епоха и от епохата на римското владичество. В тази пещера за пръв път в Северна България са проведени разкопки на по-голяма площ и са открити интересни материали от неолита, бронзовата и желязната епоха.

От дебелината на отделните пластове, от пространството, което са заемали, както и от количеството на материалите, намерени в тях, се вижда, че през някои епохи пещерата е била обитавана по-продължително време (късномустерска и къснопалеолитна епоха, енеолит, къснобронзова и латенска епоха), през други — за кратко време (среден и късен неолит, раннобронзова и халщатска епоха), а има и епохи, през които тя е била изоставена (първа половина на къснопалеолитната епоха, мезолит, ранен период на неолита и среден период на бронзовата епоха).

Материалите ни дават възможност да проследим процеса на бавното и постепенно развитие на материалната култура (оръдия за производство, керамика и пр.) на първобитните племена, живели не само по долината на р. Осъм, но и в съседните и по-далечни области. По тях съдим за приемствеността и прекъсването на културата при това развитие, за смяната на една култура с друга. Деветашката пещера се намира в центъра на Северна България, където са се кръстосвали културите на много племена, живели на изток и запад от нея, на север от Дунава и на юг от Стара планина. Материалите от всеки пласт— оръдия за производство, керамика, накити и пр. — са напълно сходни с материалите от различните праисторически селища в съседните и по-далечни области. Между тях обаче има и нови и по-малко известни находки. Тези материали обогатяват значително нашите познания за бита и културата на племената, които са населявали долината на р. Осъм и долините на съседните реки.

Първите заселници в пещерата не са живели изолирано. Те са били във връзка с найранните обитатели на близката пещера Бачо Киро. Връзките на къснопалеолитните обитатели били по-широки. Те достигнали също до пещерата Бачо Киро и до пещерите в долината на р. Искър — Темната дупка, Самуилица, Пещ и др. Малка група от земеделско-скотовъдни племена през средния неолит се настанила и в пещерата при Деветаки. През по-късните епохи — енеолита, бронзовата и желязната епоха — обитателите на пещерата разширяват все повече своите връзки с по-близките и далечните племена, а през края на латенската епоха тези връзки достигат до о-в Родос.

Особено добре се очертава развитието на оръдията за производство. Грубите кремъчни стъргалки от късномустерския пласт се усъвършенствуват през късния палеолит в добре ретуширани кремъчни ножове.

Оръдията от неолитния пласт нямат нищо общо с тези от палеолитния пласт. Появяват се изгладените каменни брадви и длета. Кремъчните остриета са по-внимателно оформени, а костените шила много добре изгладени.

През енеолита оръдията се увеличават още с мотички и чукове от еленов рог, бойни каменни брадви и медни оръдия — медно шило с костена дръжка.

През бронзовата епоха бойните брадви имат по-изящна форма. Някои от каменните брадви се развиват в нови типове, например малко познатите брадви-чукове с околен жлеб. Оръдията от камък, кремък, кост и рог постепенно отстъпват място на по-здравите бронзови оръдия, каквито, ако съдим по каменната пота-лъжица, изглежда, са произвеждани в пещерата. В халщатския и главно в латенския пласт всички видове оръдия и оръжия са изработвани от желязо.

Керамиката е най-важният и отличителен белег за отделните културни пластове на праисторическите селища. В нея се забелязва закономерно развитие. С нарастването на средствата за производство все повече се увеличават и усъвършенствуват и формите на съдовете. В основния неолитен пласт формите на съдовете са по-еднообразни. И тук както в много от изследваните селища, като Старчево, Кремиковци, Капитан Димитриево, Караново и пр., заедно с грубите глинени съдове са употребявани прекрасни съдове с червена ангоба, рисувани с бяла материя. Това показва, че паралелно с домашното производство на съдове е имало грънчарски работилници с опитни майстори-грънчари.

За първи път у нас в пещерата при Деветаки са открити късове от съдове тип Болинтинеану.

Керамиката от енеолитния пласт до голяма степен се явява като по-нататъшно развитие на неолитната. Съдовете са по-добре моделирани, имат по-разнообразни форми и са украсени с нарези, вдлъбнатинки, релефи, рисувани с графит и червена охра, инкрустирани с бяла материя и др. По-голямата част от съдовете са работени от майстори-грънчари. Едни от тях са подобни на съдовете от северозападната половина на страната, а други — на съдовете от тези от югоизточната ѝ половина, гдето главно са разпространени селищните могили.

Глинените съдове от първия пласт на бронзовата епоха рязко се отделят от тези на енеолита. Ясно е че тук има прекъсване и смяна на една култура с друга. Съдовете са работени по-добре, имат по-издържани и разнообразни форми. Снабдени са с по една, две или четири дръжки. Имат тъмноопушен или тъмносив цвят и в редки случаи са украсени. Характерни са чашите, снабдени с високи или по-ниски дръжки и косо отрязано устие.

Повече от съдовете от желязната епоха, задържат старите си форми. Особено е интересна керамиката от късножелязната епоха, когато вече е въведено грънчарското колело. Някои съдове запазват традиционните си форми, други се развиват в нови, а трети имитират гръцки съдове. Намериха се и много груби съдове домашно производство, както и съдове, импортирани от южногръцките градове.

Първите заселници били ловци. Обитатели през средния неолит били първите земеделци-скотовъдци, проникнали в Европа. Те се занимавали и с лов. Между тях е имало грънчари и майстори на оръдия. Живеели в големи родови общини. Такъв е бил и поминъкът на енеолитните обитатели. Заселниците през бронзовата епоха са познавали металургията, а тези от желязната епоха са изковавали железни оръдия и са водили оживена размяна с близки и по-далечни селища.

За етническата принадлежност на племената, населявали пещерата — долината на р. Осъм — от най-дълбока древност до напускането ѝ, трудно може да се каже нещо определено. Първите земеделско-скотовъдни заселници, ако съдим по скелета, открит през 1927 г. в пещерата,[1] както и по скелетите, намерени в средонеолитния пласт в Караново, са принадлежали към източносредиземноморската прогната етническа група, а обитатели на пещерата през бронзовата и желязната епоха безсъмнено не могат да бъдат други освен траки.

Културните пластове в Деветашката пещера не са окончателно изчерпани. Под сегашното ниво лежат археологически останки от палеолита, неолита и енеолита.

---

[1] Р. Попов. Един интересен череп от Деветашката пещера. Ловеч и Ловчанско, I, стр. 68 и сл. Този скелет, който е намерен на около 200 м от входа, близо до дясната стена на пещерата на дълбочина 1,80 м, Попов погрешно смята за „младопалеолитен“ (стр. 74). Скелетът бе открит в алувиалната глина. По тип той принадлежи към източносредиземноморската прогната етническа група (В. Миков. Ловчанско в предисторическо време, Ловеч и Ловчанско, I, стр. 61). Новите изследвания на черепа са довели П. Боев до същото заключение (Вж. П. Боев. Случай от протоевропейски тип. В памет на Методий Попов, 1958, стр. 488 и сл.).

СЪКРАЩЕНИЯ

ГМПО — Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГНАМП — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГНМ — Годишник на Народния музей
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ИАД — Известия на Българското археологическо дружество
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИНМБ — Известия на Народния музей в Бургас
ИЧД — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев
КСИИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР
РП — Разкопки и проучвания
СбАН — Сборник на Академията на науките
СА — Советская археология
СпА — Списание на Академия на науките
Ст — Старинар
Acta Arch. — Acta Archeologica
AJA — American Journal of Archaeology
An St — Anatolian Studies
BASPR — Bulletin of the American School of Prehistoric Research
BCH — Bulletin de Correspondance Hellénique
BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSA — Annual of the British School at Athene
Spisy — Spisy historického odboru Matice slovenskej
GZMS — Glasnik Zemaljskog muzeja v Sarajevo
JSchGU — Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte
MAPN — Materiale arheologice privind istoria veche a RPR
MCA — Materiale şi cercetări arheologice
MSI — Memoriile Secţiunii Istorice
PA — Památky archeologické
PZt — Prähistorische Zeitschrift
SCIV — Studii şi cercetări de istorie veche
SNMP — Sbornik Narodniho muzea v Praze

LA GROTTE DE DEVETAKI

V. MIKOV et N. DJAMBAZOV

Résumé

De toutes les grottes de Bulgarie celle de Devetaki, près du village du même nom de l'arrondissement de Loveč, est incontestablement la plus intéressante (fig. 1). Son énorme salle, haute de 60 à 100 mètres, large de 30 à 80 mètres est éclairée par la lumière du jour jusqu'à une profondeur de 200 mètres. Lors des fouilles qui furent effectuées en 1950 et plus particulièrement en 1952 on a mis au jour des matériaux archéologiques qui viennent attester qu'avec de très petites interruptions cette grotte avait été habitée à presque toutes les époques préhistoriques — à partir du paléolithique jusqu'à la fin de la Tène, et peut-être même après. A différents endroits de la terre du remblai, épais de 0,20 à 5,50 m, on a découvert des couches d'une épaisseur variable avec des vestiges du paléolithique, du néolithique, de l'énéolithique, de l'âge du bronze et du fer.

Paléolithique. Dans les sédiments du haut pléistocène près de l'entrée de la galerie où passe un courant d'eau (fig. 7), on a mis au jour deux couches paléolithiques. La couche inférieure est épaisse de 0,50 m et contient les vestiges archéologiques les plus anciens — outils de silex (grattoirs et couteaux) (fig. 13 et 14), qui appartiennent au moustérien. Ils sont analogues aux trouvailles des couches inférieures (K — L) de la grotte Bačo Kiro. L'outillage de silex de la couche supérieure qui a une épaisseur d'environ 1 m est composé de couteaux allongés et de grattoirs (fig. 15) qui, par leur forme, leur technique et la couleur du silex appartiennent au paléolithique supérieur. Des outils semblables ont été recueillis dans d'autres sites — „Tămnata dupka", Pešt, etc. En même temps que du silex on y a trouvé des outils en os Ils sont faiblement taillés à la partie supérieure, la partie inférieure est rétrécie et préparée à recevoir un manche (fig. 17). Les restes archéologiques du paléolithique supérieur ont également été mis au jour dans le vestibule de la galerie sèche, mais ils ne sont pas typiques. Par leur stratigraphie et leur technique ils peuvent être datés de la fin du paléolithique supérieur (fig. 16).

Les trois couches paléolithiques ont livré une importante quantité d'ossements d'animaux, des dents, etc. Ce matériel provient des espèces suivantes: Equus caballus var, Bos sp., Cervus elaphus, Ursus spelaeus, Hyaena spelaea, Capra ou Rupicapra, Aves, Pisces, etc.

Néolithique. Dans le vestibule de la galerie de droite et dans le fond de la salle centrale on a mis au jour sur une superficie de 250 m² avec un dépôt de remplissage d'une épaisseur de 0,20 m à 0,80 m des restes culturels appartenant au néolithique moyen et récent. Dans la couche inférieure plus ancienne des traces de fours (fig. 20) ont été relevées et divers outils y ont été recueillis — haches (fig. 21), silex — lames et grattoirs (fig. 22), os-poinçons, burins et polissoirs (fig. 23), ainsi que de la céramique (fig. 24—31).

La céramique comprend des vases appartenant à 3 groupes différents: 1. vases en argile mélangée de sable et de paille, rugueux et avec une surface à aspect rouge-pâle décorée de traits incisés tout à fait simples, gravée et pourvus de mamelons (fig. 24—25). 2. Vases en argile mélangée de grains de sable et de tessons broyés et à parois lisses de ton rougeâtre, pourvus de 4 anses renflées, verticales et percées (fig. 26 et 27). 3. Vases en argile mélangée. de grains de sable, de tessons broyés, à parois rouges lisses, obtenues par une angobe, peints en blanc. Les vases ont un support creux (fig. 27, 28 et 29). L'inventaire archéologique livré par cette couche est analogue à celui de „Presesklo", Starčevo, Servia etc., et doit être daté du néolithique moyen.

Le néolithique supérieur y est faiblement représenté. La couche néolithique a une épaisseur qui atteint à peine 0,10 m. On n'y a recueilli que quelques tessons de vase à parois épaisses en argile. Leur surface est lisse d'une teinte brun foncé décorée de bandes incisées en forme de spirales ou de méandres (fig. 32—34). Cette céramique est synchronique avec celle de Boyan (phase Bolintineanu) de Roumanie.

Cette couche néolithique a livré en outre des ossements de Bos taurus, Sus scropha, Canis familiaris, etc.

Enéolithique. La couche énéolithique est celle qui occupe la plus grande superficie (fig. 7), elle a une épaisseur de 0,20 à 1,40 m. C'est ici qu'on a recueilli le plus nombreux matériel — fondations d'habitations, outillage, céramique, objets de parure, figures humaines, etc.

Les fouilles y ont mis au jour des fondations de trois habitations et des restes de fours qui, par leurs dimensions et procédés de construction, ne se distinguent pas des trouvailles des tells

L'outillage — haches de pierre (fig. 35), herminettes, burins (fig. 36), houes, marteaux (fig. 37), meule (fig. 40), mortiers, polissoirs, boules de combat, haches-marteaux et masses (fig. 38), couteaux de silex, grattoirs et pointes de flèche, houes et pioches en bois de serf (fig. 42), pointes de lance, poinçons correspondent entièrement aux outils découverts jusqu'ici dans les stations énéolithiques du Sud-Est de l'Europe. Un perçoir en cuivre à manche en os y a également été recueilli (fig. 46).

La céramique — les vases en argile, les fusaïoles, les poids et les figures humaines présentent un beaucoup plus grand intérêt. La majeure partie des vases, par leur technique, leur forme et leur ornementation ressemblent à la poterie livrée par les tells (fig. 47—52); une petite partie est analogue aux trouvailles des stations énéolithiques des régions occidentales des Balkans (fig. 53). Toutes les diverses ornementations de céramique connues à ce jour par les fouilles pratiquées dans les sites énéolithiques du Bas Danube y sont représentées: relief (fig. 55—56); incision (fig. 58), gravure (fig. 61), incrustation (fig. 58), peinture au graphite (fig. 62—65) et ornementation mixte (fig. 66).

On a découvert dans l'une de ces habitations un filet de chasse en lin carbonisé. C'est la première trouvaille de cette espèce qui ait été faite (fig. 68 et 69).

C'est encore de cette couche que proviennent certaines parures et objets à usage inconnu (fig. 70—71).

On y a recueilli également deux petites tables de culte (fig. 51 i et k), des statuettes humaines en argile (fig. 73), une statuette en os et une statuette d'oiseau en argile (fig. 71).

Cette couche contenait aussi des ossements d'animaux domestiques et sauvages — Bos primigenius, Bos taurus, Canis familiaris, Capra hircus, Sus domestica, Cervus elaphus et autres.

Age du bronze. La couche culturelle appartenant à l'âge du bronze s'étend seulement dans la partie droite de la grotte. Elle a 200 m² de superficie et une épaisseur qui varie de

0,50 à 1,20 m (fig. 7). Les matériaux qu'on y a recueillis n'ont rien de commun avec l'outillage de la couche énéolithique qui se trouve au-dessous. Ils appartiennent au début de l'âge du bronze et plus particulièrement à sa dernière période. Dans la couche de la période du début on a reconnu de faibles traces de fours. Un outillage varié y a été mis au jour, de pierre, de silex, de corne et d'os, des vases en argile et des tessons de vases, des fusaïoles et autres.

Parmi les haches habituelles de pierre, il y avait aussi dans cette couche un certain nombre de haches-marteaux peu connues, et seulement pendant la première période de l'âge du bronze (fig. 74). On a également recueilli quelques fragments de haches de combat (fig. 76) qui sont typiques du début de l'âge du bronze. Du silex dentelé (fig. 77) y a aussi été découvert. Les outils en corne — pioches et marteaux sont d'un travail plus soigné et poli (fig. 78, 79). Quant aux outils en os, ils sont analogues à ceux de l'énéolithique (fig. 80).

La première couche a livré en outre une grande quantité de céramique — vases et fragments de vases, fusaïoles. La poterie en argile par sa forme et son décor n'est pas apparentée à la céramique de l'énéolithique. Les vases ont une surface d'une teinte foncée noir-enfumé et brun-foncé, leur forme est très diverse, et ce qui est le plus important, ils sont pourvus d'anses. Les vases d'après leur forme peuvent être classés en quatre groupes fondamentaux: 1) vases profonds à deux anses et plus rarement à 4 anses (fig. 81, 82); 2) vases profonds à une seule anse (fig. 83); 3) coupe à une anse (fig. 81, 82); 4) vases sans anses. Les anses sont particulièrement caractéristiques. Les unes ont une large base, d'autres vont vers le haut, d'autres encore sont pourvues de mamelons en forme d'oreillettes (fig. 84).

Ces vases sont rarement décorés. On en rencontre à petits points et à petits traits incisés (fig. 85).

Les fusaïoles en argile ont des formes plus variées — sphériques, en double cône, en cône tronqué. Ils sont ornés de divers traits creusés (fig. 85).

Dans la couche de la dernière période de l'âge du bronze on a recueilli un très petit nombre d'outils de pierre, de bronze et d'argile, mais une beaucoup plus grande quantité de céramique et de tessons de vases.

Parmi l'outillage une cuillère en talcoschiste (fig. 89) mérite d'être plus particulièrement signalée. Un objet semblable n'a été découvert nulle part ailleurs. On a trouvé en outre une petite faucille de bronze (fig. 88) dont la forme est étroitement apparentée à celle des faucilles des terres du Bas Danube.

La poterie livrée par cette couche marque une évolution de la céramique par rapport à celle de la couche inférieure. Les formes des vases sont très diverses, la plupart sont pourvus d'anses, et une grande partie d'entre eux est décorée. Nous avons relevé les formes suivantes: 1) vases hauts à orifice étroit, à deux ou quatre anses; 2) vases profonds à orifice large, à deux anses verticales (fig. 91, 94); 3) vases profonds à orifice large et anses horizontales (fig. 95); 4) vases à fond plat à deux anses verticales ou horizontales (fig. 96); 5) coupes et vases, cruches à une anse (fig. 92); 6) vases sans anses (fig. 91).

Ici également les anses hautes et dégagées vers l'extérieur et horizontales sont un signe distinctif de la céramique appartenant à la dernière période de l'âge du bronze dans les régions des Balkans (fig. 96, 97).

Le décor sur ces vases est uniforme. Outre l'ornementation commune pour toutes les époques qui se compose essentiellement d'empreintes de bandes épaisses ou bien de mamelons en forme de cône, caractéristiques de la culture lusacienne (fig. 99), on remarque sur certains vases des incisions en forme de triangles, de losanges, de spirales et autres motifs géométriques (fig. 97 et 100).

Les matériaux de la dernière période de l'âge du bronze sont étroitement apparentés à ceux des terres du nord du Danube, des vallées de la Morava et du Vardar et se distinguent des objets découverts en Asie Mineure et dans les îles de la Mer Egée.

Age du fer. — La grotte a livré un matériel archéologique assez important remontant à l'âge du fer. La couche culturelle comprend une superficie d'environ 800 m², épaisse de 0,20—1,60 m. Les objets mis au jour appartiennent à l'époque de Hallstatt et de La Tène.

L'époque de Hallstatt est faiblement représentée. On y a découvert des traces de foyers, des outils, de la céramique et des objets de parure et seulement deux pointes en bois de cerf (fig. 102) et un petit couteau de bronze (fig. 103).

La céramique qui comprend principalement des tessons de vases ne présente que peu d'intérêt. Les vases sont généralement travaillés à la main, mais il y en a aussi façonnés au tour. On distingue les types suivants: 1) grands vases profonds à orifice large ou étroit pourvus de quatre anses (fig. 104); 2) vases à orifice étroit ou large à 2 anses; 3) coupes à une anse (fig. 105); 4) vases doubles à une seule anse (fig. 107). Un très petit nombre d'entre eux sont décorés de dents de loups.

Cette couche a livré trois fibules de bronze, deux bracelets de bronze et une bague en os.

Ces trois fibules (fig. 108) appartiennent au type hallstattien en forme d'arc avec spirale très connu dans la Péninsule balkanique. Le type de fibule thrace provient du premier type de ces fibules qui sont datées du VIIe—VIe siècle avant notre ère et qui était largement répandu parmi les tribus thraces au VIe—IVe siècle avant notre ère.

Les vestiges culturels de l'époque de La Tène s'étendent sur une plus grande superficie. La couche est saturée de traces d'habitations et de céramique. Elle a livré également des outils, des armes et des objets de parure.

A proximité immédiate de la paroi intérieure de la grotte et dans le voisinage d'une petite source qui s'y trouve (fig. 7), on a mis au jour les fondations d'une habitation construite sur pieux et pilotis (fig. 111).

Les outils sont en fer. On a découvert un marteau-ciseau, une double pioche, deux couteaux recourbés, des pointes de lance (fig. 112) et une aiguille de cuivre (fig. 113).

La céramique — composée principalement de vases — est très variée. La poterie peut être classée en quatre groupes fondamentaux: 1) vases de fabrication domestique travaillés à la main; 2) vases de fabrication locale travaillés à la main; 3) vases de fabrication locale façonnés au tour; 4) vases importés.

Les vases de fabrication domestique se distinguent nettement des autres par leur forme, leur technique et leur décor. Ils ont une surface mal épurée, rugueuse, des parois épaisses et d'une teinte rougeâtre. Les diverses formes peuvent être classées en trois groupes principaux: 1) vases profonds en forme de cloche, pourvus d'anses cylindriques basses ou autres (fig. 114); 2) vases profonds à orifice plus ou moins large (fig. 115); 3) coupes profondes à une seule anse (fig. 117—118); 4) coupes à forme de cône inversé à une seule anse (fig. 118 *g*) que l'on rencontre dans les stations du IIIe—IIe siècle avant notre ère du bassin du Danube; 5) petits vases de forme cylindrique, ovoïde ou autre.

L'ornementation des vases de fabrication domestique est peu répandue. Outre les bords dentelés que l'on remarque sur certains d'entre eux, les entailles sont tout à fait irrégulières et ne comportent aucun système défini (fig. 114 et 115).

Les vases de fabrication locale façonnés à la main, par leur technique, leur forme, leur couleur se distinguent des précédents. Ils ont été fabriqués par des potiers, ont une surface lisse d'une teinte gris-foncé ou brun foncé. Par leur forme ils peuvent être classés comme suit: 1) grands vases profonds à orifice faiblement rétréci (fig. 119); 2) grands vases à orifice rétréci et à bord recourbé vers l'extérieur; 3) cruches; 4) vases jumeaux en forme de cône sans anses; 5) vases à fond plat à deux anses verticales; 6) plats à poisson; 7) assiettes plates.

Les vases de fabrication locale façonnés au tour méritent une attention spéciale. Par leur technique, leur forme, leur couleur et leur décor, ils se distinguent des deux premiers groupes.

Ils sont en argile très fine et leurs formes sont empruntées à la céramique grecque. Nous avons remarqué les types suivants: 1) amphores (fig. 121 *c*); 2) vases à fond sphérique et à orifice légèrement rétréci (type cratère) (fig. 122 *c* et *d*); 3) vases à orifice très large (fig. 123); 4) plats (type skyphos) (fig. 121, *b* et *d*); 5) kylix (fig. 121); 6) canthares (fig. 125 *a* et *g*); 7) cruches (fig. 125 *f*); 8) coupes (fig. 125 *b*); 9) assiettes (fig. 126); 10) hydres; 11) pythos (fig. 127).

Tous les types de vases de ce groupe, à l'exception des assiettes et des pythons, sont pourvus d'une ou de deux anses (fig. 121, 123). Le décor ne joue qu'un rôle tout à fait secondaire. On rencontre rarement parmi cette poterie une ornementation composée d'une bande circulaire en relief, des ronds incisés et creux, ou bien une palmette ondulée (fig. 123 et 125). Sur un fragment de l'orifice du pythos une palmette est gravée — la marque de l'atelier de poterie (fig. 128).

La couleur des vases est dans une certaine mesure un signe distinctif de la céramique thrace locale du Ve au Ier siècle avant notre ère. Cette poterie est à surface lisse d'une teinte grise, gris foncé ou gris acier.

Les vases importés des pays du sud ou du sud-ouest sont très différents. On n'a découvert que deux anses — l'une provenant d'un fond pointu — du type des amphores de Rhodes, et la seconde d'un fond plat. L'anse du premier porte un sceau rond avec une inscription circulaire, le nom de l'éponyme et le mois, et, au milieu, une fleur de grenade. L'inscription est la suivante: *ΕΠΙ ΚΛΕΥΚΡΑΤΕΥΣ ΣΜΙΝΘΙΟΥ* (fig. 130). La base de l'anse est pourvue elle aissi d'un sceau rectangulaire et d'une fleur de grenade. L'amphore est datée des années 220 à 180 avant notre ère.

Pendant la domination romaine la grotte n'était pas complètement délaissée. Près de la petite source (fig. 7) se trouvait un sanctuaire. On y a recueilli une hache en fer, un couteau et une serpette (fig. 134), ainsi qu'une plaque votive avec la représentation d'Artémis à cheval sur une biche, un arc à la main.

La céramique est assez rare. Quelques fragments de vases provenant d'une typique poterie romaine y ont été découverts, ainsi qu'un entonnoir (fig. 136).

La grotte de Devetaki est l'unique gisement du sud-est européen qui comporte des dépôts superposés avec des vestiges archéologiques de presque toutes les époques préhistoriques. Ceci nous permet non seulement d'établir une division exacte des périodes des différentes civilisations, mais de connaître aussi la culture matérielle des tribus qui peuplaient nos terres depuis le moustérien jusqu'à la domination romaine. Ces trouvailles nous autorisent en outre d'avancer que la civilisation paléolithique de cette grotte est rattachée au paléolithique des terres du sud-est européen, le néolithique à celles du sud-ouest européen et à la partie ouest des Balkans, l'énéolithique aux terres danubiennes, les débuts de l'âge du bronze à l'Asie Mineure et aux provinces méridionales et en partie avec celle du nord du Danube, et enfin la dernière époque du bronze aux terres du sud-ouest et aux régions occidentales et septentrionales de la Péninsule balkanique. En ce qui concerne l'âge du fer, on y remarque le développement d'une civilisation originale des tribus thraces entre les Carpathes et le Balkan (Stara Planina).

TABLE DES FIGURES

Fig. 1. Carte des grottes entre l'Iskăr et la Jantra

1 — Pešt près de Staro Selo ; *2* et *3* — „Samuilica“ I et II près de Kunino ; *4* — „Temnata Dupka“ près de Karlukovo ; *5* — „Morovica“ près de Gložene ; *6* — la grotte „Očilata“ près de Aglen ; *7* et *8* — les grottes de Loveč ; *9* — la grotte de Devetaki ; *10* — Bačo Kiro près du monastère de Drianovo ; *11* — la Petite grotte près de Tărnovo ; *12* — la grotte d'Emene ; *13* — Provărtenka près de Kunino ; *14* — la grotte des Haïduks près de Devenci ; *15* — „Toplja“ près de Gol. Jeliazna ; *16* — la Grande grotte près de Micré ; *17* — la grotte de Lažene près de Čavdarci ; *18* — la grotte de Futjov près de Kărpačevo

Fig. 2. La grotte de Devetaki
Fig. 3. L'entrée de la grotte de Devetaki, vue vers l'extérieur
Fig. 4. La salle centrale avec les deux galeries de la grotte
Fig. 5. Le plan de la grotte de Devetaki
Fig. 6. Le profil des couches dans la galerie gauche de la grotte
Fig. 7. Les couches archéologiques de la grotte
Fig. 8. Le profil des couches dans le vestibule à l'entrée de la galerie de droite

A — argile stérile et gravier ; *B* — intercalation des couches ; *C* — paléolithique supérieur ; *D* — néolithique inférieur ; *E* — néolithique supérieur ; *F* — énéolithique ; *G* — premier période de l'âge du bronze ; *H* — cendres ; *I* — période recent de l'âge du bronze ; *J* — époque de Hallstatt ; *K* — époque de La Tène ; *L* — époque contemporaine

Fig. 9. Le profil des couches à l'entrée de la galerie de droite de la grotte

A — couche argileuse stérile et gravier ; *B* — couche argileuse sableuse ; *C* — paléolithique supérieur ; *D* — néolithique ; *E* — énéolithique ; *F* — âge du bronze ; *G* et *H* — âge du fer

Fig. 10. Vue de la salle centrale avec la galerie de droite de la grotte
Fig. 11. Le profil des couches près du pli des roches de la galerie de droite :

A — argile stérile et blocage ; *B* — couches argileuses ; *C* — paléolitique supérieur ; *D* — argile jaunâtre avec gravier fin ; *E* — néolithique inferieur

Fig. 12. Nucléus en forme de disque. Epoque moustérienne
Fig. 13. Grattoirs en silex. Epoque moustérienne
Fig. 14. Outils de silex de la galerie de gauche de la grotte. Epoque moustérienne
Fig. 15. Silex et outils. Couteaux et pointes en forme de lames. Epoque moustérienne
Fig. 16. Outils de silex. Epoque moustérienne
Fig. 17. Outils de silex du paléolithique supérieur
Fig. 18. Outils de silex du vestibule de la galerie de droite : Paléolithique supérieur

a—e — couche supérieure. *f—l* — couche inférieure.

Fig. 19. Outils d'os et de pierre du paléolithique supérieur
Fig. 20. Plan de fours du vestibule de la galerie de droite
Fig. 21. Haches de pierre du néolithique moyen
Fig. 22. Outils de silex :

a—c — couteaux et *d—e* — grattoirs du néolithique moyen

Fig. 23. Outils en os du néolithique moyen
Fig. 24. Tessons de vases d'argile du néolithique moyen
Fig. 25. Tessons de vases d'argile de la première couche néolithique
Fig. 26. Profils de vases du néolithique moyen
Fig. 27. Profils de fonds de vases du néolithique moyen
Fig. 28. Fond creux et anses de vases du néolithique moyen
Fig. 29. Fonds creux de vases et vase pourvu d'anses à mamelons du néolithique moyen
Fig. 30. Vase d'argile du néolithique moyen
Fig. 31. Fragment de plat :

a — décoration intérieure et *b* — décoration extérieure. Néolithique moyen

Fig. 32. Tessons de vases avec décoration incisée du néolithique supérieur
Fig. 33. Tessons de vases avec décoration du type „Bolintineanu“ du néolithique supérieur
Fig. 34. Tessons de vases avec décoration incisée du néolithique supérieur
Fig. 35. Haches de pierre du néolithique
Fig. 36. Herminettes de pierre du néolithique
Fig. 37. Marteaux de pierre du néolithique
Fig. 38. Haches — marteaux et tête de massue en pierre de l'énéolithique
Fig. 39. Boules de combat de pierre de l'énéolithique
Fig. 40. Meule de l'énéolithique
Fig. 41. Couteaux de silex, racloirs et pointes de flèches de l'énéolithique
Fig. 42. Houe en bois de cerf de l'énéolithique
Fig. 43. Pioche en bois de cerf de l'énéolithique
Fig. 44. Outils en bois de cerf de l'énéolithique
Fig. 45. Pointes de lance en os, poinçons et polissoirs de l'énéolithique
Fig. 46. Poinçon de cuivre avec manche en os de l'énéolithique
Fig. 47. Vases de l'énéolithique
Fig. 48. Profils de vases de l'énéolithique
Fig. 49. Vases de l'habitation nº 2
Fig. 50. Vases de l'habitation nº 2
Fig. 51. Vases en argile et autres objets de l'habitation nº 2
Fig. 52. Vases de l'habitation nº 1, de l'habitation nº 3 et d'autres endroits de l'énéolithique.
Fig. 53. Tessons de vases de formes diverses avec anses
Fig. 54. Tessons de vases et couvercles avec anses
Fig. 55. Tessons de vases avec décoration en relief
Fig. 56. Tessons de vases avec décoration en relief et incisée
Fig. 57. Tessons de vases décorés de cannelures plates et de raies
Fig. 58. Tessons de vases avec décoration incisée
Fig. 59. Tessons de vases avec décoration incisée
Fig. 60. Ornement dépliyé du vase de la fig. 50 h
Fig. 61. Tessons de vases avec décoration incisée
Fig. 62. Tessons de vases dessinés au graphite
Fig. 63. Ornement et coupe transversale du plat de la fig. 50 b
Fig. 64. Ornement et coupe transversale du plat de la fig. 50 h

Fig. 65. Vase avec couvercle, décoré au graphite
Fig. 66. Tessons de vases avec décorations diverses
Fig. 67. Fusaïoles en argile pour fuseau
Fig. 68. Filet carbonisé de l'habitation n^{0} 1
Fig. 69. Reconstitution du „grillage" de la fig. 68
Fig. 70. Manches de cuillères, anneaux de filets de pêcheurs et objets à usage inconnu
Fig. 71. Statuette d'oiseau en argile, idole plate en os et parures
Fig. 72. Profils de petites tables en argile de l'habitation n^{0} 2
Fig. 73. Statuettes humaines en argile de l'énéolithique
Fig. 74. Haches — marteaux de pierre du début de l'âge du bronze
Fig. 75. Deux haches-marteaux de la fig. 74
Fig. 76. Le moitié d'une hache-marteau en pierre
Fig. 77. Pointes de silex à dents de loup du début de l'âge du bronze
Fig. 78. Outils en bois de cerf du début de l'âge du bronze
Fig. 79. Outils en corne du début de l'âge du bronze
Fig. 80. Poinçons en os et aiguille du début de l'âge du bronze
Fig. 81. Vases en argile du début de l'âge du bronze
Fig. 82. Profils de vases du début de l'âge du bronze
Fig. 83. Anses de vases du début de l'âge du bronze
Fig. 84. Anses de vases du début de l'âge du bronze
Fig. 85. Fusaïoles en argile du début de l'âge du bronze
Fig. 86. Fusaïoles en argile en forme de cône tronqué du début de l'âge du bronze
Fig. 87. Objets de parure en os du début de l'âge du bronze
Fig. 88. Faucille en bronze de la dernière période de l'âge du bronze
Fig. 89. Pot-cuillère en pierre — de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 90. Coupe du pot-cuillère
Fig. 91. Vases en argile de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 92. Profils de vases de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 93. Anses de vases de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 94. Anses de vases de diverses formes de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 95. Anses de vases de diverses formes de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 96. Anses de vases de diverses formes de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 97. Anses de vases à décor de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 98. Profils de fonds de vase de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 99. Tessons de vases à mamelons côniques de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 100. Tessons de vases à décor incisé et creusé de la dernière époque de l'âge du bronze
Fig. 101. Objets en argile, corne, os, pierre
Fig. 102. Pointes en bois de cerf de l'époque de Hallstatt
Fig. 103. Couteau de bronze de l'époque de Hallstatt
Fig. 104. Fragments d'anses de vases hallstattiens
Fig. 105. Anses de vases hallsttatiens
Fig. 106. Vases de l'époque de Hallstatt
Fig. 107. Anse de vases jumeaux hallsttatiens
Fig. 108. Fibules de bronze hallsttatiennes
Fig. 109. La grande fibule de la fig. 108
Fig. 110. Bracelets de bronze et bague de l'époque de Hallstatt
Fig. 111. Plan d'habitation de l'époque de La Tène
Fig. 112. Outils de fer et armes de l'époque de La Tène
Fig. 113. Aiguille en bronze de La Tène
Fig. 114. Fragments de vases travaillés à la main, fabrication domestique
Fig. 115. Fragments de vases, fabrication domestique
Fig. 116. Anses de vases, fabrication domestique
Fig. 117. Profils de vases de La Tène
Fig. 118. Petits vases de La Tène
Fig. 119. Tessons de vases travaillés à la main, fabrication locale
Fig. 120. Fonds de vases, fabrication locale, travaillés à la main
Fig. 121. Tessons de vases, fabrication locale et anses provenant de vases importés
Fig. 122. Tessons de vases, fabrication locale
Fig. 123. Anses de vases, fabrication locale
Fig. 124. Profils de vases à large orifice, fabrication locale
Fig. 125. Cruches et canthares, fabrication locale
Fig. 126. Fragments d'assiettes, fabrication locale
Fig. 127. Fragment d'orifice d'un grand pythos
Fig. 128. Coupe transversale et décor de pythos
Fig. 129. Tessons de vases, fabrication locale, décorés de bandes ondulées
Fig. 130. Anse d'une amphore de Rhodes timbrée
Fig. 131. Deux poids en argile en forme de cône
Fig. 132 Objets en argile
a — décor du poids de la fig. 121 ; *b* — fusaïoles en argile ; *c* — polissoir en argile ; *d* — objet à usage inconnu
Fig. 133. Parures de bronze de La Tène
Fig. 134. Outils en fer
Fig. 135. Céramique de la domination romaine et du Moyen âge
Fig. 136. Céramique et fragment de marbre de l'époque de la domination romaine
Fig. 137. Tessons de vases de l'époque de la domination romaine et du Moyen âge
Fig. 138. Plaque votive avec représentation d'Artémis
Fig. 139. Céramique du Moyen âge
Fig. 140. Couteaux en silex du tumulus de Bratana de la domination romaine
Planche I. La décoration intérieure du plat de la fig. 31

СЪДЪРЖАНИЕ

Описание на пещерата . . . 5
Проучвания и разкопки . . . 10
Стратиграфия на културните пластове . . . 13
Профил в сондажните изкопи през 1950 г. . . . 13
Профил на пластовете от разкопките през 1952 г. . . . 13
Профил в левия клон (обр. 6) . . . 13
Профили в преддверието на сухия клон и част от централната зала . . . 14
Профил на пластовете на 15 м от входа на сухия клон . . . 15
Профил на пластовете над изворчето . . . 15
Профил на пластовете на 25 м от входа на пещерата . . . 16
Палеолит . . . 18
Среден палеолит . . . 18
Оръдия от кремък . . . 19
Късен палеолит . . . 25
Оръдия от кремък . . . 26
Оръдия от кост . . . 29
Костен материал . . . 31
Неолит . . . 33
Среден неолит . . . 34
Оръдия за производство . . . 34
Оръдия от камък . . . 35
Оръдия от кремък . . . 35
Оръдия от кост . . . 37
Керамика . . . 37
Късен неолит . . . 47
Керамика . . . 47
Костен материал . . . 50
Енеолит . . . 51
Жилища . . . 51
Оръдия за производство . . . 53
Оръдия от камък . . . 53
Оръдия от кремък . . . 59
Оръдия от рог и кост . . . 59
Оръдия от мед . . . 64
Керамика . . . 64
Глинени съдове . . . 66
Предмети от глина . . . 87
Накитни предмети . . . 91
Култови предмети . . . 94
Пластика . . . 94
Костен материал . . . 97
Бронзова епоха . . . 99
Ранен период . . . 99
Жилища . . . 100

- Оръдия за производство 100
  - Оръдия от камък 100
  - Оръдия от кремък 102
  - Оръдия от рог и кост 103
- Керамика 106
  - Глинени съдове 106
- Предмети от глина 115
- Накитни предмети 117

Късен период 118
- Жилища 118
- Оръдия за производство 118
- Керамика 120
  - Глинени съдове 120
  - Предмети от камък, рог, кост и глина 139
- Костен материал 139

Желязна епоха 141

Ранножелезен период 141
- Жилища 141
- Оръдия за производство 142
- Керамика 143
  - Глинени съдове 143
- Накитни предмети 147

Късножелезен период 150
- Жилища 150
- Оръдия за производство 151
- Керамика 152
- Предмети от глина 177
- Накитни предмети 179
- Костен материал 179

Епоха на римското владичество 181
- Оръдия за производство 182
- Керамика 182
- Други предмети 183

Заключение 187

Съкращения 190

Резюме на френски език 191

ДЕВЕТАШКАТА ПЕЩЕРА
В. Миков и *Н. Джамбазов*

*

Худ. редактор *М. Кънева* Корица *Б. Владимиров*
Техн. редактор *Ил. Протич* Коректор *Ан. Феслийска*

*

Дадена за набор на 17. IX. 1960 г.
Подписана за печат на 18. I. 1961 г.
Формат 59/84/8 Тираж 700
ЛГ II—6—1960
Печ. коли 25. Изд. коли 20,75
Приложения : печ. коли 0,25, изд. коли 0,20
Кн. тяло 25,75 лв. Подвързия 3,50 лв. Обложка 3,75 лв.
Цена 33 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. Иван Вазов 13
Поръчка № 33